

elilib.nplu.org

КРАТКИЙ ПАСПОРТ ПЕЧАТИ

+

№ п/п Ш16(2-Ус); Ш167 Инв. № 2481632

Автор Шкатуцкий Г.

Название Проза. Т.1: Навели
кашова гасу.

Место, год издания Х. К., 1931.

Кол-во стр. 209, 2с.

- " - стр. листов _____

- " - иллюстрации 1 л. портр.

- " - карт _____

- " - схем _____

Том 1 часть _____ тит. _____

Копирейт _____

Примечание:

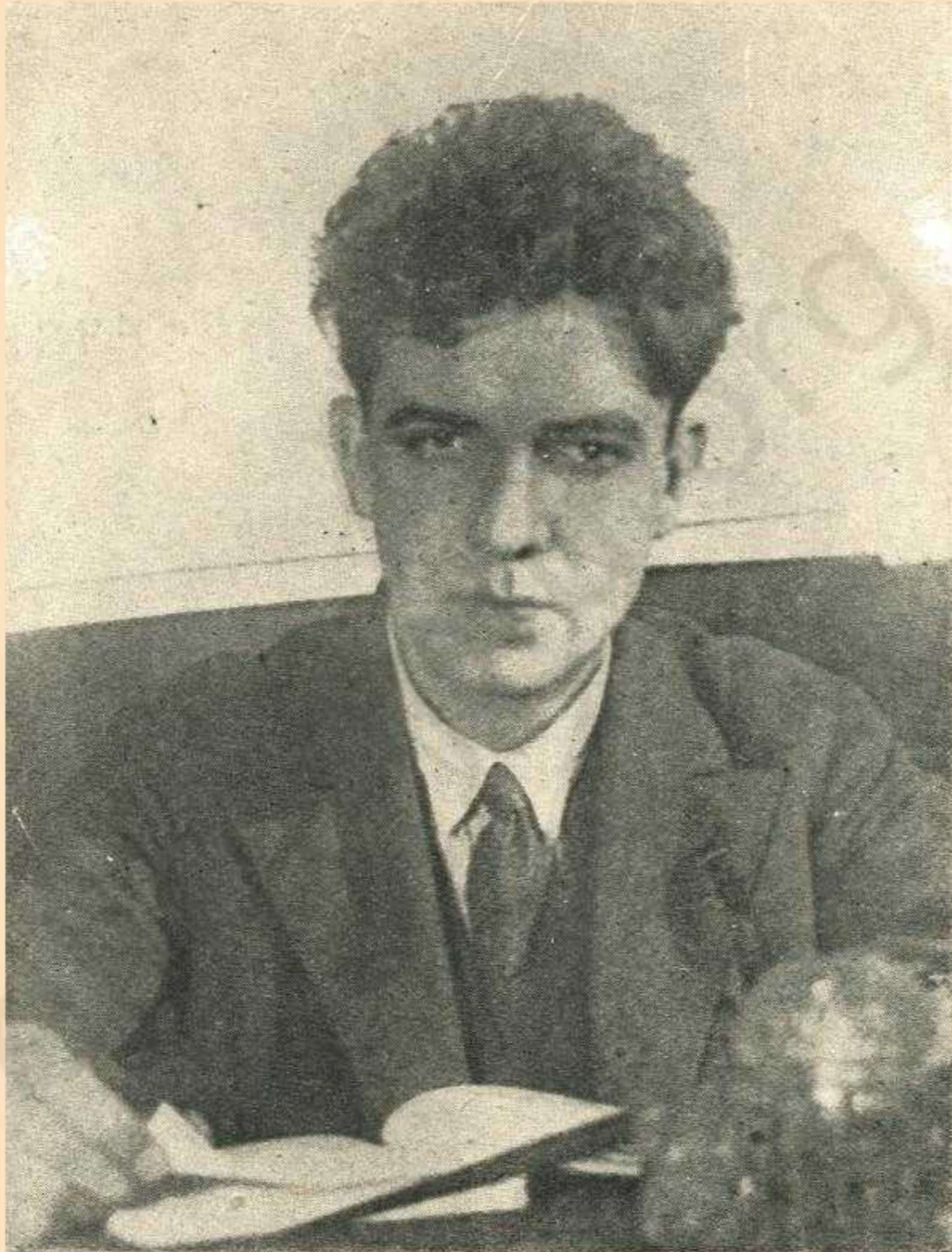
29.05 922

Монь

GUEO CHKOUROUPIJ

PROSE

TOME PREMIER

LES NOVELLES DE NOTRE TEMPS

EDITION D'ETAT
«LITERATURE ET ART»

CHARKIV 1931 KYJV

ГЕО ШКУРУПІЙ

ПРОЗА

ТОМ ПЕРШИЙ

НОВЕЛІ НАШОГО ЧАСУ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
«ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО»

ХАРКІВ

1931

КНІВ

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в Літопису Українського
Друку, Мартновому репертуарі
та в інших виданнях Української
Книжкової Палати

Обкладинка Л. Плещинського

НОВЕЛІ РЕПОРТАЖНІ

elib.nplu.org

МІСЯЦЬ ІЗ РУШНИЦЕЮ

I

Коли вулицями проходить з музикою або з піснями загін червоноармійців, я несамохіть починаю йти в ногу. Тоді я сам собі нагадую циркового коня, що при перших звуках вальса починає танцювати.

Як приємно дивитись на масу людей в однакових уніформах, що йдуть стрункими лавами й ритмічно похитуються од вимірної і чіткої ходи. І як це, мабуть, приємно йти самому в цих лавах, бадьоро й войовничо ставити ногу на кам'яний брук і поглядати на няньок з дітьми, куховарок, перекупок і гулящих шикарних дам, які завжди на кордонах тротуарів розсипаним строєм зустрічають і випроваджують військових.

Як приємно бути прекрасною дамою, що стоїть край тротуару й милується з чіткої ходи військових під перехресним вогнем сотень їхніх же поглядів.

Але чим же, врешті, приємніше бути: військовим, прекрасною дамою чи цирковим конем?

У ТАБОРІ

На збірному пункті нас було дуже багато. Але все ж кожний із нас у цій масі мав своє обличчя, свій особливий вигляд. За якимись прикметами, чи в обличчі, чи в одязі, ми розрізняли один одного, хоча зовсім не знали ні імен, ні прізвищ. Хто ми такі? І ми могли б відповісти, що ми бухгалтери, рахівники, робітники, прикажчики, шевці, візники, пожежники, — ми квінтесенція міста й представники всіх його фахів, починаючи з хлопця

якоїнебудь околиці й кінчаючи завом якогонебудь відомого тресту.

Нас постригли й повели до лазні. Ще в лазні ми могли розпізнавати один одного. Один був товстий, другий був худий, третій мав якунебудь плямку на якомунебудь найнепрстойнішому місці тіла. Коли ж ми одяглися у військовий одяг: чоботи, зеленкуваті штани, зеленкувату сорочку зеленкуватий кашкет, — ми розгубились. Наче в сотнях дзеркал ми побачили своє власне обличчя, ми перестали впізнавати один одного. Хто з нас Ванька, а хто Степан, хто пожежник, а хто бухгалтер? Однакові виполоскані обличчя, однакові уніформи, — всі, як один, і один, як всі. Це якесь дивне і незвичне почуття. Ніби всі твої попередні знайомі десь раптом зникли, і ти опинився серед зовсім незнайомої публіки. Мусив минути час, щоб ми знову почали впізнавати один одного.

В новій шкурі ми стали [зовсім інші] люди. Тепер, коли ми йшли вулицею, то силкувалися йти струнко й твердо ставити ноги, що совалися у великих чоботях. Тепер пристойно одягнені дами, що раніш були не від того, щоб пофліртувати, не помічали нас або навіть тримались осторонь, щоб ми ненароком не зачепили їх своїм зеленкуватим рукавом. Тепер у нас були нові симпатії: двірники, робітники, куховарки й няньки з брикливими дітлахами на руках.

Все було так, ніби зникли клясові прошарування, і ми тепер належали до одної певної кляси, що взяла нас під свій захист і одгородила від впливів і симпатій всіх інших.¹

Далеко за Києвом, серед полігонів розташувався наш табор. В полотняних наметах, серед кущів акацій і високих сосен було наше житло.

Передня лінійка, дорога, межа сусіднього табору й горби, що загороджували нас од міста й Дніпра, були кордонами нашої чотирикутньої території, що за них без дозволу не можна було виходити.

Уранці днювальний бив молотком об рельсу, ми одягалися, ішли на перевірку, пили чай, після чого починалась політгодина й військова муштра.

Поволі ми довідалися, що Чемберлен особистий ворог кожного

порядного червоноармійця і що польовий телефон складається з рурки й елементів, а рушниця — з кулі, прикладу й цівки.

Поволі ми переконалися, що ходити в ногу в лавах важко і не так вже приємно, як здається деяким дамам, і що служба в армії така ж важка робота, як і всяка інша.

Перед сном днювальний знову бив молотком об рельсу, і ми знову ставали на перевірку.

— Батарей струнко! Рів-ня-йсь!..

Тоді швидко цюкали закаблуки, всі голови поверталися праворуч, а очі дивились на груди четвертого чоловіка.

— Припиніть розмови! Струнко!..

II

У яке б становище й оточення не потрапила людина, вона завжди знайде собі спільників, знайде друзів. Це станеться поволі й непомітно, але друзі знайдуться, людина обросте симпатіями, і вони гріють її у всіх негодах та подіях.

Не заздрю людині, яка не має друзів, їй мабуть живеться дуже погано.

У кого можна позичити гроші й пообідати, в кого можна звадити дружину, кого можна зрадити? Лише друга. З чужою людиною це не так цікаво. Багато менше переживань. І з ким, врешті, поділити це все? Лише з другом.

Історія знає своїх навіть історичних друзів. А в маленькому житті людини всі друзі історичні.

Про дружбу можна написати цілий трактат, але це, на жаль, тепер не наша тема. Зараз треба писати про рушницю, протигаз, гармату. Але коли озброювались аркебузою або мушкетом, так само можна було згадувати й писати про друзів, бо дружба народилась раніше, ніж перша зброя, що її покликано вирішати конфлікти між... друзями.

ТРОЄ МУШКЕТЕРІВ

Після денної муштри, або лекцій, або виходу в поле, куди ми тягнули за собою «бусоль» і «стереотрубу», або чудові катушки з телефонним дротом і розмотували їх на кілька верст, ми повертались до своїх наметів, і жорстка солом'яна підстилка

здавалася нам м'якішою за пухову перину. В наметах і відбувалося тісніше знайомство, яке згодом переходило в дружбу. Правда, в дружбу на місяць, але й коротка дружба не вадить людині.

Поруч зі мною спав телефоніст, з другого боку візник, трохи далі пожежник, зовсім у кутку кіномеханік, навпроти просто хуліган з Демієвки чи з Шулявки, поруч із ним охоронник потягів, далі робітник з тартаку, а далі я й сам вже забув, хто.

Митюненко, він же охоронник потягів, підводився над підстилкою, посміхавсь золотим зубом, незграбно сідав, трохи схилившись до ніг, і обводив поглядом увесь намет. Митюненко був гладкий, мав рожеве викохане обличчя і подобався, звичайно з його слів, жінкам. Він обводив поглядом намет, а потім просто, не звертаючись ні до кого, починав говорити:

— Коли б ви тільки знали, яка в мене дружина! Які в неї груди, яка постать, а стегна, коли б ви тільки знали, яка в неї пристрасть, коли б ви тільки знали... — І далі починались подобиці, що їх не розказати й пером не написати.

Слухачі підводились і вставляли репліки. Поволі ставало душно й шумно. Оповідання свої він якось звично пересипав лайками, й іноді їх було більше, ніж самого оповідання.

— Іду я вулицею, да, бачу бабошечка... Хоро-оша!.. Да-да... А вона, да, нічого, піддається. Познайомились, да-да-да...

В наметі починався гомеричний регіт. Маленький, чорнявий, як жук, кіномеханік, Карпюк душився від реготу на своїй підстилці і в знеможі дригав ногами.

— В чому річ? — обережно припинив своє оповідання Митюненко, — я ж ще нічого смішного не сказав!..

Він так звик пересипати свою розмову лайками, що зовсім не помічав цього.

В багатьох промовців, між іншим, є якесь слово, зачароване слово, яке мусить безліч разів повторюватись у розмові, як, наприклад: «значить», «і от», «е-е», «а?», «таким чином», «і таке інше» — таким самим словом у нашого промовця була лайка.

В розмову потроху втягувався весь намет і, починаючи говорити про жінок і любовні пригоди, кінчали суперечками про міжнародню революцію.

Потроху виникли взаємні симпатії й дружба. Це виявилось у тому, що допомагали один одному носити важкі катушки. Коли нічого було робити — гуляли по табору або обережно, щоб не натрапити на командира, переходили заборонені кордони. Охоронник Митюненко, кіномеханік Карцюк і я стали трьома мушкетерами, хоча справді ми були лише артилеристи.

Артилеристи ми були в основному, але крім цього ми були і в зв'язку, і номерами коло гармат, і кухарями на кухні. Ми пізнали всю премудрість військової муштри і могли звести зі світу будь-якого ворога найдосконалішими й найновішими засобами.

III

Що таке кохання, любов або захоплення? Хто його знає!.. Багато мистців, філософів ламали пера на цьому питанні. Хто його знає!..

Але ця річ можлива у всякому оточенні, у всякому становищі і в найнеможливішому місці. Коти кохаються на дахах будинків, птахи на тоненьких стеблинах квітів, а риби у воді. Кохання така важка річ, що треба залізних дахів, кам'яних будинків, щоб його витримати, і така легка, що його витримують найніжніші квіти. Взагалі про нього можна говорити лише парадоксами.

Я зовсім не збираюся присвячувати цей розділ кохання. Це якесь зовсім абстрактне слово, воно не виконує свого призначення. Почуття, що може тривати рік і один день завжди чомусь зводиться до цього слова — кохання. Мені шкода молодих читачок, вони стільки вже начиталися романів і оповідань із цим словом — кохання — що їхні серця вже давно мусіли б луснути від такого надзвичайного перевантаження. Але цього ніколи не станеться.

Автори, що пишуть про кохання, сами не вірять тому, що вони пишуть.

І, нарешті, чи не все одно, чи кохає вона його, чи він її, і хто кого зрадить. Це ж абстракція...

ПЕРУКАР У РОЛІ ФІГАРО

Прикликано нас до війська на короткий термін, лише на місяць, але й за цей короткий час у наші стосунки мусіла була втрутитися жінка. Це була дружина крамаря військової крамнички, огрядна, тепла жінка, типова українська молодиця-міщаночка.

Вона вже була в крамниці, коли днювальний бив молотком об рельсу, і коли ми, тремтячи від ранкового холоду, бігли на тренаж або вмиватися. Вона цілий день одважувала мізерні порції ковбаси, хліба або сала. З кожною порцією їжі вона кожному дарувала й теплу посмішку або погляд, що потім примушував під час сніданку з ковбаси й хліба пригадувати такі інтимні речі, що ковбаса й хліб здавалися найсмачнішою їжею.

Дивна річ! Після таких сніданків, у вільні од муштри години, хлопці чергою стояли й сиділи в нашого перукаря Левчука, щоб хоч трошки привести до ладу свої колючі підборіддя. Тут, до речі, можна було б згадати про вплив жінки на легку індустрію, на виробництво парфумів, текстилю, на виробництво тощо. Але вплив жінки на чоловіка — безперечний.

Наш перукар, як і личить кожному перукареві, був близько знайомий з цією жінкою. Тут можна було б згадати про вплив перукарів на жінок, але це безперечно, що перукарі, якимсь дивовижним, незрозумілим чином, завжди швидко зближуються з жінками. У них, очевидно, є якийсь секрет Парацельса, якийсь чарівний амулет або якась здібність, якої нема в людей інших професій.

Як кожному порядному перукареві, нашому Левчукові довелося бути в ролі Фігаро.

Одного разу до нашого гуртка мушкетерів приходять телефоніст Швардборд з команди зв'язку, відкликає Левчука й про щось довго з ним шепочеться. Незабаром і ми всі були поінформовані, в чому річ. Виявляється, що коли вона одважувала порцію ковбаси Швардбордові, вона одважила йому й порцію теплового погляду, оздобленого півпорцією звабливої усмішки. Швардборд, звичайно, подумав, що це його особа спричинилась до цього, що варто лише зробити крок, простягнути руку й він цю порцію одержить у реальнішому вигляді. Ми, звичайно, його

не розчаровували. Розчаровувати закоханого — це однаково, що доводити дурневі, що він розумний.

Шварцборд вирішив викликати її на побачення цидулькою.

Ми залізли в кущі, і тут почались муки творчості. Шварцборд огризком олівця почав виводити на засмальдованому бльокноті:

«Люба Діано! Ти зранила моє серце гострою стрілою...»

— Її звать Феня! — зауважив Митюненко.

— «Люба Офеліє» — пиши! — сказав Левчук; — це більш подібно до Фені, «ти зранила» — це неввічливо! Ще незнайомий, а вже звертаєшся на «ти»!.. Пиши: «Ви зранили... гострою стрілою...».

— Дозволь, — сказав Карпюк, це неправильно, всі ж стріли гострі...

— Тоді пиши, — зауважив Левчук, — «огняною стрілою, що попекла моє серце...»

— Надзвичайно! Надзвичайно! — скрикнув Шварцборд. — Це справді так! Попекла моє серце!.. Надзвичайно!..

— Пиши далі, — сказав Левчук, — «виходьте завтра під горби. Я мушу сказати вам, як я страждаю і хвилююсь...»

Далі Левчук все взяв під свою команду, і листа написали за всіма правилами любовних порадиноків. На те вже в нього був секрет Парацельса. Левчук же і взявся передати цього листа. Він сумлінно виконував свою роль Фігаро.

IV

Люди звикають до умовності змалку. Умовність — це людська уява, що перетворює перекинутий стілець у корабель, підлогу в море й різні інші речі в морських піратів. Але це умовність революційна, є умовність гіршого сорту — умовність побутова. Умовність, що починається од виделки й краватки і кінчається будь-якою міщанською традицією.

Революційна умовність — це мрія людини винайти четвертий вимір, це людина в четвертому вимірі. Умовність виходить із рамок — вона розпирає їх. Вам треба в театрі поставити домну, рамки театру для цього замалі. Рабське наслідування в мізерних розмірах вас не задовольняє і ви ставите шматок чудернацької декорації і кажете: це є домна. Ви починаєте цим грати в мор-

ських піратів. Ви досягаєте цілковитої уяви, і перед вами вже не шматок декорації, а справжня домна.

Я завжди був і буду за умовність. Вона ламає стіни звичайних вимірів. Вона змалку привчає людину до різних несподіванок дійсності. Вона є також репетицією можливих подій...

ХЕМІЧНА ТРИВОГА

Ми поскидали чоботи й відпочивали в наметах після виходу в поле. Розмова точилася навколо сучасних озброєнь армії і з приводу цього висловлювано найрізноманітніші погляди. Після денних маневрів у полі приємно було полежати й провітрити стомлені ноги.

Ми розмовляли про те, як воювали раніш.

Лидарі, озброєні мечами й списами, виходили сам-на-сам і билися доки їм не набридало. Вороги бачили один одного в обличчя. І можливо, що це було навіть приємно, щось подібне до сучасного спорту, коли грають у футбол або б'ються на шпагах з тупими кінцями. Тепер же зариваються у землю і стріляють навмання по розмічених квадратах або директрисах. Ворога ніколи не побачиш, хіба що потрапиш у полон.

Чого варте все військо Олександра Македонського або всі легіони Цезаря проти одної кулеметної сотні, і чого варте військо Наполеона проти кількох баллонів «ісприту» або «фосгену» одної хемічної команди?

Нас вчили стріляти з рушниць і з гармат. З дуже великих гармат. І потім сказали, що це іграшки порівняно з газами, з газами, що роз'їдають навіть крицю цих самих гармат, а не те що кволе тіло сучасної людини. І в наших уявах після таких розмов повставали зруйновані міста з трупами отруєних жінок і дітей, спустошені села й містечка, голодні собаки на центральних вулицях, що зграями штурмували будинки, і десь у ровах і печерах голодні, покалічені люди, що залишилися живі. Отже ми розмовляли.

Раптом десь далеко в суміжних таборах тривожно й жалібно заплакала сурма:

— Тру-ра-ра-ра... а...

Залунали тривожні звуки:

— Тра-тра-ра-ра...

Вибухнула сурма десь зовсім близько...

— Брам-блям-блом-блям...

Глушно на сполох ударили в рельсу в нашому таборі.

— Тривога!

— Ми швидко схопились і почали натягати чоботи.

З гучним вигуком команди, що загубилася в швидкому, лихо-манковому тупоті копит, дорогою кудись промчалась кіннота.

Вся батарея вибігла на передню лінійку й швидко вишикувалася на ній:

— Тру-тру-ру... Блям... блوم... блям... — тривожно мішалися звуки сурми і рельси.

— До газового притулку!.. На горби! Бігцем! — пролунала команда.

І ми бігли. Треба собі лише уявити, як ми бігли, скільки було сили, падали, підводились і знову бігли...

В повітрі зарокотали пропелерами кілька аеропланів, десь з лісу глушно вдарила зенітка. Рокот набоїв покрив аероплянний стрекіт, і вони вибухнули високо в повітрі білими хмарками...

А ми, задихаючись, бігли...

Кожний заспокоював себе, що це лише умовність, що це не справді, це лише репетиція. Але умовність так впливає на уяву, що ми перестали вірити, що це лише гра в піратів, ми вже сприймали все це, як справжню хемічну атаку.

Коли ми видряпались на горби й трохи одихались, то побачили, що весь табор вкрився густою наміткою диму. Стемніло. І в вечірньому повітрі глушно й блискучо рвався феєрверк. Ми втекли в газопритулок од небезпеки й тепер мали насолоду стежити за театральною постановою хемічного бою. Але все це була лише сама умовність.

«Троє мушкетерів» спустилися з горбів у кущі. Ми згадали, що настав час побачення Шварцборда з Офелією із крамнички. Ще здалеку ми побачили в кущах дві постаті. Постать кремезного крамаря, що розмахував кулаками перед самим носом скорлявої постаті Шварцборда.

Це вже не була умовність, це була дійсність. Не бажаючи гратися з дійсністю, ми потихеньку відступили перед розлютованим рогоносцем.

Ніч. Що можна розповісти про ніч? Ніч глибока й довга, як життя. Ніч в космосі, її освітлюють відомі й невідомі світи своїм напруженням і бажанням летіти вперед. Таку ніч можна охороняти з рушницею в руках. Вночі можна порівнювати себе з космосом. І, не зважаючи на те, що наше сонце порівняно з зорею Бетельгайзе,— як картоплина порівняно з качаном капусти, а земля — як маківка порівняно з картоплиною сонця, людина може уявити себе володарем світу.

Земля кулею мчить у ніч. І таку ніч можна охороняти з рушницею в руках.

Такої ночі можна спати, прикрившись шинелею, лігши велетнем на цю кульку-землю. Можна сидіти на землі й пестити ноги коханої в коротенькій спідниці вище колін. Можна трансформувати всі речі й оточення. Місяць можна уявити за червоноармійця з рушницею, і тоді «місяць з рушницею» — вимір часу, тридцять днів, трансформується в матеріяльний образ, що можна його помадати очима.

Вночі може народитися геній, можна зробити винахід, але до ранку цей геній може померти, а винахід стати плагіятом. Можна думати про великі речі, а робити дрібниці.

МИ ЧИСТИМО КАРТОПЛЮ

О другій годині ночі, коли в отвір намету світили уже майже розпечені темрявою зорі, хтось настирливо потягнув мене за ногу. Я упав з високого верхів'я кубічних нагромаджених сну, зорі блимнули й згасли, і я побачив вогник сірника в руках днювального. Він, як нічний Квазимодо, впершись до намету, лякаючи своєю несподіваною присутністю й повторними тінями від вогника сірника, тягнув мене за ногу, ніби стягаючи з постаменту сну, що на нього я, хлопчисько, легковажно виліз.

— До кухні! Вставай, вставай швидше! — крізь сон почув я звичайний наказ. — Карпюк! Митюненко! До кухні! Швидше, швидше. Вставай...

Сірник погас, і днювальний вийшов з намету. Знов крізь отвір намету засвітили майже розпечені темрявою зорі. В різних кінцях

заворушилися Митюненко і Карпюк, і хтось зі сну брудно вилаявся, мабуть, лаючи якогось героя свого сонного роману.

Ми одяглися тихо й не поспішаючи, щоб не потурбувати своїх товаришів. Холодний подих ночі породжував сумніви й незадоволення в наших, ще теплих од сну, тілах.

За один місяць я переконався, що професія військового дуже серйозна. Щоб бути військовим, треба до цього мати безперечний хист. Особливо такий хист треба мати, щоб бути командиром.

Наші командири були віком молодші за нас, а вміли поводитися з нами якось особливо, що викликало слухняність і пошану до них. Це дуже важка річ. Мене не слухається мій синок, що йому 2¹/₂, а як же примусити слухатися сотню людей віком до тридцяти?..

— От вам і Офелія! — стиха промовив Карпюк, втоптуючи ноги в неслухняні чоботи.

Очевидно, метода «заохочування» не обішла й нас, але все ж ми не сподівалися такої спритності від нашого батарейного рогоносця-крамаря, а, може, навіть і кооператора.

— Я не сподіваюся, що наш кооператив працює і вночі! — тихо зауважив Митюненко.

Перше, що ми побачили, було обличчя Шварцборда, освітлене вогнем кухонної пічки.

Йому на обличчі стрибали тіні, і було таке враження, ніби він винувато кліпає повіками.

Нам видали величезні ножі, що ними можна було різати биків на різниці або брати участь за пікадорів на бої биків у Мадридї, але цими ножами, на жаль, треба було чистити лише картоплю.

— Черговий, — закричали ми майже хором, — давай ми з тебе зробимо котлету!..

В небі пересувався Віз, і Чумацька дорога білястою смугою простягнулася кудись у безвість. Зоря Бетельгайзе, іприт, цілі серії дівчат у коротеньких спідницях вище колін втрутилися в нашу розмову недосяжними нереальностями, а в наших руках поблискували лише величезні ножі, що ними можна було різати биків, і хрумтіло 8 пудів звичайної картоплі.

VI

Є велика сила, що перебуває в крові будь-якої живої істоти — це страх. Міріадами чорних піщинок він розсипався серед червонокривців і білокривців нашої крові. Піщинки страху лежать нерухомо на дні наших кров'яних каналів, і хвилинами ці канали каламутяться, як од великої несподіваної зливи, і тоді все наше тіло охоплене темною зливою страху.

Почуття страху фізіологічне. Щоб нічого не боятися, треба вміти правильно дихати. Безстрашна людина — це людина, що вміє правильно дихати.

Страх — це містика фізіології. Він засліплює очі й дурманить мозок, як релігія.

Страх — це єдина релігія всіх безвірників. І як у релігії є відступники, так серед безвірників є ті, що не бояться страху. таких людей звать героями.

Люди майбутнього всі будуть героями, бо вони нічого не боятимуться. А тепер ще страшно навіть прочитати книжку, яку не так написано, як до цього звикли.

ЛІВІШЕ 005

Ми вишикувалися в довгу шереду. Була глибока, темна ніч, яка незабаром мусіла перейти в сірий ранок. В темноті ледве чути слова команди й докання закаблуків. Вітер задирає поли шинелі й заважає слухати. Куди? Праворуч чи ліворуч? Рухаєшся інстинктивно, куди рухається вся чорна маса людей.

Прийшов комбатр, і шереду стихла, завмерла. Хтось комусь наступив на ногу, і в першій лаві трохи заворушились. Комвзвод прийшов уздовж шереди й зупинився.

— Митюненко, припиніть розмови!

— Це не я...

— Не сперечайтесь!

Ми стоїмо і чогось чекаємо. Незабаром усі знають, що чекаємо, щоб приїхав грузовик або трактор, який має вивезти гавбиці на позицію. Це бойова тривога. Чекаємо довго й уперто. Вітер забирається під шинелю і грається з наспіх затягнутим поясом. Ні грузовика, ні трактора нема. Холодний, сірий ранок

поволі освітлює всю батарею, що килькома шерогами вишикувалась на плацу коло гавбиць.

Комадування радиться і, врешті, виходить с прикрого становища. Звідкись з'являється довгий і грубезний канат. Його прив'язують до гавбиці. Подається команда, і вся батарея, 400 чоловіка, вже тягнуться за цей канат.

Тепер урочиста тиша змінюється на галас, сміх і вигуки напружених м'язів чотирьох сотень людей.

Дві гавбиці і дві французькі гармати, що їх колись взято в полон у білогвардійців, рухаються під нашим дружнім натиском, і незабаром вже вони стоять на позиції, хижо витягнувши свої жерла на ліс полігону.

Холодний і вітряний дощовий день зустрічає нас вже далеко на полігоні. Ми закопалися в пісок, виставили стереотрубу й сидимо коло телефону, передаючи один одному телефонну рурку, щоб не віддушити собі вуха. Сьогодні ми на передовій чаті, мусимо стежити за розривами набоїв і передавати накази з командної чати на батарею.

Спереду від нас видно бліндаж супротивника, що його ми маємо обстріляти з наших гармат. Нам холодно і страшно. А що, коли набій не долетить до бліндажу і впаде коло нас? І ми старанніше зариваємось у пісок. У бік од нас настирливо торохкотять кулети й рушниці піхоти.

— Ту-у... ту-у...

Тоненько, як муха, співає телефон. Ми передаємо команду. Серце напружено б'ється в грудях, і стає ще холодніше.

— По бліндажу супротивника! — лунає команда.

— По бліндажу супротивника! — як луна, голосно повторює телефоніст.

— Лівіше 005!..

— Голівка чорна! Набій повний!..

— Батарейо!

— Огонь!

— Огонь! — видихнувши з себе останній дух, викрикує телефоніст.

Бум-бум... — приглушено заходить до нас, ми остаточно зариваємось у пісок.

Хррррр...

Наростає в повітрі звук.

Хрю-хрю-ррох-рох-рох...

І потім тихо... І раптом:

Гу — гу!... Грррррр...

І ми бачимо, як трохи правіше від бліндажу, вгору, вище лісу, злітає стовпом роздертий на шматки дим і пісок. Повітря збиває з ніг, і дрижить земля. Піхота од несподіванки припиняє стрілянину, і лише чути, як ще гуде далекий ліс, і вітер сусликом свистить у піску.

До цього можна звикнути, коли знаєш, що це безпечно. Але, щоб не боятись справжньої небезпеки, треба вміти правильно дихати.

VII

За вимогами знавців і теоретиків літератури, кожний роман, кожне оповідання мусить кінчатись певним виплутуванням героїв з інтриг, подій і положень. Живу людину виплутує з роману життя, смерть. Отже, цих вимог не доведено до логічного кінця, а тому й сами вони необов'язкові й нелогічні.

В театрі, в малярстві гра в піратів — умовність, а в літературі побутовщина — відсталість.

Люди живуть серед різних речей подій та історій. Вони сами знають ці речі й події, і показувати їм речі так, як їх вони звикли бачити, це — графоманство, це значить сумніватись у здоровій здібності тисяч живих, здорових людей.

Чому все треба розглядати, в лице, без будь-якого маленького зрушення, а чому б не поглянути на деякі речі хоча б у профіль?

Речам набридло стояти на своїх звичних місьцях, вони хочуть рухатись. Вони вимагають нового поводження з ними, нової революційної етики.

А люди хочуть рухатися, жити і працювати хоча б до 100 років.

ЕПЛОГ

Місяць кінчився, як театральна вистава. Ми розходимось по домах. Чотири сотні смертей логічно мусіли б розв'язати наше

оповідання про чотириста людських романів. Але ми не будемо такі безжалісні, як теорія літератури, і відпустимо наших героїв на всі чотири сторони гуркотливого й бундючного життя. Хай ще трошки поживуть.

Маленький чорнявий, як жук, кіно-механік Каршук розкрутить ще тисячі метрів целюлоїдної плівки, цинічно пережене час і зрушить із місця шматки простору. Він покаже романи, що в них протягом години народиться, виросте й посивіє будь-який одчайдушний герой, і протягом години він покаже різні кінці світу, як жінчину, що обертається навколо своєї осі.

Охоронник потягів Митюненко побачить свою надзвичайну дружину і потім зрадить її в купе кур'єрського потягу з чарівною незнайомкою десь на маленькій станції, де на семафорі просушуються випрані панталони дружини начальника станції й улюбленки головного телеграфіста.

Офелія, тепла українська Офелія, понесе свою теплінь в Африку, де зробить із неї шматочки снігу й роздасть темношкірим тубільцям, щоб вони носили їх у вухах, як сережки. Рогоносець-крамар безперечно не стане оленем, а тому за нього турбуватись довго не доведеться. Лише Шварцборд турбуватиме своїм непереможним поглядом куді спіднички, що вище колін, і нама-нікюрені пальчики зваблених дівчат.

Так чи інакше, але всі чотири сотні моїх знайомих разом зі мною розійшлись по домах, щоб словом, ділом або думкою, крок за кроком нищити, руйнувати всі армії, всі гази й озброєння, що є в світі, бо й без того можна ходити до кіна, можна пестити теплі коліна дівчат і в підзоряні труби розглядати зорю Бетельгайзе і мріяти про опанування космосу.

ТИСЯЧА ПРОЙДИСВІТІВ

Лютий Норд-Ост завзято дмухав у ніс мого корабля що поринав та виринав у шквалах сильної бурі. Я зібрав рішуче всі вітрила й обмотав їх навкруг одної щогли мого корабля.

Через те, що на моїм кораблі була тільки одна щогла, а крім мене на ньому нікого не було, мені пощастило вчасно закінчити роботу, бо шквали бурі так гойдали мій корабель, що мені кожної хвилини здавалось, що я живим потраплю на небо, або мене прибоєм докотить до якогонебудь паркану.

Погода була найкепська, яку тільки міг вигадати песиміст найпомоганішої марки. Я — загартований моряк, і то проклинав її, починаючи з Адама й Єви. Тепер мені самому було дивно, як я видважився вийти в одкрите море.

Було рівно десять годин, коли я вийшов з бухти Санта-Ресторано. Темінь була надзвичайна. Мабуть мої предки, що теж були хоробрі морці, ніколи не бачили такої темряви. Та що бачили! Тут рішуче нічого не можна було бачити. Я навіть не бачив носа свого корабля, якби старанно не косив очі.

Від нічого робити я почав виміри. Мені хотілось з'ясувати, чи потраплю я сьогодні до бухти Санта-Домо, куди й силкувався додержувати свій напрям. З моїх вирахунків я тепер заходився під шістдесятим градусом, а при таких непевним градієнті я не міг сказати ні да, ні ні.

Ітак, я знаходився під шістдесятим градусом.

Ви знаєте, що значить пити чистий спирт і запивати його водою? От якраз, я хочу з'ясувати, що це значить! Я вже дуже старий морець, але ще ніколи не бачив такої бурі в склянці води.

Ще мабуть ні один корабель не знаходився в такому катастро-

фічному становищі. Я вже казав, що мені здавалось, що я можу живим потрапити на небо. Згодьтесь, що такого телеологізму ще не траплялось ні з одним морцем. Навіть «Bateau ivre», — корабель Артура-Рімбо — ніколи не потрапляв у таке абсурдне становище. Хібащо якийнебудь корабель при геологічних катастрофах.

Мене несло якоюсь течією, повз далекі вогні невідомого міста, і я вже думав про смерть. Я, як водиться, вже згадував живих і померлих родичів і проклинав ту годину, коли я вийшов із затишної бухти Санта-Ресторано.

Мені ввесь час доводилось вертїти кермою, повергаючи її на багато румбів. Я то боком ішов проти вітру, то під кутом 75 градусів, то повертався кормою й давав задній хід.

Тільки тепер я помітив надзвичайно цікаву річ. Мій звичайний парусний корабель цієї ночі, у цю негоду, навчився давати задній хід, наче добрий гвинтовий пароплав.

Це треба було занотувати в мої карабельні папери. Така чудернацька річ могла скоїтись тільки з таким ветераном, як я. Це треба було доконче довести до відома моїх нащадків.

Не встиг я подумати, як почув одчайний рев.

Крізь туман, блимаючи кривавим сигнальним ліхтарем, на мене нісся з одчайним ревом пасажирський пароплав.

От тепер уже остаточно мали скінчитись усі мої пригоди.

Пароплав нісся прямо на мене. Я ввесь зіщулився, прижмурих очі й несвідомо повернув керму ще на останні румби.

Сильний шквал бурі виніс мене з-під самого носа пароплава.

Я чув, як дико зареготав на ньому шкіпер, і потім пароплав, як привід, зник у густому тумані.

Це все скоїлося за якийнебудь момент, що уявився мені цілою вічністю. На цей раз мене врятувала буря, що від неї я міг так легко потрапити живим на небо, або бути принесеним прибоєм під якийнебудь паркан.

Я знову повернув на кілька румбів і пішов боком, потім повернувся кормою й дав задній хід.

Мій корабель чудесно слухався. Та й хіба міг бути поганим корабель у такого морця, як я.

Таким чином, мене несло якоюсь течією повз далекі ліхтарі

невідомого міста, і я вже мав надію щасливо дістатись до бухти Санта-Домо.

Повторюю, я дуже хоробрий морець і страх ніколи не міг примусити мене хоч трохи обминати той шлях, що ним я бажав іти.

Мене дуже цікавило, чим може скінчитися буря в склянці води, і я сміливо посувався вперед.

«Може мене винесе на якийнебудь таємничий острів в оточення прекрасних сирен або німф», — думав я, і нічого не мав проти такої перспективи. Взагалі я пригадував дуже багато всяких можливостей, що їх завжди може вигадати людина, яка знаходиться під шістдесятим градусом, і що її кожний момент може підкинути шквал під який завгодно паркан, як незаконнонароджену дитину.

Ітак я посувався далі.

Туман оточував мене темною стіною з усіх боків. Шквали, що налітали, примушували мене клювати носом. Через деякий час я почув крізь туман крик:

— Хто йде? Не звертай!..

— *Bateau ivre!* — відповів я й повернув на кілька румбів.

Але той, хто питав, мабуть не знав французької мови й знову крикнув:

— Хто йде?

Я повернув ще на кілька румбів.

— Не звертай! — знову закричав голос, і я тепер побачив крізь туман кілька кораблів, що йшли на мене.

«Може вони хотять мене взяти на буксир», — подумав я. І в мене все перевернулося всередині від образи й зневаженої гордості.

Мене, сміливого морця, на буксир? Що це вони, сміються чи що! І я тепер рішуче звернув убік, показуючи їм, як я зневажливо ставлюся до їхньої пропозиції.

— Стій! — закричав сердито голос.

Це мене трохи здивувало й я раптом зрозумів, що справа серйозніша. Це могли бути «янголи», що могли спитати в мене корабельні документи. Дивна річ! Хіба сміливому морцеві потрібні документи? І я, добре клюнувши носом, розпустив усі вітрила й повернув назад.

— Стій! — закричав голос і вибух рушниці на момент освітлив

кривавим полум'ям густий туман. Постріл глухо охнув і куля дзикнула понад щоглою мого корабля.

Раптом із протилежного кінця із туману виринув ще один корабель і наткнувся на мене. Мій корабель трохи не перекинувся, й я мимоволі зупинивсь. Мене зразу оточили з усіх боків, схопили за борт.

— Хто такий? — запитали з головного корабля.

— Людина! — відповів я.

Дивна річ! Хіба я не міг бути сміливий морець і тим більш людина без усяких документів. Це якісь чужоземці або дурні! І я звик ходити без документів!

— Хто такий? Яка професія? — знову запитали в мене.

Тепер я рішив, що це «явголи».

— Пірат? — сердито запитали мене.

Я вкюнув носом. Було пізно. Темрява й буря реготали навколо нас. Тепер мені було все одно — я рішив, що сьогодні мені не дістатись до бухти Санта-Домо.

— Ну, розберемо потім! — сказали з головного корабля. — Ходім...

Таким чином, мене взяли на абордаж.

Може, коли б я не був під шістдесятим градусом, цього зі мною не скоїлося б. Але, як відомо, шістдесятій градус завжди розохочує до всяких пригод. І тепер мені стало ще цікавіше, чим може скінчитись буря в склянці води.

Ми всі йшли в бухту Дель-Районо, де нас мали посадити в трюм, поки не з'ясують професії наших осіб. Повторюю — наших осіб, бо до нас швидко приєдналися ще багато човнів та ботів, що в них теж не було корабельних документів.

Перед самою бухтою Дель-Районо один із ботів, що теж був узятий на абордаж, дав задній хід. Кілька пострілів глухо охнуло в тумані, але бот під прикриттям ночі втік. Очевидно, це був пірат.

Я хоч і чесна людина, але теж рішив, що при першій зручній випадку теж дам задній хід і попрямую в бухту Санта-Домо.

Бо хто в наш вік не грішний!

Крім того, дрібний дощ уже промочив мене до кісток.

Але мені не було холодно, шістдесятій градус дуже добре мене зогрівав так, що мені іноді доводилось скидати капелюха.

В бухту Дель-Районо ми вже дісталися без пригод і там нас посадили в трюм.

Коли ми увіходили до трюму, там уже було декілька людей і нас зустріли реготом і глумом.

У трюмі було темно, як у коробці, і тільки в одному місці в стіні сірів ілюмінатор, але через те, що надворі теж було темно, то навіть проблиску світла ніде не було, звичайно, не рахуючи цигарок, що освітлювали червоним сльвом носи ув'язнених.

Я, як старий ветеран, вже приблизно знайомий з такими пригодами, одразу розшукав зручну полицю й розташувався на ній. Тепер я спокійно міг міркувати про те, чим могла скінчитися моя пригода.

— Товариші! — закричав якийсь голос у трюмі. — Пропоную записуватися в члени «Мильносмердильного заводу»! Я — перший агент цього активного товариства.

Швидко я почув, що завод на повнім ході, і повернувся носом до стіни.

Трюм безупинно наповнювався все новими морцями, що знайшли собі цей несподіваний притулок у таку бурхливу ніч. Скоро вже ніде було сидіти. Всі полиці були зайняті, на підлозі теж сиділи й лежали, частина ув'язнених стояла коло стінок.

— Мене піймали коло бухти Санта-Синагого, — казав один ув'язнений, — я молився кишеням своїх єдиновірців. Тепер свобода сповідань і я мав право вважати за свого бога кишені дурнів, але сьогодні, мабуть, тиждень антирелігійної пропаганди й тому будь-яких віруючих заарештовують. Вас товаришу, за якого бога заарештували? — звернувся він до ув'язненого, що сидів поруч із ним.

— Думають, що я дезертир! — муруго відповів той.

— Ну, а ви, хоч і дезертир, а все таки вірите в бога?

Той мовчав.

— Ну, наприклад, ви вірите, що коли добре помолитесь, то пригоди кінчаються щасливіше?

Всі ув'язнені почали прислухатись до цієї розмови. Сидіти або стояти в темряві помешкання було надто нудно.

— А знаєте, товариші, я сам на собі спробував все значення молитви: коли добре помолитись, то це допомагає!

— Еге, — відповів хтось з другого кутка трюму, — я теж раз дуже молився, коли денікінці прийняли мене за єврея. Я тоді голосно промовив увесь молитовник, а коли я прочитав «Богородицю», то навіть вразив своїх ворогів. Уявіть собі, допомогло!

— Молитва має велике значення! — сказав перший ув'язнений...

Ті, що стояли коло стінок і дверей, декілька хвилин тихо між собою розмовляли. Потім у трюмі почався непомітний рух: усі, хто стояв коло стінок, непомітно опинились коло полиць. Якийсь ув'язнений спробував обережно сісти мені на голову, але він напнувся на мого кулака.

Я, старий ветеран, багато бачив усяких хитрощів і пригод і тому тепер дуже обережно прислухався до розмови й стежив за цим пересуванням у трюмі. Я догадувався, що це був військовий, стратегічний маневр.

— Да, молитва допомагає! — заговорив ув'язнений, що стояв коло моєї полиці. — Я одного разу був дуже голодний і старанно молився на базарі коло торгових наїдками; уявіть собі, що потім був ситий!

— Я пропоную, — заговорив перший ув'язнений, — разом помолитись за те, щоб нас скоріше випустили звідси!

— Ну, товариші, встаньмо й помолимося сивому Саваофу за наше швидке звільнення! — сказав другий.

— Гей, ти, вставай! — почулось у різних кутках трюму. — Годі хропти! Будемо молитись!

— Вставай, бо стягну за ноги!

— Чуєш, вставай! — сказав мені мій сусіда, що стояв коло моєї полиці.

Я простягнув кулака й у темряві обережно притулив його до носа мого сусіди. Він трохи помовчав і потім тихо попросив:

— Посунтесь трохи, товаришу, я ляжу коло вас; дуже вже спати хочеться!

— Це інша річ! — відповів я, даючи йому місце коло себе.

— Ну, товариші, всі вже встали? — запитав перший ув'язнений, — бо сидючи молитись не можна.

— Всі!..

— Тепер я буду рахувати до трьох і почнемо всі разом, про-

читаємо «Богородицю», як казав попередній товариш, це дуже допомагає.

— Три!..

І одразу весь трюм наповнився бурюканням і лайками. Всі, хто раніш стояв, полізли на вільні полиці. Деякий час у трюмі був надзвичайний галас. Потім потроху стихло.

— Тепер, товариші, — сказав якийсь обдурений в'язень, — я пропоную помолитись якомунебудь іншому богові!

Нахабний, гістеричний регіт залунав у відповідь з полиць. В'язень збентежено замовк.

Я — старий моредь, і не вірю ні в які божеські й чортячі сили. Краще за все, — це вірити в самого себе.

Ніч насувалась все більше.

У трюмі деякий час було тихо, але незабаром знов залунали розмови.

Як ви гадаєте, товаришу, що з нами зроблять? — запитав мене мій сусіда.

— Що до мене, — відповів я, — то мене відпустять, або в крайньому разі, я сам себе відпущу!.. А про решту я нічого не знаю, все залежатиме від їхнього *curriculum vitae*...

Мій сусіда важко зідхнув.

— А ви не знаєте, чим карається дезертирство? — знову запитав він.

— Дуже просто, — відповів йому хтось у трюмі, — шомполами!..

Мій сусіда, мабуть, сильно зблід, бо він тихо застогнав і пригнувся до мене задом, ніби відчуваючи задалегідь такий приємний масаж.

У тиху перерву серед розмов у трюмі різко лунало якесь лузання, наче хтось старанно лузав насіння.

Раптом із того кутка, відки лунало це лузання, ми почули таку розмову:

— Що це, товаришу, у вас є насіння? Дайте мені трошки!.. — говорив якийсь молодий голос.

— У тебе своє є! — муруго відповів з кутка надтріснутий бас.

— Коли б у мене було, то я не просив би!..

— Паршивець! — забубонів бас. — Чого смієшся, жабин син! Ніби не знаєш, що це «шкіпати», як насіння!

Молодий голос перелякано замовк, а весь трюм божевільно зареготав.

— Товариші, — дико кричав хтось, — у нас крім смердильного заводу, непомітно зорганізувався «Воштрест», — товариші, записуйтеся у «Шкінаттрест»!..

Після цього випадку в трюмі почався страшенний галас, який швидко перейшов у цікаву імпровізацію гри, яка зветься «гандбол».

Гандбол в трюмі дуже відрізнявся від гри з такою ж назвою. яка, звичайно, завше відбувається на повітрі або в пристойнішому місці.

«Болом» або м'ячем в даному разі була людина, власне не людина, а з термінології правильнішої «папан» якого, як м'яча, перекидали з одного кутка трюму в другий. В цей час, цей живий «бол» ступав великими чобітьми по головах в'язнів, які спали на підлозі, або з розгоном гепався кому небудь на груди або на обличчя. У свою чергу всі потурбовані в'язні й розлютовані сильним ударом цього живого «бола» з силою кидали його в протилежний бік, швидко збільшуючи, таким чином, кількість партнерів.

Коли живий «бол» уже починав верещати, ніби його кастрували, на кін являвся другий такий же «бол». Гра й галас продовжувались.

Раптом «янгол», який стояв з рушницею коло дверей і весь час заглядав у «вічко», розчинив двері й став люто лаятись:

— А щоб ви повиздыхали, «урки» нещасні! Тихше, вашу мати! Що це вам тут — товкучка?

Якийсь «стопор» щільно підійшов до «янгола» і встромив йому кулака в ніс.

— Мовчи, мільтон, тут тобі не «фармазонщики»! У тебе, мабуть, боки скучили за фінкою!

«Мільтон», він же «янгол», він же міліціонер, трохи постояв на місці, потім плюнув і з грюком зачинив двері.

Ось яким чином розважалась частина армії тисячі пройди-світів в одному з відділів великого трюму бухти Дель-Районо.

А всі відділи трюму було вже переповнено сміливими морцями та мисливцями вуличних джунглів. Про це можна було довідатись

в тихі перерви, бо під час тиші в одному з відділів лунали крики та галас інших відділів.

Незабаром почали працювати й апарати Морзе. Кілька телеграфістів вистукували об стіни запитання та відповіді. Рота зв'язку армії тисячі пройдисвітів старанно працювала. Все, що робилось у комендатурі, знав кожен в'язень.

Незабаром телеграфісти вистукали ліктями, що армія рушає далі.

Було чути, як «янголи» лагодили рушниці і брязкали зброєю. Цілий взвод зупинився коло дверей нашого відділу й ми по черзі стали виходити на берег.

Дощ не зупинявся.

Під ногами були великі калюжі й по коліна грязюка.

Брудний сірий ранок поволі розривав мряку, накреслюючи на брудному тлі великі мовчазні будинки.

Нас почали старанно реєструвати.

Я, старий морець, ще ніколи в житті не бачив такої сили пройдисвітів. Це була справжня армія, яка щохвилини могла розігнати всю варту й розійтись, хто куди.

Але в цій армії не було рядових членів, тут всі були ватажки.

Будь-який соціолог тут на прикладі міг вивчити, що таке анархія й чого вона варта. Він міг незабаром переконатись, що вся ця армія не коштує й шага.

Тут наочно на практиці було виявлено всі ідеї анархістів, всякий розумний анархіст, коли б побачив цю армію, зрікся б своїх ідей і з великою охотою став би звичайнісіньким обивателем, до того це було абсурдно й не солідарно.

В цій тисячній армії не було й двох чоловіка, які мали б щось спільне.

Це була буйна череда без голови, з боязкими серцями. Армія боягузів та крикунів.

Поки реєстрували передніх, задні, щоб не мерзнути в черзі, почали нову гру. Під ногами було мокро й ноги мерзли, нова гра мусіла зогрівати ноги від холоду, вона звалася грою в «сніжк».

Якийсь здоровенний чолов'яга підійшов до мене, з силою вдарив мене каблуком по нозі по пальцях, але я швидко відскочив і грязюка цілим заляпала водоспадом обличчя тих, хто стояв поблизу.

У цьому й полягала гра в «ніяк». В лавах пройдисвітів не було й двох людей, які старанно не били б по ногах один одного.

В одного пройдисвіта скоро розлізся чобіт і з пальців ноги бризнула кров.

Це була гра, жорстокіша за живий «гандбол».

Мій сусіда, що раніш лежав коло мене, стояв осторонь і тільки дивився на все, роззявивши рота; очевидно, це був новичок, незнайомий з нормами моралі та звичаєм вуличних джунглів.

Незабаром черга реєстрації дійшла й до мене.

— Ваше прізвище? — запитав мене начальник міліції.

Мені було ніяково, мені було соромно. Я, старий морець, — чесний робітник, потрапив у таке ганебне коло анархістів.

І я відповів:

— Король Гебридський!..

— Це ваше прізвище? — знову ввічливо запитав начальник. Я ніяково хитнув головою.

Мабуть, ні один із цих пройдисвітів так ввічливо не поведився з своїм батьком, як ввічливо поводитись міліціонери з цією ватагою пройдисвітів.

Після реєстрації армія вирушила далі. Ми йшли широкими вулицями міста, але куди ми йдемо — не знав ніхто.

Перехожі зупинялись на тротуарах: дивились на цю армію. Мабуть, не мало обивателів раділо, мовляв, — тепер не так часто грабуватимуть на вулицях.

Незабаром армія тисячі пройдисвітів зупинилась. Треба було вирівняти лави. Ми зайшли у вузьку вулицю, яка не вміщала такої армії. Пройдисвіти втікали у всі кінці, ховались у парадні входи, тікали в під'їзди.

Коли ми зупинились, до мене підійшла кремезна жінщина з кошиком в руці. Вона, мабуть, йшла на базар.

Коли я її побачив, мені на думку одразу спали філософські міркування. Я хотів освітити ролю цієї жінщини в процесі світових пригод.

Її кремезна постать, еліпсиси стегон, півкулі перс і гімалаї живота одразу дивували своєю масивністю та історичністю.

— Куди це вас ведуть? — запитала вона мене. Потім тяжко зітхнула й додала:

— Бідненькі!..

У неї, мабуть, було таке велике серце, як півкулі грудей, і я приязно глянув у її зблякло-блакитні, як старий коленкор, великі, як у мустанга, очі.

Я приязно посміхнувся. Евріка! Вона з таким же успіхом могла бути чудовою заслоною, як і м'яким місцем для відпочинку.

І я знову приязно посміхнувся їй.

Ліва брова моя хитро з'їхала кудись у бік; це було залицяння несамохіть.

Цим я дозволив їй зрозуміти, що вона мені дуже подобається.

В цей момент армія вирушила далі.

Я підійшов ближче до жінки й вона, зрозумівши мене, притиснула мене своїм великим тілом до високого паркану.

Да, це була чудова заслона.

Крізь велику дірку в спідниці жінки я робив смотр всій армії. Близько нас проходив мій сусіда, у нього був печальний, безпорадний вигляд. Я непомітно схопив його за руку й з силою втягнув за спину жінки. Вона з таким же успіхом могла заслонити цілий фіякр, як і нас двох.

Скоро вся армія зникла в нетрах вуличних джунглів.

— Ви нагадуєте мені піраміду Хеопса! — ввічливо сказав я жінчині. — Ви з великим успіхом могли б заслонити армію!

Але жінка не зрозуміла мого компліменту; вона образилась. Вона підбрала рукою спідницю й велично рушила на базар.

Я ж не був ні втомлений подорожній, ні великий інженер і відпочинок на її еліпсисах не здавався мені таким привабливим.

— Прощай, Король! — сказав мені мій сусіда.

— Прощай, пацан! — з презирством відповів я.

— Я ненавиджу анархію, я випадково попав у це кодро анархістів. Я стою тільки за комуністів!..

На цей раз я міцно стиснув йому руку.

Кошик, еліпсиси, армія тисячі пройдисвітів далеко лишились позаду; мій корабель тепер ішов на зустріч сонцю.

ПОВСТАННЯ

I

Там, де був зв'язок, старанно стукотіли апарати Морзе та Юза, гули дроти індійського телефону, продирались розвідки голодних, обідраних, але озброєних до зубів людей. Ішли китайці, киргизи, латиші, українці, росіяни і всі вони були червоні від напруження й од своїх брудних, червоних стрічок, кокард та стягів.

Ішли вони по п'ятах Керенського, загрожували бандам Краснова та Каледіна, що зазіхали на Донбас, й груддю йшли на загони гайдамаків, що оперували під керівництвом Української Центральної Ради на Правобережжі.

Революція та повстання захопили всю країну, тільки Правобережна Україна була ще в лабетах поміщиків та авантюристів, але Жовтневий запал докотився й сюди.

Полтава вже була в руках червоних. Бронепотяг «Полупановець», увесь сірий, забруднений, гордо маючи червоним стягом, стояв на станції.

Крізь хугу, вітер і сніг він приносив смерть білим, посилаючи зі своїх крицевих дул смертоносний вогонь, який змішував кров з забрудненим снігом і мертвими тілами людей.

Заїржавлений і подряпаний кулями панцир бронепотягу начою доводив свою відданість революції.

На рельсах колії, проти бронепотягу, сидів матрос і сірим, як панцир, очима дивився на напис «Полупановець».

Матрос був у чорній, подертій куртці, з якої виглядали напівчорні, засмажені груди, на його круглій матроській шапці та чорних стрічках був гордий напис «Аврора». Це був командир

бойової чоти бронепотягу, Степан Завірюха. Він курив здровенну брудну цигарку й смачно спльовував у жовтий сніг.

На далеких від станції вулицях Полтави іноді вибухала стрілянина. На станції була тиша, коли не зважати на лайки й вигуки червоногвардійців, та важке шипіння бронепотягу.

— Чого, дядьку, квапишся? — сказав матрос до старого дядька, що топтався на місці й викидав з горла важкі, як шрапнель, слова. — Хіба не чуєш, як наші фуражери здобувають провіант!

— От це й біда, що фуражери, поки принесуть, то все пожруть! — безнадійно відповів дядько.

— Все, що є, все наше! Не пожруть, черево не витримає!

— Коли б то так! От у Києві в мене брат у двірниках служить, коли б там зараз бути, можна було б шкалик дістати!

— Скоро й там будемо! — сказав Завірюха. — Наша Совдеція й там жару завдає! У мене там двоє братів. Мабуть тепер разом з робітниками за арсенал б'ються!..

Ох, ти ябиличко, куди котишися,
Ой, Центральная Рада, не воротисься! —

— раптом на всю пельку вигукнув вартовий, що стояв коло бронепотягу.

Йому мабуть було скучно, злісно й заздрісно, що він не міг бути в місті й тепер всю свою злість вкладав у веселу пісню.

— От гад, — сказав матрос, — як жалкує за Центральною Радою!

Дядько засміявся.

Він перемотував обмотки, що пахли гнилою шкурою та потом, і що на них були плями крові змішані з засохлою грязюкою.

А матрос, посміхаючись, курив цигарку, і у своїх думках дивився прямо в Київ, де билися його брати, а Марія в цей час сиділа вдома і мабуть варила обід, або латала якенебудь шмаття.

Може це було так, а може й ні. Може думки матроса й не могли правильно бачити крізь хугу, сніг і мороз, крізь озброєні банди, що стояли між Києвом і Полтавою.

Це все міг з'ясувати тільки бронепотяг «Полупановець», вогнем і крицею розірвавши цю міцну запову.

II

Це було в січні, і хоч позамерзали і вкрилися снігом тротуари, брук, дерева та покрівлі будинків Києва, але серця в робітників були гарячі й стукали в такт.

Арсенал почав перший. На Печерському торохкотіли кулемети, бухкали в камінь будинків набої та несподівано в перевулках Києва виникала стрілянина. А на Собачій Стежці та на Олександрівській вулиці падали, як снопи, гайдамаки, падали розстріляні робітники арсеналу.

Незабаром повстали всі робітничі райони.

В київських головних майстернях та паротяговому деці уночі чиясь рука виліпила маленького наказа:

Всім бойовим загонам залізничників.

Всі бойові загони залізничників, усі бойовики, мусять прийти на загальні збори до Солом'янського залізничного клубу о 8-ій годині ранку.

На порядку денному: справа про охорону території залізниць.

Начбойових загонів (підпис).

Підпису не можна було розібрати. Не можна було розібрати й печатки, хоч можна було сказати, що печатка 14-ої ділянки шляху.

Вранці о 8-ій годині до клубу, що знаходився коло Солом'янського мосту, посунули озброєні рушницями бойовики.

Підтягнувши мідніше пояса та взявши з кутка задалегідь вичищену рушницю, робітник залізничних майстерень Микола Завірюха вийшов на вулицю.

Далеко на Печерську ще лунала стрілянина. Іноді було чути важкий вибух гармати.

На вулиці Микола Завірюха напнувся на жінку кондуктора, що мешкала на другому боці вулиці. Кондукторша несла повні відра води.

— Чи не приїхала Марійка? — запитав у неї Микола.

Жінка стала, а коли стала, то в неї мусів забігати в роті язик. Микола це знав, а тому вирішив послухати.

— Ні, не приїжджала. Потяги не йдуть. Чоловік теж поїхав. Мабуть зі Жмеринки разом приїдуть. Та я рада, що їх нема! Мала б клопоту, коли б пішов до арсеналу. Цілу ніч спати не могла!..

Жінка ще щось говорила, але Микола швидше пішов далі. Він поспішав на збори. Його нервувало непевне становище залізничників.

— В майстернях працює кілька тисяч, а в бойових загонах кілька десятків. Мерзота!.. І Петро теж туди!.. Старшиною!..

Йти було з Солом'янки слизько. Він ішов, лаяв брата і лаяв сніг. Морозний вітер обденьками хапав за ніс.

Коли він прийшов до клубу, там було вже кілька десятків бойовиків.

Тут були всі добірні товариші: старі робітники партійці й свідомі робітничі молоді.

Говорив зі сцени машиніст Дзидзиєвський.

Завірюха протиснувся наперед. Його цікавило, що скаже старий машиніст.

Слова летіли, як іскри з паротяга, і запалювали серця. Дзидзиєвський старанно крив Центральну Раду спочатку вздовж, потім впоперек, а потім згори донизу. Така вже була доля тієї осоружної ради.

Виступали й інші бойовики. Дзюк від Губкому заварював гарячий настрій своїми повідомленнями.

— А що скажеш ти, Завірюхо? — запитали бойовики в нього. — Твій брат у полку Грушевського.

І тоді говорив Микола Завірюха і його слова були люті, як мороз, і гострі, як мідяна стружка, бо він був токар і ненавидів фабрикантів.

А потім всі збори, як один рот, один язик, одне серце, одно-стайно ухвалили:

— На допомогу арсеналові!

— Центральній раді по шапці!

І молодий бойовик, після зборів ідучи на варту, сказав Завірюсі:

— А коли б почув Грушевський, що говорили про нього, то він впав би на тому місці, на якому стояв.

III

На пасажирській станції, що навпроти головних майстерень, знаходився полк імени Грушевського. Тут були зібрані найсвідоміші козаки та старшина.

От із цим полком залізничникам доводилось мати сутички в першу чергу.

Пасажирська станція була в руках військових, в їхніх руках була й вантажна станція. На цій території стояла озброєна військова варта. Територія ж колонії головних майстерень та депа знаходилась у руках бойовиків, які після зборів у Солом'янському клубі перейшли до колонії та майстерень, де влаштували свій штаб і розставили свою варту.

Штаб полку ім. Грушевського знаходився в конторі станції. Увечорі 16-го січня коменданта станції бойовики покликали до залізничної їдальні для переговорів. В штабі коменданта заміняв молодий старшина Петро Завірюха.

На станції було тихо, але настрої був напружений. Не було чути ні одного паровозного гудка, тільки далекий арсенал ще одстрілювався й тому морозну тишу вечора прорізали поодинокі вибухи гармат та раптова тріскотня кулеметів і рушниць.

Петро Завірюха був у штабі і розмовляв з другим старшиною.

— Коли за годину не повернеться комендант, ми мусимо напасти на майстерні. Дивіться, щоб дві сотні козаків були напоготові!

Це казав Петро Завірюха й нервово ходив по конторі. Його вже починала нервувати довга відсутність коменданта.

— Що ми можемо зробити двома сотнями, коли їх кілька тисяч! — говорив старшина.

— Але ж у них немає зброї!

— Та вони без зброї силою візьмуть! Одними молотками потрощать голови козакам, як гредькі горіхи.

— Так, нас мало! — погоджувався Петро Завірюха. — І сердюки теж здається, з ними.

— Не тільки сердюки, а ще дехто!.. — загадково відповів старшина.

— Ти натякаєш на мого брата Миколу? — запитав Петро Завірюха. — Я з ним нічого спільного не маю! Мало нас, — казав

валі Петро, — не вірять!.. Не тільки робітники одвергаються, але й селяни!.. Більшовики обіцяють більше. Але то брехня, москалям не можна вірити!

— І скільки тих перевертнів! — погоджувався старшина. — Адже всі вони українці, а навіть мову свою забули! Тут голову свою віддаєш за це, а вони не розуміють!..

— А мені, — казав Петро, — хочеться хоч щонебудь зробити для батьківщини. Годі нам бути під москалями або поляками! Хіба Україні треба доконче завжди мати ярмо. А Микола дурень зі своїми робітничими гордощами!..

— На станції в цей час вартовий козак кладнув рушницею й голосно спитав:

— Хто йде?..

Петро й старшина переглянулись. У відповідь на запитання вартового замість паролю пролунала лайка. Незабаром сердитий комендант появився на порозі штабу.

Петро й старшина мовчали. Комендант був роздратований — очевидно з переговорів не було ніяких наслідків.

Комендант заговорив перший.

— Більшовитська зграя — ці бойовики! — люто промовив він. — Нічого путнього від них чекати не можна!

— Чого вони вас кликали, пане коменданте? — запитав Петро Завірюха.

— Голову морочать, шибеники — відповів комендант. — Дуже ввічливо попросили звільнити станцію і просили, — ххе, — дозволу поставити свою варту для охорони залізниці. Бояться, щоб якийнебудь карманщик паротягів не покрав! Хитра сволота!..

— Значить, доведеться битись! — неохоче запитав старшина

— Це ми ще почекаємо! А от там ваш брат, пане Завірюхо, всю мою промову сво... вибачте, — зіцсував!..

— А що таке?

— Та я хотів спробувати агітувати, знаєте, як більшовики роблять. Хотів дізнатись, чи не можна їх розколоти. Після переговорів і пропозицій, з якими я звичайно не погодився, я почав їх закликати стати на бік Центральної Ради. Так він мені відповів, що ваша Центральна Рада — зграя гемороїдальних поміщиків. Так і сказав, мерзота!.. Вибачте!

Розлютований комендант ходив по конторі і лаявся. На станції перегукувались вартові козаки.

Мінjali варту.

IV

Страйк.

Всі робітничі райони оголосили загальний страйк. Заводи та майстерні стали. У місті з вечора було вже темно, а вдень не було води. Трамваї роз'їхались по парках, а які не встигли доїхати, позамерзали на вулицях.

На вулицях стало порожньо. Випадковий перехожий міг тільки зустрінути озброєну військову варту, або самотнього робітника, який переходив вулиці, ховаючись до під'їздів.

Стрілянина й гарматні вибухи почали лунати у всіх кінцях міста. Вночі над арсеналом виблискувала заграва, горіли будинки.

Ще зранку в головних залізничних майстернях почалася кипуча праця. Робітники лагодили військовий панцерник, щоб за його допомогою зробити наскок на полк імени Грушевського.

Микола Завірюха, забивши кілька клепок в панцер бронепотягу «Січневого повстання», — так його можна назвати, бо він був призначений для цієї мети, — випростався й сказав старому робітникові—ковалю, який що було сили гатив молотком у клепки панцерника:

— Що в мене, діти дома, чи що! — і сердито жбурнув молотком на цементову підлогу.

— Не сердься, хлопче, — сказав йому старий коваль, — ще встигнеш поголити вуха й ніс, часу багато!..

В цей час до оперативного штабу прийшли бойовики і заявили, що коло Караваївського мосту стоять вагони з набоями та зі скорострілкою. Про це розповів бойовик, який прийшов допомагати лагодити бронепотяг.

— Оце гаразд, — сказав Микола, — бронепотяг незабаром скінчемо, а зброї нема. Тепер повеселішає! — і він пішов до штабу.

Незабаром коло паротягового депа зібралось кілька десятків бойовиків. Машиніст Антонов вивів на круг паротяга, круг повернули, зробили стрілку й паротяг виїхав з депа.

Бойовики, озброєні рушницями, повилазили на тендер, з полін зробили барикади, які захищали б від куль, і паротяг рушив на Караваївський міст.

Паротяг мав вигляд не гірший за панцерника. Тендер наїжився і бльщав десятками рушниць, одна з яких належала й Миколі Завірюсі.

— Ура-а-а!.. О-о!..

Бойовий крик прорізав морозне повітря. Вибухло кілька пострілів, і бойовики кинулись на військовий потяг, але потяг мовчав, наче був зовсім порожній.

Бойовики здивовані мовчанкою, зменшили свій запал.

— Вони втекли! — крикнув Завірюха і перший кинувся до вагонів.

Це був сигнал. Скоро всі бойовики обліпили вагони, але в них нікого не було. Куди поділась варта, могли тільки мабуть розповісти підешви її чобіт.

Без одної жертви, без одної краплі крові залізничники набули кілька кулеметів, гармату й кілька тисяч набоїв.

*

Коли військовий панцерний автомобіль і дві сотні піших і кінних гайдамаків напали на бойовиків з Кадетського мосту, вони напнулись на справжню фортецю.

Головні майстерні озброїлись, як справжній бойовий форт. Кулемети, що були розташовані на покрівлі майстерень, зустріли гайдамаків ураганим дощем заліза. Робітники жваво відстрілювались з вікон майстерень, із-за штабелів шпал, стін і високих покрівель.

Військові не сподівалися зустрінути такий організований опір. Вони були на відкритому місці й їх можна було розстрілювати поодиноці.

Микола Завірюха причаївся за штабелем, і кожний постріл його рушниці влучав у ціль. Ось він побачив, як козак з мосту ділиться в якогось на покрівлі. Очевидно, якийнебудь робітник, в запалі, необережно висунувся з-за прикриття й щохвилини ризикував життям. Завірюха, вибравши зручний момент, вистрілив. Козак змахнув руками и колесом покотився під схил.

Панцерний автомобіль був більший супротивник за всіх гайдамаків. Він з кулеметів поливав майстерні залізом, і для успіху бою його треба було зліквідувати.

Микола це зрозумів одразу. Коли б можна було підійти до нього ближче, його б у момент не стало. Але це був ризик. Перебираючись від одного штабеля до другого, Миколі вдалось підійти до самого забору, який відділяв майстерні від Кадетського мосту. Тут він одразу випроставсь і з усієї сили кинув ручну гранату. Граната розірвалася зі страшною силою, випадково влучивши в самий автомобіль. На момент дим і курява вкрили майже весь міст.

Од вибуху гранати автомобіль сів. Вибухом були розтрощені колеса й відірвано шматок панцеру — автомобіль став непотрібною річчю.

Доля автомобіля вирішила бій. Військові побігли. Натиск залізничників був такий міцний, що багато військових потрапило в полон. Це на деякий час позбавило їх охоти нападати першими.

Так комунари Січневого Повстання відбили перший натиск військових і це був перший бій залізничників за Жовтень.

Коли скінчився бій, підраховали набої, — їх було обмаль. Ця загроза лишитись без набоїв увесь час турбувала бойовиків.

Після бою, змінивши варту, бойовики відпочивали. Микола Завірюха, взявши рушницю й кілька набоїв, налагодився кудись піти.

— Молодець, Завірюхо! — сказав йому старий коваль, що лагодив бронепотяг. — Здорово ти їх приголомшив. Коли б я був осавулом, я подарував би тобі за відвагу орден.

Бойовики жартували. Скрізь лунала розмова про минулий бій.

— А куди це ти зібрався? — запитав у Миколи коваль.

— Додому! — неохоче відповів Завірюха. — Там у мене справи!

— Диви, щоб гайдамаки не помстились за панцерник! Обережніш!

Микола махнув рукою.

Він вийшов з вагонного цеху, де був штаб, і пішов до Кадетського мосту. Тут з території майстерень він переліз через паркан на колію.

Додому йти він й не думав. Він вирішив дізнатись, чи нема де тут набоїв. Перебираючись од вагона до вагона, він старанно обслідував кожний вагон.

Між вагонами було порожньо. Тоді Завірюха забув усяку обережність, захопився роботою і спересердя почав навіть гримати дверима вагонів.

Нарешті, він поліз до якогось вагону.

В цей час контррозвідка під командою Петра Завірюхи — військового старшини — обережно посувалася до Кадетського мосту, щоб обслідувати місце бою.

Гайдамаки вже давно помітили робітника, який нищорив по вагонах.

Начальник контррозвідки, Петро Завірюха, вирішив спіймати його живцем, щоб дізнатись чого йому потрібно, а потім розміняти його на «керенки».

Коли робітник вліз до вагону, один з гайдамаків виліз на покрівлю потягу й по вагонах став швидко перебиратись до нього.

Частина контррозвідки побігла в обхід, а друга частина, на чолі з Петром Завірюхою, побігла навпростець до вагону, в якому був робітник.

Якийсь дурний козак необережно вистрілив і переляканий робітник швидко вистрибнув з вагону.

В цей час козак, що знаходився вже на покрівлі сусіднього вагону, перебіг на другий вагон і раптом стрибнув на плечі робітнику.

Зав'язалася бійка. Робітник скинув козака з плеч, і той, падаючи, схопив його за ноги. Робітник упав.

Коли він підвівся, навколо нього щільно стояли військові.

Старшина Петро Завірюха навіть зблід од такої несподіванки: перед ним стояв бойовик Микола Завірюха — його брат і разом із тим небажаний ворог.

Петро Завірюха, не витримавши погляду брата, одвів очі в бік і суворо промовив:

— До штабу!

І потім, ідучи далі з частиною контррозвідки, крикнув:

— Щоб ніякої шкоди! Повішу!..

Зі Жмеринки йшов пасажирський потяг, увесь переповнений демобілізованими садатами.

Поміж садатів їхали приватні пасажири й залізничники. В цьому потязі поверталась до Києва й Марія Китченко, яка ще змалку знала братів Завірюх.

Потяг ішов дуже довго, зупинявся на станціях по кілька годин. Це нервувало садатів, пасажирів, нервувало й Марію, яка підїжджаючи до Києва вже довідалась про повстання робітників.

Вона сиділа в вагоні серед клунків і мішків, наповнених харчами, борошном та різними садатськими речами. Їй було досить зручно, але думка про те, що діється в Києві не давала їй спокою. Найбільш турбувалась вона Миколою. Вона знала його симпатії до більшовиків і навіть поділяла їх.

Потяг уже підходив до Києва. Він був на Посту-Волинському. Тут була його остання зупинка. Але зупинка була дуже довга. На коліях метушились занепокоєні садати.

Марія була в передостанньому вагоні. Зацікавившись довгою зупинкою, вона вийшла з вагону й пройшлася вздовж потягу.

До паротяга, де машиніст і помічник щось старанно лагодили, підійшло кілька демобілізованих.

Один кремезний садат з червоним засмаглим обличчям виліз на паротяга, щоб довідатись у чому справа.

— Ну, механіку, чи скоро поїдемо? — запитав він у машиніста.

— Цей паротяг зовсім не поїде. Доведеться викликати з Києва інший, зіпсувалося гальмо.

— Крути, Гаврило! — кричав з колії якийсь садат.

Машиніст вилаявся:

— Під три чорти!.. Вас усіх з паровоза! Чуєте! Не поїде!

— Чого не поїде? — кричали садати.

— Каже, що зіпсувався!

— А досі віз?

— Саботажник!

— Він бреше!

— Ми самі поїдемо! Велике діло — крутить корбою!

— Товариші! Братухи! Я працював коло машини! — вигукнув якийсь садат.

— Де він? На паротяг його!

Крізь натовп салдатів продерся маленький демобілізований і заявив:

— До війни я працював у поміщика біля молотилки!

— Валяй! Гайда!

І цілий натовп поліз на паротяг. Машиніст щось кричав про гальмо, про те, що доводиться їхати згори, але його зі сміхом скинули з паротяга.

Намацавши віршовку від гудка, один із салдатів зі всієї сили потягнув за неї. Паротяг заревів скаженим воєм, це був наче передсмертний рев.

Почувши гудок паротяга, всі демобілізовані, пасажирів й Марія Китченко поспішили розсістися по вагонах.

Салдат на паротязі відкрив регулятор і паротяг шарпнув так, що трохи не розірвав потягу. У вагонах пасажирів попадали один на одного й клунки позлітали з полиць.

Потім усе пішло гаразд. Потяг рушив до Києва.

Салдати на паровозі весело вигукували і сміялись.

— Крути, Гаврило!

— Піддавай жару!..

І салдат, який був за машиніста, справді піддавав жару. Він зовсім відкрив регулятор, а салдати набивали топку дровами та вугіллям так, що вона могла луснути.

Потяг згори біг, як скажений. Телеграфні стовпи, кущі, будинки кулею летіли назустріч.

— От так ідемо! — сказав якийсь салдат. Так ще ніколи не їздили!

— Валяй, братухо!

— Наяривай!

Раптом під паротягом прогуркотіла стрілка. Паротяг хитнуло вбік. Салдати злякались.

— Ану зупини! — сказав переляканий салдат.

Той салдат, що був за машиніста, кинувся до регулятора, закрив його, але потяг ішов за інерцією ще швидше.

— Партач! — закричали салдати.

— Молотильщик!

— Стій!

— Зупини!

Потяг уже був коло семафора, незабаром мала бути станція, а швидкість не зменшувалась.

Знову відкрили регулятора, але це не допомогло. Тоді нещасний «молотильщик» почав шукати гальмо. Гальма він не знайшов, а налацав важіль. Він його перекутив назад і паротяг заскреготів колесами.

Але вже було пізно. Вагони зі страшною силою сунуло вперед і весь потяг метеором налетів на станцію. Паровоз ускочив у контору станції весь із тендером. Перші вагони розбилися вщент. Будинок контори завалився.

Від начальника станції, який був у цей час у конторі, лишився тільки один подертий на шматки кашкет.

Зі всього потягу залишилися цілі лише кілька задніх вагонів.

Багатьох пасажирів повбивало клунками, дехто побився, а щасливіші, як це було з Марією Китченковою, лише налякались.

Її здорово підкинуло на мішках і грюк вагонів на момент приглушив її.

Частина станції й потягу уявляли цілковиту руїну.

Демобілізовані, які лишились цілі, стали допомагати пораненим.

Коли Марія видряпалась з мішків і вийшла на станцію, її приголомшила страшна метушня.

Пройшовши кілька кроків, вона напнулась на Петра Завірюху.

— Маріє! — радісно скрикнув старшина. — Звідки це ти?

Марія мовчки показала на потяг. Старшина раптом зблід.

— У мене дуже щаслива доля! — сказала Марія.

— Ти не вдарилась? Не поранена?

— Ні, все гаразд!

Марія почервоніла під поглядом старшини. Всі три брати Завірюхи були їй більше, ніж брати.

Вона виросла разом із ними. І любила їх усіх трьох трохи більше, ніж можна любити братів.

Коли Марія стала цілком дорослою дівчиною, всі троє братів зрозуміли, що вона є надто гарна, щоб бути їм сестрою.

З приводу цього у братів утворилися трохи оригінальні взаємовідносини, але вони були прості. Коли б брати почали розбиратись у психології цих відносин, то це напевно спричинило б багато лиха.

— Ну, а як у Києві? — запитала Марія. — Як Микола? Чи не приїздив Степан?

— У Києві страйк! — промовив старшина.

— Микола!

Старшина мовчав.

— Де Микола? — скрикнула Марія.

— З ним нічого не скоїлось, він живий.

— А чому ж ти мовчав?

Старшина знову нічого не відповів.

— Що з ним? — благаючи, запитала Марія.

— Він заарештований!

— Заарештований! Хто його заарештував? — ще більше схвилювано запитала вона.

— Я! — відповів старшина.

— Ти?

Ця несподівана відповідь збентежила її. Вона не чекала такого випадку.

— Як ти смів? — раптом сердито промовила Марія.

На таке запитання було важко відповісти й тому Завірюха мовчав.

— Зараз же звільни його!

— Я не можу, бо він більшовик!

— Що значить, не можу! Хіба ти не брат його?

— Брат, але він більшовик!

— Що значить більшовик? зараз же звільни його!

Старшині було ніяково. Він не знав, що робити. Марія то просила, то починала сердитись.

— Ти вбивця! — сказала вона нарешті. Коли ти його не звільниш, то більш я тебе не знаю.

Петро Завірюха мовчав. Якись сили боролися в ньому. Він вагався.

— Де він? — запитала Марія.

— Він у штабі на Миколаївській вулиці.

— Так далеко! А ти ж казав, що він у тебе?

— В тому і справа, що ні! — сказав виправдуючись Петро.

— Але ти його можеш звільнити? Ти мусиш! Чуєш!

— Сам я цього зробити не можу! — вже погоджуючись, говорив старшина. — Треба когось послати до штабу!

— Я сама піду!

— Я боюсь тебе посилати, на вулицях небезпечно!

— Нічого, я піду!

Старшина знав, що він нічого вже не вдіє. Треба було коритись. Він вийняв записну книжку й щось написав на клаптику паперу.

— Тебе пропустять без усяких затримок. Тільки от на вулицях не знаю як...

— Нічого! Не бійся! — сказала Марія. — Коли я звільню Миколу, я з тобою ще поговорю! Знатимеш ти мене! — І вона, не прощаючись, повернулася і пішла від нього.

«Нічого! Помиримось!» — подумав старшина, і незабаром змішався з натовпом на станції.

Бронепотяг «Січневого повстання» був полагоджений завдяки напруженій праці бойовиків, які не знали відпочинку, працюючи день та ніч.

Цього бойовики тільки й чекали, озброївши його кулеметами й скорострілкою; вони тепер мали справжній бронепотяг, за допомогою якого можна було воювати. За машиністами затримки теж не було. В січневому повстанні приймали участь такі машиністи, як: Дзидзиєвський, Антонів, Шпрінгвальд, Маркелов, які могли цілими добами бути на паротязі без зміни. Правда, в порівнянні з майстернями, депо дало дуже мало бойців в січневому повстанні, але зате ті машиністи, які взяли в ньому участь, були свідомі комуністи, сміливі й вимогливі люди.

О 3-й год. дня — це було 19-го січня — коли був готовий бронепотяг, бойовики зробили наступ на полк ім. Грушевського.

Бронепотяг виїхав на станцію і його кулемети старанно запрацювали.

Піші бойовики вибігли з майстерень і під прикриттям бронепотягу теж напали на військових.

Почалася гаряча бійка. Першим пострілом козаків був убитий бойовик Білинський, але козаки незабаром почали тікати, кидаючи зброю й навіть залишивши свою канцелярію.

Маленька жменька робітників завдяки своїй відвазі відкинула полк Грушевського в саме місто. Пасажирська станція була

звільнена. І це було зроблено дорогою ціною, бо кілька найкращих товаришів загинуло в цьому бої.

На другий день бойовики повели наступ на місто. Військовій владі в Києві, здавалось, надходив кінець. Бойовики дійшли до Львівської, захопили частину бульвару та Караваївської вулиці.

Не зважаючи на ці перемоги, становище їхнє було критичне. Завше не вистачало набоїв, і лави бойовиків щодня зменшувались. Крім того, бойовики були вже перевтомлені.

Все ж таки вони трималися міцно. Їх була жменька, а здавалось, що їх кілька тисяч.

На Миколаївській вулиці, де знаходився військовий штаб, було неспокійно. Головне командування хвилювалося від успіхів робітників.

У просторій розкішній кімнаті штабу зібралося кілька комендантів, офіцерів та старшин.

Робив доповідь один із старшин полку ім. Грушевського.

— Станцію захопили більшовики-залізничники! — говорив старшина. — Наш полк відкинули до міста. Ці бойовики дуже добре озброєні. Мають бронепотяг і кілька тисяч рушниць. Виступають організовано.

— Я й не гадав, що залізничники зроблять такий сильний опір! — говорив комендант міста. — Соломенка ж цілком український район!

Він був здивований.

Тоді старшина пояснив.

— Ми помилились. Командування тут не при чому! В нашому полку всім відомий старшина Завірюха.

— Петро Завірюха? — Дивно! Це краща наша сила. Так?

— Цілком вірно!

В цей час до кімнати зайшов вартовий і сказав:

— Прийшла якась дівчина від старшини Завірюхи, хоче бачити коменданта!

— Впусти!

Вартовий зник і замість нього на порозі кімнати з'явилась Марія Китченко.

Марія таки дійшла до штабу, не зважаючи на небезпеку на вулицях.

Марія зайшла до кімнати й простягла папірець. Комендант прочитав.

— Старшина Завірюха просить, щоб звільнили його брата Миколу! Він ще в штабі? ;

Ці слова означали запитання: «він ще живий?» Комендант знав про що питати, бо Миколи мало вже давно не бути.

— Так, він у штабі, — відповів вартовий старшина.

Тоді комендант без усяких суперечок написав резолюцію про звільнення. Коли Марія пішла, комендант сказав:

— Ви пам'ятаєте нашу розмову про панотця з Солом'янської церкви Василя Прилипаківського? Є пропозиція послати до нього когонебудь із наших з інструкціями. Панотець, відомий всім українець, як голова Солом'янської парафії, має вплив на залізничників. За його допомогою можна досягти перемир'я. Ви розумієте? — І комендант посміхнувся.

— Так що ж ви пропонуєте? — запитали присутні.

— Послуга за послугу! Дійти до панотця дуже небезпечно. Ми пошлемо до нього старшину Петра Завірюху!

Миколу Завірюху звільнили.

З Миколою була Марія Китченкова. Вони поверталися до себе в робітничий район. Миколу звільнили, бо було слово старшини, що Микола більше не прийматиме участі в повстанні.

— Ну, тепер сиди й не ворущись! — сказала Марія.

— Чорта з два! — відповів бійовик. — Я й так зваляв дурака, що пішов на станцію, не додержав дисципліни. Вони посміялись, — сказав він, — загрожуючи козакам. Тепер посміюся я!

І він знову пішов до майстерень.

V

Січнева морозна ніч.

Напружуючи останні сили, відстрілюються робітничі райони. Відстрілюється Поділ, Шулявка, Політехнікум. Лунають останні постріли в Арсеналі.

Скрізь утома, мороз і ніч.

Тільки залізничні майстерні ще тримаються міцно. Бойовиків уже тільки жменька, але вони працюють.

Військові лагодяться обстрілювати майстерні з гармат, але бойовики теж готуються.

Вночі бронепотяг «Січневого повстання» йде на Пост-Волинський. На бронепотязі кілька кращих бойовиків; серед них Гринер, Антонів, Троянко і Ветров.

Вони нападають на гайдамаків, що охороняють 6 гармат і вагон набоїв. Постріли рушниць, татакання кулеметів на деякий час розворушують змерзлу ніч.

Ніч.

Багато пригод коїться вночі.

Старшина Петро Завірюха, переодягнений в робітника, іде на Солом'янку. І він сам не так боїться бойовиків, як боїться своїх.

Його робітничий костюм серед військових — вірна смерть, вірний розстріл. Ніяка перепустка штабу для такого костюму не дійсна. У відповідь на таку перепустку — куля або шабля.

Петро Завірюха обійшов військову варту й майстерні Караваєвими дачами. Іти слизько й холодно, доводиться провалюватись у глибокі намети, але він іде.

Ось він уже обійшов залізничну колію, і його чорна постать спустилася в яр, де знаходиться колодязь, і потім не по сходах, а по кручах вибралась до Солом'янки, прямо, де знаходиться церква та будинок папотця Прилипаківського.

В цей час на посту Волинському все змовкло. Гармати були в руках бойовиків. Навантажений бронепотяг повертався до майстерень.

Буде, буде ще бій за Жовтень.

Мало людей, — є гармати, які принесуть несподівану смерть контрреволюції, є енергія, є запал і свідомість.

Привезені гармати робітники розташували на території майстерень, колонії та платформах.

Не дивлячись на те, що на четверо гармат приходилось троє гармашів, обстріл міста й гайдамаків почався.

Було гучно і глушливо. Набої співали своєї пісні над містом, і кожна пісня завше кінчалась вибухом громових акордів.

Поговоривши з панотцем і діставши в нього згоду, Петро Завірюха тією ж дорогою повертався назад.

На цей раз, переходячи яр, він спіткнувся й покотився кудись у глибокий замет. Ледве видряпавшись з нього, він пішов далі.

Скрізь було пустельно. Далеко вили собаки, під ногами шелестів сніг.

Старшині стало самотно й боязко. Вдивляючись у біле поле снігу, він усе йшов, іноді загрузаючи в заметах. Нарешті, він перейшов колонію й Караваєвими дачами вибрався на Шулявку. На вулицях йому стало ще страшніше.

Скрізь були мовчазні будинки. В вікнах було темно. Тиша була жахлива, наче все вимерло від якоїнебудь пошесної хвороби, наче це було мертво, покинуте місто.

Раптом старшина помітив, що за ним хтось іде. Чорна постать якогось чоловіка йшла слідом за ним. Завірюха збільшив крок; коли він оглянувся, постать була ще ближче.

Тоді він побіг, але почув, що постать чоловіка біжить за ним.

Так вони бігли кілька хвилин вузькою вуличкою.

На розі вулиці Петро Завірюха несподівано з розгону наткнувся на козака, що йшов з вартою з кількох чоловіка, і вони обидва покотилися в сніг. Вся варта від несподіванки зупинилась і застигла.

Коли ж Завірюха підвівся зі снігу, його запитали:

— Ти хто? Чого блукаєш уночі? Залізничник?

— Я старшина полку ім. Грушевського! — важно промовив Завірюха.

Козаки подивились на нього, на його робітничий одяг й роземіялись. Пролунала лайка! Вибухло кілька пострілів і все було скінчено.

Старшина полку ім. Грушевського, Петро Завірюха, лежав у снігу розстріляний і порубаний своїми ж людьми.

На другий день до вартового бойовика, що стояв коло входу до колонії, підійшов піп у чорній рясі, вже трохи сивий з маленькими очицями й носом, як маленька гайка. Піп запитав:

— А скажіть по мені, добрий чоловіче, як мені пройти до штабу залізничників?..

Вартовий бойовик подивився на попа, на його ніс, що нагадував гайку і, не боячись ніякої шкоди з його боку, показав дорогу.

В штабі піп зустрівся з бойовиком Свидзинським.

— Чого вам, батюшко?

— Я прийшов з миром до вас, — улесливо почав панотець. — Кров, браття мої, лється! Ісус Христос, господь бог наш...

— Що вам треба, говоріть толком?

— Миру, миру... друже, — протягнув панотець. — Доволі крові! Земля українська стогне!..

— Так ви хочете, щоб ми помирилися, чи що?

Піп хитнув головою.

— Добре, — сказав бойовик, — підіть до гайдамаків і запропонуйте їм це!

Під час цієї розмови відбувався гарматний обстріл майстерень.

Набої рвалися над покрівлями, врізалися й вивертали стіни. Шрапнель з брязком і дзвоном вибивала вікна.

Панотець крутився, як на голках. Його маленькі очиці перелякано блимали при кожному пострілі.

Бойовик повів панотця до контрольної будки, щоб вивести його до міста.

Коли вони підійшли до воріт, коло них із страшним грюком розірвався набій. Панотець не витримав.

— Пустіть мене назад! — закричав він.

— Що, підсипали пісочку в рясу? — засміявся бойовик.

Панотець швидко підбрав рясу вище колін, і що було сили чкурнув з колонії. Більше він не приходив.

Находив вечір.

Це був останній вечір повстання.

Бронепотяг «Полупановець» зазігнувався.

Ще вчора — 21-го — приходили товариші з Губревштабу з наказом розійтись. Всі робітничі райони впали. Впав і Арсенал. Більше боротися було не можливо.

Цілий тиждень без відпочинку головні майстерні билися з гайдамаками. Більше не було сил. Бойовики ходили, як тіні, стомлені, голодні, з червоними очима від безсонних ночей. Наказові розійтись спочатку не повірили. Стріляли з гармат по місту й вирішили битися далі.

Коли ж надійшов вечір на 23 січня, вже цілком зрозуміли, що це безумство. Козаки знову були на станції, вони мали підмогу і вже оточували самі майстерні.

Набої летіли зі всіх боків, майстерні не витримували.

Вечір піднявся чорний, як попівська ряса. Була ожеледь.

Частина стомлених робітників спала в колонії в їдальні. Друга частина відбивалася від гайдамаків. В їдальні знаходився Микола Завірюха, який зайшов сюди поїсти.

Не витримавши натиску, бойовики почали розходитись. Треба було попередити їдальню.

В цей час загін козаків продерся до колонії.

Бойовики падали, кров'ю заливаючи сніг, падали й козаки. Декому з бойовиків пощастило втекти.

Наскок був такий несподіваний, що ніхто не зміг попередити їдальню. Гайдамаки вдерлися до їдальні й тут почалася різня.

Тих, хто спав, різали на шматки, стріляли, били.

Нарешті козаки обеззброїли всіх бойовиків, які не спали, вірьовками позав'язували їм руки й повели до штабу.

На Бібіковському бульварі, де знаходилася тюрма, розстріляли всіх полонених. Микола Завірюха був останній.

Крізь січневий мороз, вітер і сніг залізничники донесли своє життя й поклали його під червоні прапори Січвеного повстання.

Бронепотяг «Полуцановець» поспішав. Він сіяв смерть од Іолтави до Києва, вогнем і крицею розкидав військові загони, що стояли на його шляху, але він зацінювався.

Через добу після ліквідації Січвеного повстання військовий штаб виявив, що старшина Завірюха безслідно зник.

І на другий день було заарештовано Марію Китченкову, вона тепер знаходилася в штабі на вантажній станції.

VII

На допомогу до Києва поспішав Муравйов. З ним ішли боро-
даті сибірські стрілки. Спереду йшли розвідки з червоними
стрічками, продираючись крізь мороз і замети.

Бронепотяг «Полупановець» випереджав усіх.

Він уже розганяв гайдамаків у Дарниці.

Матрос Степан Завірюха, на кашкеті якого був напис «Аврора»,
з розвідкою продерся в Київ.

Наступ розвідок і бронепотягу був такий несподіваний, що
примусив військових негайно тікати.

Залізничники знову зорганізувались і маленькими загонами
вибивали гайдамаків, допомагаючи українській червоній гвардії.

На вантажній станції в одному з вагонів бешкетували п'яні
козаки.

Вони до того захопилися випивкою й гульнею, що не звер-
тали ніякої уваги на гарматні вибухи й кулеметну тріскотню.

З них було досить химерного повідомлення Центральної Ради,
що все гаразд. У вагоні козаків було весело, тільки не було жінок.

Незабаром якийсь козак штовхнув до вагону перелякану Марію
Китченкову.

Другий козак схопив Марію й став її душити в обіймах.

Марія скрикнула й почала вибиватися щосили. Козак був
сильний і вона задихалась.

В цей час розвідка матроса Степана Завірюхи підійшла до
вантажної станції.

Її одразу зацікавили крики, пісні та гвалт у вагоні.

Коли Степан Завірюха скочив до вагона з револьвером, п'яні
козаки попадали спереляку на підлогу.

Завірюха побачив козака, який боровся з дівчиною, а тепер
перелякано дивився на нього. Матрос притиснув курок, вибухнув
постріл, і козак вдарився головою об стіл.

Коли матрос подивився на дівчину, то побачив, що перед ним стоїть його Марія, до якої він давно поспішав.

Бронепотяг «Полупановець» під радісні крики й привітні салюти робітників підійшов до паротягового депа. З гайдамаками було покінчено.

Потім бронепотяг наставив жерла своїх гармат на місто, і будинок Михайла Грушевського палав усю ніч, поки не завалився, як завалилась Центральна Рада.

Н О В Е Л І Т А Є М Н И Ц Ь

ПАТЕТИЧНА НІЧ

— Стій!

З темряви будинку виринула постать і наставила на мене величезного кольта:

— Не ворухись, браток!

— Во їм'я Струка, скажи мені — чи нема в тебе в кишені шпалера?

— Нема.

— Ну гаразд! А тепер покажи мені виворіт твого кожуха й які онучі в тебе на ногах?

Таке прохання виконати можна було дуже просто. Треба було тільки зняти чоботи та кожух. Кольт, який чемно стирчав під носом, дуже ввічливо запрошував до цього. Лишалось коритись. Але я сказав:

— А може ти помиляєшся, браток! Може ти якраз натрапив на самого Струка!

Він щільно підійшов до мене. У нього на обличчі була чорна маска...

Цілком правдиво. Так можна було починати будь-яке оповідання або пригоду тієї доби, коли Марк Солчнів одержав за ордером в Соцзабезі поношені кальсони, в які разом з його животом можна було вмістити десятифунтову подушку, і одержав сорочку з найшляхетнішого батисту, на якому були помітні плями, мабуть найліпшого вина з підвалів Дюрсо. Одним словом, одержав націвзруйновану спадщину від старого світу. Так можна було починати оповідання, коли місцеві панночки, замість романів Мопасана та Вербицької, читали брошури про радянську політику

на селі та азбуку комунізму. Словом, коли по вулицях блукала «Чорна маска», скидала пальто й чоботи та вбивала відповідальних робітників радустанов.

Так, це було тієї доби, доби пшоняного хліба й півфунта повидла, під час голоду й великого геройства, під час різноманітних пригод.

Вулиці великого міста ставали порожні з того моменту, як сонце доручало свої справи місяцю й чимчикувало на Гаазьку конференцію, а на вулиці виходила «Чорна маска». Але не тільки «Чорна маска» виходила тоді на вулиці, виходив і Марк Солчнів після денної біганини та праці в Чека.

Йому, бачите, треба було доконче перевірити, чи сяє п'ятикутня рубінова зоря на Губревкомі і чи нема якої контрреволюції... в повітрі. — Ну, це брехня, — скажете ви. Це він просто був закоханий! — Але запевняю вас, що він з призирством дивився на кохання, й книжок з такими темами ніколи не читав. Хіба кохання може бути темою для будь-якого путящого оповідання. Це така стара катеринка, що після грамофону нічого не варта! Знову запевняю, що він був такої ж думки, і виходив на вулицю тільки перевірити, чи сяє п'ятикутня зоря на Губревкомі.

Але, вибачте, я забув. Да. Він іноді, дуже випадково зустрічав на цих вулицях товаришку Айзі.

Товаришку Айзі? Хто ж вона така? Що це за Айзі?

О, про це вам найкраще запитати в самого Марка Солчнова. Він розкаже вам пасамперед, що Айзі делегатка Жінвідділу, і жінщина, як кожний чоловік може себе зарахувати до чоловічого роду.

Тисяча рубінових зір у щоках, твердість Губревкому в характері й ніжність Жінвідділу в очах і в серці — це Айзі.

Але Айзі — це випадково, головне зоря на Губревкомі.

Під її слявом Марк Солчнів хотів розв'язати одну цікаву проблему: чи може така жінка, як Айзі, покохати якогонебудь чоловіка.

Але знов кохання тут не до речі. Тут мусіло стояти якесь інше слово, якого нема ще в наших словниках; це слово мусіло бути якоїсь іншої конструкції.

Так Марк Солчнів ніяк не міг розв'язати цієї проблеми, бо зустрічався з Айзі дуже випадково, а щоб це зробити, була потрібна якась надзвичайна подія або нагода.

Таким чином, ми тепер знаємо, чого він ходив перевіряти сьйво п'ятикутньої зорі, — він шукав такої нагоди.

Марк Солчнів і на цей раз прямував вулицею до Губревкому. Очевидно, це був завзятий парубок, який втілював своєю особою все Чека, бо чим можна було з'ясувати таку впертість у поставленому завданні.

Він ішов майже пустельною вулицею і цильно вдивлявся в обличчя випадкових прохожих. Всі обличчя здавались йому дуже знайомі, він дуже легко міг відрізнити будь-якого обивателя від жулика або контрреволюціонера. На це в нього був особливий хист і я запевняю, що ніхто з нас не зміг би цього зробити. А відрізнити жінчину від чоловіка йому було легко, як плюнути, тому мабуть він більше вдивлявся в обличчя випадкових жінок, а на чоловіків не звертав ніякої уваги.

Ви скажете, що це було просто випадково, але, на жаль, я з цим погодитись не можу, бо для цього просто треба розв'язати маленьке завдання про двоє потягів, що йдуть один одному назустріч, або про двох подорожніх, що йдуть з різних кінців однієї ж дороги.

Очевидно, в їхніх зустрічах ніякої випадковості не може бути.

Коли мова йде про двох дієвих осіб, то ніякої випадковості не може бути.

— Ви говорите, що були сьогодні в Солом'янському районі? — питала товаришка Айзі в Мишка, який ішов поруч з нею.

— Я чула, що там убили комуніста Драча. Значить — ця сама «маска» оперує і в цьому районі?

— Чорт його зна, — відповів Мишко. — Мене бере сумнів, щоб ця «маска» могла встигати у всіх районах. Можливо, що це якісь небудь злочинці.

— Хіба їх розбереш, — казала Айзі, — тут їх багато! Контрреволюціонери — петлюровці й монархісти, просто злочинці й «Чорна маска». Розплодилось їх до біса.

Як бачимо, обидва потяги вже вийшли зі своїх протилежних

пунктів, — значить... Але це ще нічого не значить, бо тут є ще третя особа, значить... Значить треба весь час пам'ятати, що в цьому оповіданні тільки дві дієві особи беруть участь, а решта — це просто бутафорія. Ну, а Мишко? Мишко — це просто один з талановитих співробітників Чека.

— Значить у цьому районі вночі ходити теж небезпечно? — говорила далі Айзі.

— Звичайно, Айзі, ви так не ризикували б! Чого доброго, наш Жінвідділ втратить таку прекрасну делегатку! Це буде дуже болюча втрата!

— Якого біса, Мишко, ви розводите чорнилом по папері! Я думала, що тільки Солчнів уміє з крейди розбовтувати кисіль!

— Ви не так висловились, це значить «скрутити гудзики»!..

Вони повертали напівпорожніми вулицями з якогось засідання Жінвідділу, в яких завжди охоче брав участь і товариш Мишко, очевидно, явний прихильник жіночого руху й емансипації.

Незабаром вони вийшли на головну велику вулицю, де знаходився Губревком, що на ньому сяла п'ятикутня зоря, але й тут було темно та порожньо.

Горіли вогні в якомусь кооперативі, десь збоку в стіні й навпростець в якийсь перукарні. Випадково зустрічались червоноармійці, яких в темряві можна було пізнати по гострих буденівських шапках, матроси, які виринали з темряви хитливою ходою — чорними панцерними крейсерами, та іноді траплялися громадяни і громадянки, яких уже не можна було відрізнити по одягу від робітників і зарахувати до іншої класи суспільства. Революція майже стерла різниці, а військовий комунізм обов'язав усіх бути рівними навіть в одягу.

Це не була ніч, це був день. Ночей в республіці вже не існувало. Ночі відступили на захід і далі на південь разом з бандами білих, французів та німців. Ночей не було.

Як удень, так і вночі червоноармійцеві, так і робітникові нічого було боятись. Вони були господарями.

Господарями почували себе й робітниця тютюнової фабрики Айзі й Мишко, робітник арсеналу, які йшли з засідання й мирно розмовляли, і Солчнів — робітник заводу кол. Греттера, який ішов своєю мрійною ходою їм назустріч після денної праці.

— Чому, Мишко, ви не пропускаєте ні одного засідання в Жив-відділі? Теж за для цих гудзиків?

— Ви, помиляєтесь, Айзі, коли ці гудзики не на вашому чу-ловому пальці, то до інших мені нема діла!

— Що ви хочете цим сказати?

— Невже ви не зрозуміли? Мене не можна бачити на тих засіданнях, на яких і вас нема!

Айзі засміялась.

— Можете далі не розводити! Я вас розумію! А чому Солчнів ніколи не приходять? Він, здається, теж майстер у цьому ділі?

— Солчнів ненавидить усе, що зв'язано зі словом «кохання»! Правда, Солчнів? — крикнув Мишко й обернувся.

Відповіді на це не було. Постать людини, до якої звернувся Мишко, поволі віддалялась.

— Гей, Солчнів! Солчнів! — крикнув Мишко навздогін.

Марк Солчнів, а це був він, так старанно вдивлявся в обличчя зустрічних людей, що навіть не помітив Айзі та Мишка, і не чув першого запитання. Коли б Мишко не крикнув удруге, то Солчнів не досягнув би сьогодні своєї мети і не зміг розв'язати тієї проблеми, яку вирішив сьогодні викрити остаточно.

Солчнів обернувся й побачив Мишка та Айзі. Серце його, — це такий орган, який своїми функціями наближався в нього до «учраспреда», — нервово заметушилось, ніби треба було видати партійну картку новому дуже відповідальному товаришеві.

— Ходім з нами, Марко! — заговорив до нього Мишко. — У тебе ж немає ніяких негайних справ!

— Крім одної! — відповів Солчнів і подивився на Айзі. — Крім розв'язання одної важливої проблеми!

— У мене теж є одна проблема — це заповнити її! — І Мишко теж чомусь подивився на Айзі.

— Кого — її? — запитав Солчнів і зблід.

Те, що він зблід, він відчув у своєму «учраспреді», який стукнув і впав, покотився кудись між ребра Солчнова.

— «Чорну маску»! — байдуже відповів Мишко.

— Ну, а в мене проблема трохи інша. І розв'язати її не легше, ніж заповнити «її».

— Чого ви обидва на мене виричилиесь!.. — обурилась Айзі.— Ніби я та сама «Чорна маска»!

— Це мабуть тому, що на вас полюють не менше, ніж на «Чорну маску»! — відповів Мишко.

— Подумаєш, полюють! Хто ж це полює? Чи не ви?

— А хоча би та сама «маска»!

Солчнів пішов мовчки. Його вразили останні слова Мишка. Взагалі в нього останніми днями дуже часто мінявся настрій. Чи це тому, що його цікавила якась там проблема, чи це просто впливала п'ятикутня зоря на Губревкомі, і якась непомітна «контр-революція» в березневому повітрі, як він сам висловився.

— Ви гадаєте, Айзі, що «маска» не може на вас полювати? Дуже помиляєтесь, — продовжував Мишко. — Слухай, Марко, Айзі гадає, що «маска» не може полювати на неї, що вона для «маски» не може бути теж ласим шматочком!

Солчнів вислухав цю заяву Мишка й раптом відчув, що його проблема починає розв'язуватись. Він одразу повеселішав. Мишко продовжував.

— Ти поглянь, Марко, на боти та пальто Айзі, як гадаєш.

— Я гадаю, що пальто Айзі тепер в Соцзабезі не одержиш!..

— Правда! Скільки ми не трусили тутешніх аристократів та буржуа, а Соцзабез і досі не має хоч одного такого пальта.

— Правильно! Треба бути дуже щасливим, щоб з нічною облавою натрапити на таку схованку. Ти, Мишко, я бачу, як добрий прикажчик модної крамниці, можеш одразу оцінити вартість готового одягу.

— Не в цьому справа, Марко! «Чорна маска» ще більший майстер в цих оцінках.

— Так ви, значить, упевнено гадаєте, що на моє пальто може позаздрити «маска»? — запитала Айзі.

— Не тільки позаздрити, а й скинути! — відповів Солчнів.

Марк Солчнів ще більше повеселішав. Він тепер остаточно розв'язував свою проблему.

— Ну, а я, — сказав Мишко, — все ж таки заповню «її»!

— Побачимо! — відповіла Айзі.

Коли вони розходилися після прогулянки й цієї розмови, Марк Солчнів заявив, що він на три дні від'їжджає за місто

і це потрібно йому для того, щоб розв'язати остаточно його проблему.

Гадаємо, що це була проблема, яку було зв'язано з «контр революцією» в березневому повітрі.

На другий день у Жінвідділі Губерніяльного Комітету КП(б)У провадилася жвава праця. Готувалися до якогось дитячого свята.

Робітниці — делегатки Жінвідділу — готували місцевим дітям робітників, дитячим яслам та притулкам різноманітні подарунки.

До Губкому під'їздили грузовики з цукеркових фабрик, навантажені знизу доверху ящиками цукерків та пряників. Назад вони виїжджали навантажені маленькими пакуночками з різними ласощами, і розвозили це все по робітничих організаціях та притулках.

Через Жінвідділ у суворому й працьовитому Губкомі зчинився гамір, метушня, сміх. Всі, хто був вільний та закінчив працю, тепер допомагали носити ящики та набивати пакуночки цукерками та пряниками.

Вгорі на башті Губревкому вже продзвонило 9 годин, а праця все кипіла. Скоро на вулиці мала вийти «Чорна маска», щоб грабувати громадян і наводити жах на мирне населення, лякаючи його привидами білобанд, а Жінвідділ все працював, піклуючись про маленьких дітей Республіки, бажаючи розважити свою «зміну» під час суворих подій та голоду.

Айзі працювала, не покладаючи рук. Від цукерків у Губревкомі все стало солодким — папери, столи, стільці, навіть повітря та чорнло.

В Айзі були солодкі руки і до них липло все, що вона брала. Іноді поміж веселою розмовою та сміхом вона чомусь згадувала Солчнова й шкодувала, що він кудись поїхав і не може взяти участі в роботі, наслідки якої мусять розважити улюблену «зміну»

«І куди він міг поїхати?» — думала Айзі. — «Певне це зв'язано з «Чорною маскою»! — І тоді Жінвідділ ставав на перше місце серед інших органів Губкому, чи то пак Айзі, і вона сміхом приглушувала якесь стискання в серці.

Так, іноді згадуючи Солчнова, вона працювала доти, доки всі цукерки було розкладено в пакуночки, а на вулиці стало чорно. як в шкіряному редікюлі.

Очевидно цієї ночі місяць захворів на шлунок і тому не міг бути на варті.

А цієї ночі коїлись якісь дивні історії та пригоди, що їх важко було зрозуміти.

Наш загальний знайомий Мишко сидів у себе в кімнаті й різав старий подертий чорний прапор, який напевне раніш належав Махну, бо білою матерією на ньому було вишито череп смертні кістки, а при дбайливому читанні подертих літер можна було прочитати гасло «За владу рад». Яких рад, то це був мабуть секрет самого Махна, бо ці самі ради в особі робітників та червоноармійців на тачанках і кіннотою заганяли Махна в нетра Гуляй-Поля, де він блукав чорним вовком анархії.

Але в даному разі Махно очевидно був ні при чому, так би мовити, при піковому інтересі. Мишко, вирізавши з прапора чорну смугу матерії, вирізав у ній дірки, які мусіли відзначати очі та ніс.

Одягнений він теж був звичайно. На голові в нього була сива шапка, на плечах теплий кожух, підперезаний шкіряним пасом, а за ним стирчав величезний кольт, який міг нагнати страху на самого Махна.

— А все ж таки я сьогодні її зустріну! — промовив Мишко, приміряючи чорну смугу матерії собі до обличчя.

— Про це говоритиме вся Чека! Цікаво, як це її вразить!

Коли він поглянув у маленьке дзеркальце, він сам себе не впізнав.

На обличчі в нього була чорна маска й очі гостро блищали з круглих дірок.

— Ось тобі й «Чорна маска»! — промовив Мишко і засміявся.

Потім він чорним ходом вийшов у двір, обережно перейшов його і переходами вийшов на темні вулиці.

Незабаром його проковтнули чорні під'їзди й тіні мовчазних будинків.

Айзі, зробивши останній пакуночок, одягла своє знамените пальто, на яке позаздрила б будь-яка буржуйка, боти і вийшла на вулицю. Разом із нею від Губревкому відійшов останній грузовик.

На вулиці було темно й холодно. Мороз зашклив усі калюжі, й сніг став рипіти під ногами. Айзі зіщупилась і швидко пішла додому, на далеку околицю міста. Сьогодні вона була без провожатих.

«Солчнів поїхав, а Мишко десь запропастився», — думала Айзі й їй ставало трохи моторошно повертатись додому самій темними ворожими вулицями, які здавалися джунглями з будь-якого роману Фенімора Купера.

Айзі йшла і все думала про працю і про побут робітників-партійців.

Недавно до Губкому приходив знайомий товариш. Айзі згадала його худорляву постать, худе обличчя, його руки й ноги, які тремтіли від знесиля, від голоду, від пережитих подій.

Побут було зв'язано з важкою відповідальною працею, в якій щохвилини ризикуєш життям. І треба було справді бути крицевим, щоб це все перенести.

«От, наприклад, Солчнів та Мишко тепер ганяються денебудь за «Чорною маскою», — думала Айзі. — «А можливо, що вже денебудь лежать у снігу з простреленим серцем».

Вітер, холодний вітер рвав з неї пальто. Сердито дмухав в обличчя й заморожував на очах сльози. З поривами вітру її голову наповнювали різноманітні думки, що завдяки ним вона не помічала темряви й не відчувала страху, який наганяли ці пустельні вулиці.

Коли ж вона згадувала про сьогоднішню роботу, вона всміхалась й відчувала смак солодких цукерків на вустах.

«Все дітям», — думала вона. — «Все для майбутнього».

В цей час на далеких околицях було зовсім порожньо. Навіть не було чути собак. Мовчазно стояли старі, напівзруйновані халупи, мовчазно стояли телеграфні стовпи, нагадуючи якихось несподівано зустрінутих людей, і тільки чорні віти заледенілих дерев шуміли в поривах вітру.

Раптом з темряви маленького будинку виринула постать чоловіка. Постать обережно вийшла на середину вулиці, поглянула у всі кінці й перебігла в тінь другого такого ж будинку. Потім, постоявши трохи, рушила далі. Вона перебиралась з під'їзду в під'їзд, ховалась за стовбурами дерев, за горожами й все посувалась вперед. Раптом постать наткнулась на другу постать чоловіка, що так само, перебираючись з під'їзда в під'їзд, ішов назустріч.

— Стій!

І два величезні кольти, простягнутих один одному назустріч у темряві, наткнулись на свої крицеві дула.

Постаті чоловіків, загрожуючи один одному револьверами, подивились один одному в обличчя й побачили, що на них були чорні маски.

— Сто чортів! — промовила перша маска. — Нарешті я її спіймав.

— Не валяй дурака! — промовила друга маска. — Руки вгору!

Обидва кольти, як люті пси, загарчали один на одного.

І раптом обидві маски голосно розсміялись на всю вулицю. Заспокоєні кольти полізли назад за пояси.

— От, так чудасія!

Маски по-товариському потиснули одна одній руки і збентежено розійшлися в різні кінці.

Айзі витягнула з кишені цукерки й почала смоктати. Вже скоро вона мала бути вдома. Треба було пройти ще темний провулок і через кілька будинків вона могла спокійно пройти в під'їзд.

Вона тепер думала про Солчнова. Вона шкодувала, що він кудись поїхав. Кілька вечорів вона не бачитиме його. Кілька вечорів їй доведеться самій повертатись додому. Але це ще нічого. Коли б з ним чого не скоїлось. Вона очевидно турбувалась за нього просто, як за товариша. Її дивувала також і проблема, яку хотів розв'язати Солчнів, і взагалі, щось він їй не подобавсь останніми днями.

Раптом Айзі помітила, що хтось перейшов вулицю. Їй стало страшно. Захотілося сильно крикнути, щоб хтось вибіг з будинку, щоб хоч когонебудь живого побачити на цій пустельній вулиці.

Це працював Жінвідділ. Але незабаром їй стало соромно, — ніде нікого не було і вона пішла далі, щось стискаючи в кишені рукою... Напевно то були цукерки, що їх Айзі захопила на дорогу з Жінвідділу.

Але от до неї повільними кроками з-за рогу будинку підійшов чоловік, одягнений у теплий кожух, а за поясом у нього стирчав кольт. Айзі подивилась вище й побачила, що він у кашкеті, а на обличчі в нього справжня чорна маска.

— Дозвольте, товаришко, бути вашим подорожнім, — ввічливо сказав чоловік у чорній масці й Айзі почула грубий, суворий голос.

От після цього й не починай оповідання увертюрою. Тепер стає цілком зрозумілим, що такі оповідання тільки й можна починати з такої увертюри, як:

« — Стій!

З темряви будинку вилинула постать і наставила на мене величезного кольта».

Але чоловік в чорній масці цього не сказав. Він тільки дуже ввічливо запропонував свої послуги.

— Хіба вулиця така мала, що не можна розминутись? — запитала Айзі і ще міцніше стиснула... цукерки в кишені.

— Коли двоє подорожніх ідуть в одному напрямку, то їм розминатись не треба! — сказала маска.

Айзі бачила, як у нього блиснули очі крізь дірку чорної маски.

— Справа в тому, — говорив далі чоловік, — що мені нудно самому гуляти вночі порожніми вулицями!..

— Хто вам заважає одружитись?

— Я американець по натурі і пропоную вам свою руку й серце!

Маска верзла дурниці, це було очевидно. Але Айзі знала, що це звичайна історія. Вона тільки шкодувала, що потрапила в таке становище. Їй було страшно і сором цього страху. Коли вона говорила, голос у неї тремтів, було видно, що вона боїться.

Вітер збільшився. Здавалось, що вулиці зовсім спорожніли. Десь далеко пролунав постріл рушниць. Було чути, як високо, високо в повітрі продзижчала куля.

— Хай мене ловлять там, — тихо проговорив чоловік, — а я буду тут. Мені вже обридла ця гра, завше в небезпеці! Завше

ловлять! Відпочинку ні на хвилину. Ви не комуністка? — раптом запитався чоловік.

Айзі зіщулилась. Вона вся тремтіла від якогось холоду, хоч на ній пальто було тепле. Їй хотілось відповісти, що вона не комуністка, але вона згадала чомусь Солчнова, засоромилась і промовила твердим голосом.

— Да, я комуністка! Я навіть допіру повертаю з Губкому!

— Це нічого! — сказав чоловік. — Нам з вами все одно по дорозі. Мене розстріляють в Чека, а вас уб'ють на вулиці! Ви служите сонцю, а ми темряві. Обидва сильні!

— Сонце переможе! — кинула Айзі.

Вона була роздратована. «Якого чорта він тягне», — думала вона, — «скінчав би діло, вже було б легше».

Але чоловік ішов поруч з нею, і все так само ввічливо, розповідав про погоду і про свої настрої. Нарешті вони підійшли до будинку, де жила Айзі.

У вікнах будинку не було вогнів. Навколо не було ні одної душі. Айзі хотілось голосно крикнути, кричати «калавур», але вона знала, що це не допомогло б. Ніхто не вийшов би на вулицю, навіть коли поруч почав би горіти будинок.

— Я бачу, що ви вже дома? — сказав чоловік.

— Ви не помилились...

— Я мушу з вами попрощатися, але прошу лишити мені на пам'ять про нашу зустріч ваше чудове пальто й ваші боти!..

— Я так і знала! — сказала Айзі, і рішила, що ні за що не віддасть. Хай краще він її вб'є, ніж потім з неї сміятимуться Мишко і... Оце й зробило її суворою.

— Скидайте боти! — грубо промовила маска. Але Айзі вже вся була Губревком і вона ніжно промовила:

— Коли ви такий чемний кавалер, що весь час провозжали мене, то потурбуйтеся бути ввічливим до кінця! — і вона простягнула йому свою ногу.

«Маска» зігнулась. І на цей раз Айзі витягла з кишені не цукерку, а револьвер. Раптовий, гучний постріл злився з придушеним криком:

— Айзі, Айзі!.. — кричав зовсім інший голос. — Це ж я!.. Солчнів... Марко...

Айзі похитнулась і її підтримала дужа рука Солчнова. Чорна пов'язка з обличчя полетіла геть.

— Це я, Айзі, — говорив Солчнів, заспокоюючи її. І коли він відчув щось солодке у себе на вустах, він сказав:

— Айзі, ти сьогодні їла цукерки... Я знаю. В Жінвідділі... Я теж зустрів... Чорну маску... Але то був Мишко... Моя проблема...

Через те, що Солчнів, — а це був справді він, — говорив з якимись дивними перервами, під час яких він відчував на своїх устах смак Жінвідділівських цукерок, то ми закінчимо й без нього.

На другий день в місцевих газетах було повідомлення, що бандита, який оперував під назвою «Чорна маска», спіймали сьогодні вночі агенти Чека, завдяки відданій праці та таланту відомого всім нам товариша Мишка.

Не подумайте, що це була помилка і що це був Марк Солчнів.

СТРАШНА МИТЬ

Мірель, дай мені твою руку, Мірель! — сказав Самуїл Мазур, простягаючи через столик свою руку до неї.

Її волосся, блискуче, як кристалі вугілля, впало їй на скроні, відтіняючи бліде, мов крейда, обличчя, що на ньому ніби передсмертно зупинилися широко розплющені очі. І коли вона поклала свою руку на руку Самуїла Мазура, третя постать із довгим обличчям, жива постать колись розстріляного Олекси Крєвича, що марою манячила за їхнім столиком, гостро дивилась на них, наче стверджуючи своєю присутністю велику таємницю минулих подій.

На протилежній стіні залі від столика, що за ним сиділо цих троє відвідувачів, висіли великі дзиґарі. Час біг, мов божевільний. Крізь дим і п'янливі випари випиналися химерні постаті, обличчя потвор, вигуки й настирливі тремтливі звуки першої скрипки. І коли погляд потрапляв на дзиґарі, стрілки щоразу ніби перестрібували. Ось, де можна було розправитися з часом, одтинаючи в нього одразу по півгодини.

Хіба буває, щоб люди верталися з того світу?

І от тепер, у сп'янілому куреві папірос, манячили привидами: колись розстріляний Олекса Крєвич, недобитий Самуїл Мазур і недогвалтована єврейська дівчинка Мірель.

Вони всі живі, але в них усіх мертві обличчя, заморожені погляди, повільні, хитливі рухи. Вони в гостях у сучасности. Дим спогадів затуманює їм мозок, і люди, що оточують їх, здаються мерцями, які повиходили з поміщицьких садиб, міських палаців та з нетр південного моря.

— Чудесна зустріч! — сказав Олекса Крєвич, дивлячись на

Мірель та Самуїла. — Знову зійшлося зачароване коло, і подорожні зустрілися на одному із шляхів. Памятаєш, Самуїле?..

І тут музика вітром вдерлася між слова розмови й химерно переплутала їх із шумом дерев, що хиталися в осінній мряді.

Вітер шумів у голих вітах каштанів. Чорне небо придушило темривою пустельні вулиці міста. Будинки мовчазно шкірилися камінням і тихо охали від раптових пострілів рушниць. Іноді в темряві вулиць з'являлася боязка постать перехожого й зненацька зникала в якомунебудь під'їзді. Тільки на вокзалі, серед бруду й покидьків, люди гуртками боролися із смертю, вмираючи від голоду й синняка. Люди в марах верзли загадкові й жахливі візерунки, і запечені вуста вигукували прокльони, викликаючи на герць бога й сатану. І коли вони стомлені передостанніми муками, змовкли, в нічну тишу блискавично врзалися навіжені постріли, і луна від них нагадувала роздратованого звіря.

Тсс!.. Ось висадило пробку із пляшки шампанського... Ось друга... Третя... Ціла дюжина...

Пах!.. Пах!.. Пах!..

Раптовий гуліт ніг розбуркав пустельні вулиці. Орда людей бігла, перестрібуючи через рівчаки, спотикаючись об камінці, гогочучи, висвистуючи й стріляючи навмання поперед себе. А спереду бігло двоє зацькованих найблагородніших звірів, що ще ніколи не зазнавали такого полювання. Найблагородніші були люди. Дві пари ніг несамовито бігли в темряву вулиць, і страшне полювання, як морочний середньовічний карнавал, посувалося вперед вулицями заклятого міста.

Олекса Крєвич і Самуїл Мазур, зацьковані ордою білих мисливців, бігли світ-заочі, кидаючись із переулку в переулок, захищено оглядались, пронизуючи поглядами страшну чорну лавину, що з гуркотом невпинно насувалася на них.

Одна мить — і їх може не стати... Мить одна — й найблагородніші звірі можуть сховатися в міських сховинах, але для цього потрібна мить. І не лише часу, але, так би мовити, всіх вимірів; мить, що складається із всіх маленьких обставин життя й смерті. З дрібнички, що менша за будь-яку одиницю виміру і яка, можливо, знаходиться навіть і в іншому вимірі. Така мить

мусить зійти з усіх трибун надлюдських можливостей, щоб підставити ніжку білій орді мисливців.

Олекса Крєвич та Самуїл Мазур — підпільники.

На таких звірів полювати найприємніше. Вислідити в сховищі, потім обережно викурити такого звіря на вулиці, і тоді можна розпочати веселу розбещену гонитву за людиною, від якої млюсно стискається серце, напружуються нерви, захоплює дух. Це найприємніша розвага між грабунками, погромами, п'яцтвом, а особливо між справжніми боями із чорною масою колишніх рабів.

Страшний карнавал із вигуками й пострілами посувався далі. Вже стомилися мисливці, а ще більше найблагородніші звірі.

Самуїл Мазур спіткнувся. У темряві з розгону хтось вдарився об нього, і Самуїл Мазур почув, як чийсь руки вже обхопили його, але тут з'явився Олекса Крєвич і білий мисливець, захитавшись од несподіваного удару, м'яко, як шматок м'яса, звалився на брук.

Найблагородніші побігли далі.

Якась зупинка в лавах білої орди. Хвилинний сполох зупинив її біг, і переслідувачі топтали на місці, на момент забувши про полювання.

Олекса й Самуїл кинулися в переулок, вони на кілька хвилин перегнали мисливців. Це була мить, що могла їх урятувати.

Вони кинулись до першого під'їзду, але зачинена залізна брама одразу відкинула їх на кілька кроків. Вони побігли до другого, третього під'їзду, але скрізь будинки були неприступні фортеці. Вони кидалися, як у клітці, але порятунку не було.

Нарешті, важкі удари об залізо брами гучно залунали переулком. Олекса Крєвич щосили бив руками й ногами в браму одного з під'їздів. Мертва тиша відповідала в перервах на ці гучні удари.

Одчай і страх перед гонитвою втроє збільшували сили зацькованих людей і, коли б у залізної брами були нерви, вона зламалася б, відчувши їхнє передсмертне напруження.

— Відчиніть!

Регіт, гогокання й кілька пострілів, що блиснули при вході в переулок, були відповіддю на цей одчайний крик.

Білі мисливці знову потрапили на слід благородного звіря.

Кинувшись ще до кількох під'їздів, Олекса й Самуїл знову побігли вздовж вулиці.

Що почуває зацькований звір? Про що він може думати? Він чує лише, як у грудях колотиться серце, і мозок розриває настирлива думка: «втекти, втекти...»

Темінь переходила в очах у якесь жовте марево, і очі могли бачити якісь іскри, що вибухали й розпливалися в повітрі. Ноги робили божевільно швидкі рухи, але здавалося, що все стоїть на місці, і людина, прив'язана мотузком до чорної хмари, падає ногами в повітрі.

Кам'яна велич мовчазних будинків вищиналася оперними декораціями, і не було жадного режисера, який би керував експромтною виставою. Декорації нахилилися, знов відходили геть у чорне небо. І землетрус пострілів, здавалося, звалить ці кам'яниці на голови втікачів.

— Сюди, Самуїле!

— Сюди, Лесю!

І знову захеканий, божевільний біг, вигуки й постріли білої орди.

Місто вмерло, страх задушив мешканців, і може, лише привиди відважаться пройти покрівлями й дахами будинків, бо навіть дим у димарях заляк, і небо, проковтнувши останній подих, муруго застигло в чавуні хмар, що їх, мабуть, не розжене й сонце.

А на вокзалі жінки й діти, дядьки худі, як кістяки смерти, вмирали в багні й п'юкідьках в вошивому драпті. Серед трупів бродили голодні собаки й гризлися, як вовки, за одгризену ногу якогонебудь нещасливця. І в темне небо заходили тихі зойки, плач дітей і останній дим із грудей померлих од тифу душ. В одному кінці вокзальної площі стояв вантажний автомобіль. Кілька жовнірів у погонах кидали на нього трупи померлих і, як новий Харон, одвозили їх у безвість. Офіцер керував служками потойбічного життя, і перевіз не коштував ні копійки.

Як колоди, кидали жовніри померлих людей у грузовик, і кістки рук або ніг відповідали хряском у знак чи то задоволення, чи протесту.

Мертві жінки холодними руками, що скорчилися в останньому

стражданні, тягнули з собою напівживих дітей. І бувало, що здіплені руки двох найблагородніших істот не могли роз'єднати Харонові служки.

Гудок автомобільної сирени віддавав останню честь жителям землі, і врочистий хрип машин заміняв жалібний стогін плакальниць за померлими душами.

А гонитва серед безлюдних вулиць тривала далі.

Сильний вітер, що гуркотів бляхою на покрівлі й тонко скиглив між голими вітами самотніх дерев, шумів у вухах утікачів. Вони вже вибігли на вокзальну площу.

Самотня, огненна орбіта вокзальних дзигарів ненажерливо глянула на них і ніби посміхнулася, здригнувшись велетенськими стрілками.

Самуїл Мазур і Олекса Крєвич помітили спереду себе чорну масу грузовика й тіні людей, а позаду гоготали білі мисливці.

Ще кілька кроків — і вони відчули під ногами щось м'яке, як людські животи. Вони поглянули на землю й застигли від жаху. Потурбовані мерці обурено схопили корчійними руками їх за ноги й потягли до себе. Було таке вражіння ніби вони спіткнулись.

Олекса Крєвич і Самуїл Мазур із розгону впали на купу ще теплих трупів. Мисливці з криками пробігли повз них.

— Гей, хто там? — голосно сказав молодий офіцер, начальник мисливців, зупинившись близько грузовика.

Назустріч до нього підійшов офіцер, що керував потойбічним транспортом. Гурт захеканих гончих оточив їх.

Самуїл Мазур застиг, притискаючись до одного з трупів. І раптом він відчув, як щось дрібне поповзло по ньому, ніби труп заворушив пальцями, щось відшукуючи в нього на тілі.

Потім він зрозумів і здригнувся від огиди. Воші з трупів повзли йому в вуха, ніс, у рот, у вічі, але він ніби застиг, він боявся поворушити навіть пальцем. Усе його тіло одчайсно свербіло. Це була ще нечувана мука. Острах смерти й огида від паразитів.

— Тут пробігло двоє чекістів! — сказав молодий офіцер, віддаючи честь.

І ці слова гострим камінням посипались на втікачів.

— Ні, ми нікого не бачили, — відповів другий офіцер. — Може, вони побігли кудись убік.

Розчаровані мисливці відійшли від грузовика. Молодий офіцер, начальник мисливців, задумливо пішов поміж трупами.

У Самуїла Мазура забилося серце, як у лихоманці, і йому здавалося, що воно стукає гучно, як молоток, і що навіть вокзальна будівля лунами відповідає йому. А молодий офіцер, останній шляхетний мисливець, якого батько й навіть дід не полювали на таких благородних звірів, як він, жорстоко дратувався незадоволеним почуттям невдалого полювання.

Підшва його нобота поволі наступила на пальці лівої руки Самуїла Мазура й зникла в темряві.

У цю мить огняна орбіта дзигарів лавиною насунулася на Самуїла Мазура, жартуючи вистромила чорні язики стрілок і показала одинадцять годин — мить, що після неї кінчається вечір і починається ніч, — одну мить.

Самуїл Мазур знепритомнів.

Вітер загуркотів бляхою покрівлі, шугнув кудись поміж самотні дерева, жалібно проскиглив і вщух...

Музика, що лунала в сферах над хмарами, під стелею, над головами людей, з волі диригента увірвалася. Жалібно вереснула скрипка, і останній дух вийшов із флейти.

Брязкіт склянок, тарілок і людський гомін знову змішалися з куревом залі.

Служки з блідими обличчями мерців затавцювали з пляшками вина й серветками в руках серед столиків. П'яні обличчя потвор безглуздо дивилися в невідому просторінь.

Олекса Кревич налив у склянки вина й продовжував далі:

— Білогвардійський офіцер і жовніри побігли кудись убік до вокзалу. Я бачив, як тебе, Самуїле, взяли за ноги й руки двоє жовнірів і кинули поверх трупів на грузовик. Ти, мабуть, був непритомний, і я боявся, чи не вмер ти часом. Коли грузовик од'їхав, я вибрався з купи мерців і зник із вокзалу.

Бліда Мірель, не одриваючись, дивилась на Олексу Кревича. Вона напружено застигла, їй важко було дихнути. Олекса відразу випив цілу склянку червоного, як кров, вина.

— Коли я прийшов до пам'яті, — заговорив Самуїл Мазур, — я побачив себе серед мерців. Усе тіло мені страшно свербіло. Я пригадав, що було раніше, і зрозумів, що мене везуть, як мерця, на грузовику, щоб поховати в якійнебудь ямі. Грузовик у цей час страшенно гуркотів і підіймався вгору якоюсь пустельною вулицею. Я обережно зсунувся з купи мерців і впав на брук. Ніхто цього не помітив. Грузовик поїхав далі. Але нема, як кажуть, лиха, без добра, — я ніколи не хворів сипняком.

— Я теж! — відповів Олекса Кривич, і всі троє знову випили червоного, як кров, вина.

Мірель, ніжно почервонівши, як крізь матове скло може червоніти маленький вогник, зробила непомітний рух рукою. Жінкам завжди треба менше говорити й більше прислухатися. Але хто стримає жінку, коли вона доконче хоче говорити? І Мірель почала тихим голосом, що лився, як струмок, а в патетичних місцях ставав дзвінким, водоспадом.

Оркестр старанно виводив «Баядерку».

— Як це все дивно! Здається, що все це було ще вчора, і все так раптом змінилось. І це нове здається якимсь сном. І ти, Самуїле, — примара, і ти, Лесю, ніби привид. Ви прийшли з якоїсь далекої дороги, і це — випадкова зустріч. Люди заблудилися у пустелях своїх власних почувань, і хіба мені або кому іншому розворушити, наприклад, Самуїла?..

... Слова перепліталися з музикою кохання, і здавалося, що Мірель співає увертюру великої жагуче напруженої пісні. І ця пісня, як швидкий птах, лине над містом і оселями.

І в гірких од муки місцях збираються дощові хмари, що загрозливо скупчуються над містом.

Ось прогуркотів грім, і над містом пронеслася велика злива.

Бурхливі потоки води повимивали цеглу тротуарів, асфальт та з кам'яних кубиків брук. Вода річками пронеслася горбатими вулицями, і тепер усе блищало, а повітря посвіжішало й запахло бадьорим холодком.

Після зливи непомітно, як кажан, налетів вечір, і раптом із вікон будинків, з вітрин і згори, з великих огняних куль, вдарило світло, заблищало в ще мокрих тротуарах жовтими плямами, тьмяно заблискало в тепер чорному листі каштанів.

Двері кафе і вечірніх крамниць прочинилися, випускаючи струмки світла та різні пахощі наїдків. По бруку цюкали підкованими копитами коні, деренчав трамвай. Вулицею швидко пронісся автомобіль, осліплюючи своїми огняними пащами ліхтарів, і зник за рогом. З пивної видерлася музика й скоро притягла до себе пристрасними й м'якими звуками «Баядерки» юрбу напівобідраних людей. Світло вітрин било їм в обличчя, освітлюючи раптом блискучі очі або освітлюючи посмішку й затемнюючи все навкруги.

Темні постаті прохожих врізувалися в смуги світла й зникали, як тіні, танули, розпливалися.

Вулиця міста знову ворушилась, веселилась, задріла, страждала. Якийсь приглушений шепіт висів у повітрі, що зненацька розривався вигуком або криком.

Крізь юрбу, що стояла біля пивної, запружуючи вулицю, старанно продиралась якась постать чоловіка. Смуга світла на момент освітлила його обличчя, що з нього виразно вистромився трохи зігнутий ніс і чорні очі, затемнені якимсь дивовижним вражінням, що ніби назавжди зафіксувалося в їхньому погляді. Чоловік був молодий, це було видно з його напруженої трохи нервової ходи. Його голову прикривав фетровий капелюх, а весь він щулився в стареньке сіре пальто, ніби йому було холодно. Ліва рука його щось підтримувала на лівому боці грудей коло серця. Нарешті, він продерся крізь юрбу й пішов далі.

З затемнених місць, із-за каштанів, часто виринали постаті жінок, залишаючи по собі вражіння чогось несподіваного, як землетрус, як несподівана хвиля, що лишає після себе дивовижні пахощі квітів і поту.

Чоловік пройшов ще кілька кроків і повернувся до лави під каштанами. Тут він сів, відкинувшись усім тілом на спинку. Йому з грудей видерся довгий видих, ніби він був дуже втомлений. Його голова трохи хиталась на шиї, як у півсонного, і це, мабуть, примусило його спертися на руку.

Чоловік не помітив: у другому кінці лави в темноті сиділи люди. Від них лунали стримане сопіння й видихи: люди тулилися один до одного. Розмова, тиха, як шерех листя, лунала від них, і важкі слова застрягали в повітрі:

— Навіщо?.. Не можу... Навіщо?... Це безглуздя...

Слова шипіли шелестівками й прорізали повітря зловісним свистом, що нервував і зворушував якесь почуття. Чоловік мимоволі чув їх і також мимоволі почав прислухатись, бо шипіння слів гіпнотизувало й тягло до себе розбурхану увагу.

— Ні... Розіб'ється... Це страшна мука... Серце...

При останньому слові чоловік затремтів, ніби в нього була пропасниця, і ще більше зіщулився. Так він просидів кілька хвилин. Потім він підвів голову й обвів поглядом вулицю.

Люди розмовляли, а чоловік сидів, щось підтримуючи лівою рукою біля грудей. Його погляд напівсвідомо обійшов освітлені електрикою вітрини й мимоволі зупинився на парадних дверях будинку.

Світло електричного ліхтаря вдарило в них і блискучий промінь особливо старанно зупинився на білій бляшаній табличці. Чоловік прочитав написане й раптом, напівпритомний, одкинувся на спинку лави; з грудей у нього видерся тяжкий стогін замороженої людини. Люди, що сиділи на лаві в кінці, замовкли від несподіванки. А електричний промінь ліхтаря все грався на бляшаній табличці.

Там було написано: «Лікар М. Блях. Сердешні хвороби».

Чоловік ще сильніше притиснув руку до грудей. Він важко дихав, і тепер, коли він знову поглянув на табличку, в його чорних тьмяних очах на момент блиснула іскра зненависти. Дві пари очей, що належали людям, які сиділи в кінці лави, напружено дивились на нього. Це був якийсь дивний суб'єкт, і він мимоволі викликав зацікавлення. Дивовижне його поведження, його постать із рукою притиснутою до грудей і весь його вигляд, що нагадував мешканця старовинного гетто — все це притягало увагу, і чоловік це відчував на своїх нервах. Він ще трохи посидів, як злочинець, боячися своїм швидким відходом викликати якенебудь підозріння. Він несамохіть поведився так, ніби за ним хтось стежив, а він старанно уникав свого мисливця.

Коли музика перестала грати, він неохоче підвівся з лави, ніби досі слухав її, а тепер тут було нічого робити, і навмисне стриманою ходою пішов тротуаром далі повз освітлені вітрини та ліхтарі, що кидали плями кольору роз'ятреної рани.

То з'являючись, як несподіваний привид в електричному світлі, то зникаючи в тінях каштанів, так він дійшов до ресторану на розі вулиці. Тут юрба була ще більша. Візники з криком та лайками пробивалися крізь натовп, трамваї деренчали ще настирливіше. Натовп дуже неохоче давав дорогу. Тут знову слухали тієї самої музики.

Настирлива «Балдерка» розкладала мозок на частини, примушуючи думку поринати в якусь теплу воду або розтоплений жир, що перемішувався з якимись фантазіями.

Четвертий вимір знайдено й час переможено. Можна було пересуватися в часі так само, як і в просторі. Ввесь натовп знаходився десь в іншому вимірі, а не тут на вулиці. Він наче спав, стоячи на ногах, і тільки нові перехожі, що зіштовхували з місця, примушували полохати сон.

Чоловік підійшов до натовпу й зупинився. Він ніби не мав сили пробитися крізь таку силу людського м'яса.

Музика примусила його зажмуритись.

І раптом йому в уяві захвилювалося море. Сонце сліпуче розбивало своє проміння об хвилі, що вилітали на піщаний жовтий берег і тихо ричали, як звір, що пеститься під сонцем. Небо було блакитне, море зелене, а пісок жовтий — і ніяких інших відтінків, як на дитячій акварелі. Чоловік із силою втягнув повітря в легені, йому чогось запахло динями, виноградом і кавунами. Ще напівсонний він почав обходити натовп, не маючи відваги пробитися крізь його стіну.

Швидко він очунав і знову схопився рукою за груди; це була якась дивна звичка.

Він перейшов на другий бік вулиці: тут було менше людей; пройшовши кілька кроків, він знову захотів сісти під каштаном.

— Самуїле!..

Покликав якийсь жіночий голос, і йому здалося, що цей голос лунав звідкись із безвісти, із далекого туманного минулого.

— Самуїле! Самуїле Мазуре!..

Він здригнувся й ще міцніше притис руку до грудей. Ні, це не омана. Це кликали його. Так. Це ж він, Самуїл Мазур. Він повернувся й віч-на-віч зустрівся з дівчиною, трохи худорлявою, маленького росту. З-під чорного капелюха на нього дивилися

широкі, як безвість, як неминучий вир, очі. Він дивився в них, як зачарований, і не міг сказати навіть слова. І його важко було вимовити. Треба було для цього дуже великого напруження, бо в світі коїться стільки подій!.. А іноді, щоб збагнути тільки одну, треба цілого життя.

І така маленька річ, як серце, може розірватися, і така річ, як мозок, може заплутатись у несподіваних тенетах, і така, як думка, облетіти віки й не повернутися назад. Бувають такі випадки, що нагадують катастрофу, коли здається, що провалюється світ, або коли цей світ, якийсь несподіваний і незнаний, виринає миттю із безвісти. Від таких несподіванок можна вмерти, не вимовивши навіть слова, але воля й звичка стримувати своє почуття — це соломинка, що не дасть захлинутись у ньому.

Самуїл Мазур стояв і дивився, і йому здавалось, що він дивиться в саме небо, що блакить роздерлася, і його погляд тепер пірнув в істину, але глибоку й чорну.

І він довідався, що там нема ніякого раю, що його заповідав Адам, а що там страждання й радість і багато більше страждання, ніж радості. Очі — рай, де блукають грішники — думки, де, як змії, іскриться своєю лускою почуття й повезе в безвість.

Самуїл Мазур не міг зворухнутись, він скам'янів, його воля мусіла перемогти, бо інакше він повинен був умерти...

Нарешті він схаменувся. Його вуста щось заплямкали, не випускаючи жадного звука, і раптом із грудей його видерся крик, ніби хтось його там довго тримав, і тепер, вибравшись на волю, він вилився в радісне й рвучке, як вітер, слово:

— Міреле!..

— Самуїле!..

— Це ти, Мірель? Невже це ти, Мірель? Я не можу повірити! Звідкіля ти Мірель? — він запитував так, ніби хотів запитати: «чи не з безвісти прийшла ти?» Невже це не омана? — питав він далі, притискаючи руки до грудей. — Я тебе так давно не бачив! Хіба ти не вмерла?

— Це я, Самуїле! — відповів тихий жіночий голос. — Ні, я не вмерла, але ж і ти не вмер, хоча й поводився, як небіжчик. Навіщо ти так запитав? Хіба ти не міг довідатися у знайомих?

Пам'ятаєш? Люди завжди можуть зустрітися один з одним, коли хоч один із них живий, як казав старий Аарон!..

— Так, Мірель, живі люди завжди можуть зустрітися... — повторив за нею Самуїл, ніби інші думки були в нього в голові, і відповідь була машинальна.

— Самуїле, я так змучилась!.. Я так довго чекала... Я вже гадала, що цього ніколи не буде...

— Мірель, я теж шукав тебе, — заговорив Самуїл Мазур, — але я нічого не знав, і мій мозок був наче в тумані... Я нічого не міг пригадати. І може це просто був сон, Мірель? Може, рішуче нічого не було? Може, Мірель, не було й тебе? Я ще досі нічого не можу пригадати... І я ніби навіть забув своє ім'я... Як мене звать, Мірель? Хіба не облудні всі назви? Хіба вони не стираються навіть на камені під подувом вітру?..

— Самуїле, ти навмисне забув про все... — сказала Мірель. — Ти відігнав од себе все минуле... Ти не хочеш згадувати про нього...

Тихий шелест каштанів втрутився в тиху розмову. Він ніби нагадував про те, що, крім них, на світі існують ще й каштани й місто. Так, ще існують і події, що про них іноді не хочеться згадувати, і існують речі, що їх старанно обминає думка й не хоче зупинятись на них...

— Ні, Мірель, я просто не можу пригадати... У мене немає на це сил, немає змоги... Я...

— Ти можеш, але ти не хочеш! Тебе вже цікавить щось інше... Ти забув про дні, коли ми з тобою гуляли вулицями міста, забуваючи про все, розмовляючи без кінця... Ти забув... Ти забув навіть Мірель...

Серед тротуару стояли чоловік і жінка, і вони розмовляли різними мовами.

Женщина довго носила та плекала своє почуття і тепер воно примушувало її докоряти, бо воно було стигле, як жито в кінці гарячого літа, і вимагало жнив, а жнедь був заклопотаний іншим, і жати було нікому. Самуїл Мазур щось стискав лівою рукою в себе на грудях і, може, навмисне нічого не пам'ятав з інших причин, аніж з тих, що висувала жінка. Він мовчав, йому були неприємні ці докори, що хвилювали його. А Мірель гово-

рила далі. Вона мусіла в'яснити все, вона мусіла сказати цьому чоловікові, що він сліпий, що він ходить по грядках і толочить запашні квіти. Мусить же він, нарешті, зрозуміти, що це безглуздя.

— Самуїле! Як ти змінився, Самуїле! Тебе важко впізнати... Твоє обличчя стало бліде, а очі байдужі. У тебе коло вуст зморшки... Ти, мабуть, погано живеш? І чого ти такий байдужий, Самуїле? Ти, мабуть, став злий? — говорила та запитувала Мірель без кінця і ніби не хотіла чути на це його відповіді.

А Мазур хвилювався, ці докори ножем різали йому мозок, що дуже знеслювало його, і від чого голова ставала важка... Що він міг відповісти на це все, коли він забув... І навіть йому пригадувати, коли... коли він тримає ліву руку на грудях.

— Ти злий, Самуїле! Ти навмисне мордуєш мене. Ти...

Мазур стояв і ввесь тримтів. Його починала трусити пропасниця. Він тепер хотів кудись утекти, утекти навіть від самого себе.

— Мірель... Не треба так... Мірель...

— Так, ти злий. Ти став неспокійний дух, що блукає в своїх же сумнівах. Аарон сказав би тобі, хто ти...

— Залиш, Мірель. Я не можу...

— У тебе немає серця, Самуїле!

Навіть у напівтмі було видно, як скривилось та позеленіло обличчя Самуїла Мазура. Він схопився обома руками за груди й поточився. В нього ніби вистрілили з гармати...

— Ти брешеш! — крикнув він одчайним голосом, і в погляді йому спалахнула страшна зненависть.

Він почував, що земля провалюється під ним, і на голову впала вогняна велетенська куля.

— А-а-а! — страшний, звірячий крик прорізав темне повітря вулиці.

Вогняна куля розкололася на дві половини, і дві широкі вогняні смуги охопили обрій. З темряви, чорної, як земляна гуща, загуркотів грім вибухів. Вогонь, сліпучий вогонь пострілів бив в обличчя й опалював очі й подих...

— Взво-од! Слух-ай мою команду! — кричав Самуїл Мазур, і цей крик був приглушений і одчайний. Це ніби кричав не він,

а хтось інший, що сидів у нього в животі, бо цей крик видерся звідти.

Раптовий вітер налетів на каштани й зловісно зашумів листям. Увесь обрій охопило полум'я і жар був нестерпучий. Це було якесь пекло, що герготало навколо Мазура й опалювало, розриваючи його голову й тіло на частки. Великі дзигарі з міської вежі насунулись йому на обличчя, і величезні чорні стрілки показували одинадцять годин.

Потім дзигарі вибухли й розсипалися тисячами іскор.

А вітер шумів, і зойки луною летіли у безвість. Позад нього розверзлась чорна прірва, і Самуїл Мазур похитнувся до неї назад.

— Взво-од...

Люди з білими, як у мертвяків обличчями вискочили з безодні й потягли його за руки й ноги. Але він одбивався. Він напружував усю свою силу...

Ще трошки і...

Вогняна куля підіймалась над обрієм, і вітер свіжо подув в обличчя. Це сонце встало над світом і освітлило дерева й зелену траву. Ні! де воно йде кудись на ніч. Ось Самуїл уже майже видерся. Ще одно напруження і...

— Плі!..

... Сліпуче проміння вдарило йому в очі й трохи засліпило його.

В залі засвітили кілька великих електричних люстр і снопи яскравого проміння примусили на момент зажмуритися всю компанію.

Тут увесь час був сильний шум, як у велетенському борті.

За білими столиками сиділи веселі компанії. Сп'янілі жінки посміхалися вабливими й облудними посмішками. Гострі пахощі квітів змішувалися з пахощами поту, тютюнового курева й вина. То в новітньому храмі воскресли поморочливий фіміям людській винахідливості. А жерці з серветками в руках сновигали, як сновиди, між столиками й виконували раз назавжди встановлений ритуал.

Оркестр підтанцьовував калікуватими рухами під божевільно швидкі звуки «Шіммі» або «Фокс-троту».

А жінки виставляли з-під столиків рожеві ноги в прозорих панчохах і крутили в такт носком блискучого черевика.

Самуїл обережно цестив маленьку руку Мірелі. Олекса Крєвич, широко розтавивши ноги й, відкинувшись на спинку стільця, тупо дивився на придуркуватих оркестрантів. Його розпарило. Він одстебнув кобуру з револьвером і поклав на стіл.

— Це теж один із старих приятелів, — сказав він, показуючи на кобуру.

Самуїл затуманеним поглядом подивився на Крєвича.

— Зі старих приятелів... старих приятелів... наче нічого не розуміючи, тихо промовив він.

Оркестр припинив гру й розійшовся. На естраду вибігло кілька розмальованих папуг у неймовірно червоних та зелених сукнях.

— Що?.. Що таке?.. — безглуздо промовив Самуїл.

— Хор! — відповів Крєвич.

Залунали гучні оплески, і папуги ввічливо вклонилися.

Самуїл, не одриваючись, дивився на них. На мить естрада затуманилася смугою диму від якогось завзятого курця, і Самуїл песамохить здригнувся. Він побачив, як папуги розправили великі різнокольорові хвости й розсілися на сідлах. Ще мить і він побачив, як у них повиростали великі, закручені донизу, гострі дзьоби.

— Поцка дур-рак! — прохрипіла гладка папуга на всю залю й знову вклонилась.

Інші папуги на мить заметушилися на сідлах, розправляючи блискуче пір'я. Потім вони, як по команді, роззявили дзьоби й голосно заспівали.

Самуїл Мазур старанно протер очі й подивився на естраду.

Потім він обвів поглядом залю й крізь курево побачив великі чудернацькі голови людей. У залі припинився всякий рух, і йому здалося, що це збори мерців на кладовищу, і замість сов блискучі папуги дають надпрограмовий концерт.

Туса, туса, туса,

Е коман—ча-чо...

Кричали папуги, широко роззявляючи дзьоби й пристукуючи кігтями своїх рожевих лап. Потім одна з папуг скочила з сідла й почала швидко стрибати на одному місці.

— Що?.. Що це таке?.. — безглуздо запитав Мазур.

— Танок!.. — відповіла Мірель.

А папуга стрибала. Потім вона роздвоїлась, потім розтроїлась, і троє папуг, дивлячись матовими гудзиками очей на Самуїла Мазура, швидко стрибали перед самим його обличчям. Мазур одчайвно відмахнувся рукою...

— Попка дур-рак! — несподівано прохрипіла гладка папуга і вклонилася залі.

У Самуїла Мазура рвучкий вітер шумів у вухах, і гучно стукало серце.

В одній з папуг виріс довгий дзьоб. Але ось він росте все далі й далі. Він наближається аж до Мазура. Ось він дзьобнув його в груди коло серця й знову швидко відскочив назад. Гострий біль пронизав усе тіло, і Мазур схопився рукою за груди.

— Що?.. Що це таке?..

Його погляд обійшов залю. Мерці танцювали, сидячи за столиками. І погляд його зупинився на дзигарях.

— Де я?.. Де ми? — запитав Мазур.

І в цю ж мить він побачив, як стрілки дзигарів почали крутитись назад. Вони крутилися чимраз швидше, швидше й швидше, а в Мазура від цього захиталася голова й стала важкою. Вся зала поїхала кудись угору, потім униз і зупинилась.

Стрілки дзигарів, зловісно блиснувши чорним блиском, теж зупинились. Вони показували одинадцять годин.

Мазур глянув на них, зблід і видхитнувся назад. Страх різким холодом пронизав усе його тіло.

— Де ми?.. — промовив він.

Його рука намацала холодну крицю револьвера.

Папуги стрибали й голосно кричали. Мерці за столиками заворушилися.

В одного з них на руді блиснув діамант. Другий увесь зачервонівся червоною генеральською підкладкою.

Молодий офіцер у погонах, брязкаючи острогами на блискучих чоботах, пройшов між столиками.

Мазур похитнувся й подивися на розчавлені пальці лівої руки. Він пригадав...

Раптом, гримаючи шаблюкою, в залю ввалився гладкий гордовий і пронизливо засюрчав свистком.

Огрядні дами в широких капелюхах ввічливо вклонились йому. Якийсь пан із обличчям потвори вийняв із кишені гаманця й зашелестів миколаївськими орлами.

— Де це я?.. Куди це я потрапив? — промовив Мазур, стискаючи холодну крицю револьвера.

Він клацнув курком і, похитнувшись, вийшов на середину залі.

Все замовкло. Папуги подивились, і їхні роззявлені дзьоби так і завмерли.

— Я вас арештую!.. — щосили прокричав Самуїл Мазур, наводячи револьвера в першу чергу на молодого офіцера.

Столики з грюком полетіли на підлогу. Істерично кричали дами в широких капелюхах. Генерали, пан із гаманцем і хтось із діамантом полізли по підлозі...

Раптовий постріл револьвера, якийсь брязк і падіння людського тіла вкрили галас. Потім на момент усе стихло.

— Поцка дур-рак! — прокричала гладка папуга й швидко побігла з естради.

Ще дужчий галас учинився в залі.

Натовп людей оточив місце коло дзигарів.

Прямо на підлозі під ними лежав мертвий Самуїл Мазур.

Якийсь лікар через ростебнутий комір мадав його ще теплі груди, потім він підвівся й тихо промовів:

— Серце!..

Тріснута орбіта дзигарів дивилася на тіло Самуїла Мазура.

Куля пронизала їхнє механічне серце, і стрілки завмерли на одній миті. Вони показували одинадцять годин.

ПРОВОКАТОР

Вечір надійшов швидко й непомітно. Він підкрався хижо, як підкрадається леопард, стрибнув і накрив своєю плямистою шкурою здобич.

Це було так. Лише почало заходити сонце, як на балку, що в ній розташувалось невеличке містечко, яке вже збиралось відпочити від денної спеки, насунули хмари. Вони спочатку вистромили із-за круч свої олив'яні важкі алебарди, ніби погрожуючи ними сонцеві, потім важка чорна скаламучена маса, як чавунною заслоною, заступила обрій.

Десь із-за круч вирвався вітер, раптово нагнув дерева, загуркотів бляхою на покрівлі і, як скажений, став перекидатись і танцювати по дорогах, здіймаючи хмари пилюги.

Темрява раптом стрибнула, як леопард, сонце десь провалилось, і настала ніч, що її сліпучо прорізали довжелезні блискавки.

Вітер тоді сказився остаточно, він загубив свій сором і закрутивсь у пилюзі дзигою. Смерчі з пилюги підійнялися до чорного неба й розсипались у повітрі.

Але цього було замало, вітер змінив свій настрій і заплакав. Він плакав, істерично завиваючи в деревах, зриваючи з покрівель бляху, б'ючись головою об шибки вікон.

Дерева на кручах зігнулись чорними постатями, замахали руками, розпочали нерівний поєдинок.

Містечко в долині завмерло, люди принишкли в кімнатах, не запалюючи світла, бо воно притягає блискавку. Чорна каламуть хмар змішалась із блискавками в якусь пекельну лемішку. Раптом пролунав хряск, — гучний як постріл, і перша вільха, наче підрізана вогневою косою, впала на кручі.

У вікнах одноповерхового кам'яного будинку тьмяно блимало світло.

Безугавні блискавки освітлювали вивіску:

ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНА КОНТОРА

При виблисках, світло у вікнах контори ставало зовсім тьмяним, майже мертвим.

В кімнаті контори на стільці перед апаратом Морзе сидів телеграфіст. Його поза квола, безвільна. Голова відкинута на бильце стільця і руки звисли, як у заснулого. Телеграфіст мертвий. У грудях йому стирчить ручка фінського ножа. Сорочка забруднена чорною плямою крові. Телеграфіст мертвий.

Великі краплі дощу затарабанили в шибки й почали спливати брудними смугами. Гроза напружилась, і вибухнув перший грім. Його удар був такий дужий та глушний, що здалося, ніби це він встромив своїм ударом ножа в сухорляві груди телеграфіста.

Блискавки своїм жовтавим світлом освітили обличчя мертвого, його широко розплющені очі вп'ялися в якусь точку на стелі контори. Мідяний апарат, що стоїть перед ним, стрекоче й цокотить, відбиваючи якийсь хоробливий ритм. Довга біла паперова стрічка з-під апарату спіралями закрутилась по столі і білим ворохом упала на підлогу біля ніг забитого. Кінці стрічки почорніли від крові, що накрапала на підлозі широку пляму.

У конторі тихо. Казенна лампа під зеленим абажуром висить над головою телеграфіста, і раптові виблиски освітлюють мідні частини апарату Морзе, який аж захлинається в своєму цокотінні. В кутку близько стола стоїть важка залізна каса. Вона стопудово розкарячилась і вперлась у підлогу контори; коло вихідних дверей стоїть бак з водою, бляшаний кухоль звис долі на ланцюжку.

У конторі є люди, але вони всі понурі й тихі, як ці речі. Коли б подивитися з коридору крізь залізну сітку, що стіною огорожує контору, можна б було подумати, що це картина-гіньйоль, якогось талановитого майстра.

Спершись на стіл коло мертвого телеграфіста стоїть, схиливши голову, молодий парубок, співробітник контори. Це комсомолец, товариш Павлюк. Він сильно задумався, ніби вирішує якесь складне завдання. Він напружено згадує прочитані кримінальні романи, згадує детективні засоби Шерлока й ніяк не може зрозуміти, як це сталося, як могли вбити телеграфіста, навіщо, з якою метою?

Нарешті, Павлюк важко підводить голову, і його погляд пробігає конторою. Ось він поволі обходить всіх присутніх.

Спочатку він спиняється на постаті зігнутого й сухого, як сучкувате засушене дерево, дідка, рахівника контори. Старигань обійняв свою дочку, тендітну біляву дівчину з великими переляканими очима. Старигань-рахівник ніжно пестить волосся дівчини, ніби заспокоюючи її. Поруч сидить немолода вже, але гарна огрядна жінка, це касирка контори — Петренкова.

Погляд Павлюка пробігає обличчям Петренкової зверху вниз. Рука Петренкової нервово мгне носову хустку й поблискує золотою обручкою на пальці. Погляд переходить на другу руку: на цій руді теж золота обручка, але рука не ніжна, жіноча, трохи волосата, загрубіла, — чоловіча. Це рука Петренка, приймача контори. Він сидить, повернувшись до вікна, притуливши чоло до холодної стінки залізної вогнетривалої каси. Товста золота обручка блищить на його руді.

Павлюк задумується. Він згадує засоби Конан-Дойля. В його уяві виникають убивства, крадіжки, авантури. Ось він натрапив на якусь думку.

Тоді підходить до вікна й старанно оглядає його, вікно зачине на клямку. Юнак машинально водить рукою по клямці й ненароком відчиняє її, але він так зосереджено обмірковує щось, що зовсім не помічає цього. Він обертається й дивиться на вихідні двері. В кімнаті двоє дверей. Одні на вулицю, а другі — в помешкання. Двері на вулицю зачинені на защіпку.

Павлюк, оглянувши вікно й двері, довго хмуриться. Він гризе нігті й раптом, відкинувши руку, шепоче:

— Значить, убив свій!..

Ця думка блискавкою спалахує йому в голові, — несамохіть йому стає моторошно. Гуркоти грому, блискавки й сильна злива,

що струменнями шумить за вікном, б'ється в шибки, ще збільшує боязливий настрій.

— Але хто ж?

Думка юнака пронизує чомусь усіх присутніх. Вони ніби радіо-антенами вловили її, і тепер у конторі стало ще тихше, ще напруженіше. Тепер кожний з присутніх починає непомітно стежити один за одним, тепер кожний почуває себе злочинцем і боїться до божевілля, що хтось подумає, що це він — убивця. Тепер найменший рух, найменше хвилювання чи погляд викликають зацікавлення. І людям, що зібрались у конторі, важко й небезпечно, — адже серед них убивця.

— Але хто ж?

Павлюк переводить погляд з одної постаті на одну. Може це Петренко, може Петренкова, а може це дочка старенького рахівника. Його довгий, запитливий погляд спиняється на дівчині, його погляд ніби хоче пробратися в її мозок і довідатись там, викрити її таємницю.

Дівчина під його запитливим поглядом якось ніяковіє, вона поволі звільняється з обіймів батька. Вона не може знайти зручного місця для своїх рук, вона складає їх, рознімає, знову робить рух, не доводить його до кінця і ховає руки за спину.

Павлюк ще більше нахмурюється. Він починає ходити по конторі.

Присутні напруженими поглядами стежать за ним і, коли він повертається до них обличчям, вони удають з себе байдужих і стомлених подією. Кроки Павлюка ритмічно звучать у цій напруженості, а злива й стрекіт апарату Морзе утворюють якусь музику шумів, що ніби вже приспала забитого телеграфіста.

Павлюк зупинився коло мертвого, подивився на нього, а потім, круто повернувшись до присутніх, спитав:

— Хто це побачив перший?..

Його погляд швидко промайнув по обличчях присутніх і на мить зупинився на дівчині. Вона зворухнулася і поволі підвела голову.

— Я!

Всі, як маріонетки, повернулись до неї. Вона так само не знає, куди сховати руку, вона весь час чомусь стримує себе

і мертво, одноманітно оповідає. Павлюк запалює цигарку, і його обличчя на момент заховує пасмо диму, він уважно слухає...

Кімната контори. За апаратом Морзе, схилившись до столу, сидить телеграфіст. Раптом прочиняються двері з помешкання, і до контори входить дівчина; вона напіводягнена, в руках у неї глечик. Дівчина йде до баку з водою. Вона підставляє глечика й хоче відкрити кранта, але не може. Вона знову силкується одкрити, але кранта сильно загвинчено й він не піддається, тоді вона обертається обличчям до контори й кличе. Телеграфіст, що сидить за апаратом Морзе, навіть не зворухнувся. Дівчина знову сердито кличе, раптом змовкає. Вона щось помітила. Вона підходить близько до телеграфіста й кам'яніє.

Вона бачить ніж у грудях телеграфіста. Цей ніж розростається в її уяві до неймовірних велетенських розмірів. Страх пронизує її, і вона перелякано бричить. Її жахливий одчайний крик розриває тишу контори. На цей крик з помешкання вбігають до контори, швидко одягаючись на ходу, Петренко, його дружина, старигань-рахівник — батько дівчини й, нарешті, виходить сам Павлюк.

Дівчина замовкла, — вона розповіла все. Павлюк дивиться на неї, трохи примруживши око, на його обличчі помітно сумнів. Почувається, що він не вірить. Потім він різко повертається й виходить із контори до помешкання. Всі повертають голови в його бік, але раптом знову приймають попередні пози.

В конторі стає ще тихіше, сильний дощ заливає шибки, удари грому примушують зіщулюватись.

Незабаром юнак знову входить до контори. Він у шапці й похапцем одягає шинелю.

Петренко, помітивши його, робить рух, ніби бажаючи затримати його, але зараз же відхитується, оглядаючись, чи не помітив хто. Його дружина дивиться на юнака, і в її очах страх і небезпека.

Павлюк підійшов до вихідних дверей, повернувся, кинув недокурок і подивився на дівчину.

Вона стоїть у дуже незручній, неприродній позі, і очі її бігають, не зупиняючись ні на чому. Павлюк ніби гіпнотизує її.

Ось він вже взявся за защіпку й знову подивився на дівчину, вона стоїть у тій самій позі, а на обличчі з'являється якась розгубленість, вона ніби хоче щось сказати, але не зважується.

Ось дівчина поволі пішла до нього, його обличчя стало запитливим.

Дівчина зупинилась за кілька кроків од нього й подивилась на підлогу. На підлозі недокурок, що його кинув Павлюк. Дівчина байдуже гасить його ногою.

Павлюк роздратовано відвернувся й рішуче зняв защіпку з дверей. Вітер вирвав двері з рук юнака й широко розчинив їх, дощ і буря влетіли в коридор. Борючись із зливою, Павлюк побачив, що вийти з будинку неможлива річ.

Сильна злива заливала містечко. Дерев на кручах темними купами погнулись під дощем. Бурхання вітру кидають величезні струмені води, зривають ринви. Вода заляла вулицю й підбирається до ганку пошти. Вона мчить вулицею з неймовірною швидкістю. Вулицею пливають дрова, ящики, вода з гуркотом котить розмите каміння й, нарешті, блискавка освітлює труп свині, що прибився до ганку.

Вода заливає юнака, який не може спіймати дверей, нарешті, він міцно схоплює їх і з силою тягне до себе. Двері грюкнули, і злива вже тихше зашуміла за ними. Павлюк зачинив защіпку й увійшов назад до контори, він підійшов до столу й поклав на нього шапку й шинелю.

Апарат Морзе раптом замовк. Його докіт увірвався несподівано й остаточно. В конторі ще чутніше стало бурю, що скажено зашугала за вікном. Присутні принишкли.

У Павлюка, коли замовк апарат, з'явилася нова думка, він підійшов до телефону й став викликати станцію. Станція не відповіла й Павлюк розчаровано повісив назад телефонну рурку.

Буря порвала дроти, затопила вулиці й тепер поштово-телеграфна контора одрізана від усього світу. Вона як корабель, що загубив свої щогла, своє кермо й плаває в порожньому бурливому океані, везучи мертвий вантаж.

Дівчина знову присіла коло батька. Його довгі жилаві руки, що нагадують руки горили, знову обняли дівчину. Вона журливо пригорнулася до нього, ніби бажаючи схватись у нього на грудях

од цієї бурі, цього вбивства й цих людей, що запідозрюють один одного.

Павлюк подивився на неї, і запідозріння ще глибше в'їлося йому в мозок.

Кімната контори заповнила йому уяву. Всі речі набули якихось дивовижних форм. Коло стіни розсілася вогнетривала каса, абажур виріс до розмірів велетенської зеленої парасолі, що звисла над усією кімнатою. Вогонь лампи каламутно й химерно освітлював мідні частини апарату Морзе, важелі повитягувались, стали довгими й велетенськими. Купи стрічок клубками наповнили кутки контори.

Ось причинилися із помешкання двері, і з них вийшли телеграфіст і дівчина. Вусики телеграфіста підскочили вгору й химерно скривили його обличчя. Дівчина ображено зігнулась, стала якоюсь кістлявою і різкою в рухах.

Вона підійшла до сітки і злими пальцями ви'ялась у неї. Перед нею телеграфіст, він сердито вицльовує слова, ніби знущаючись з неї. Дівчина відхитнулась. Тоді телеграфіст голосно зареготав, і його чорні вусики ще вище йому полізли під ніс.

Дівчина поволі зм'якла й стала мішкуватою. Вона починає про щось благати, ламаючи руки. Телеграфіст сів на стіл у суворій кам'яній позі.

Ось стіл з ним піднявся високо вгору до самої стелі й дівчина впала перед ним навколюшки.

Всі речі в кімнаті: лампа, апарат, каса затягуються якоюсь прозорою наміткою, і на очах у дівчини з'являються сльози. Вони спливають з очей і крапають на брудну підлогу контори. В її очах благання й печаль.

Раптом її очі стають суворі, вони моментально висихають, їх блиск стає гострий і рішучий. Вона бачить перед собою лише чорні вусики, що стирчать гостро догори й розкритий, скривлений сміхом, рот телеграфіста, що вишкерився жовтими глузливими зубами.

Телеграфіст похитується на столі праворуч і ліворуч і нестримно, зловісно регоче. На столі коло нього книга, в книзі фінський ніж, що ним він розрізав її. Стіл починає похитуватись разом із телеграфістом, похитується й книга. Все запливає туманом, і лише біла рука дівчини тягнеться до ножа.

Ось телеграфіст падає зі столу на стілець. Його тіло стає мішкуватим і безвільним. В грудях у нього стирчить ніж, і еорочка забруднюється кров'ю.

Дівчина відходить од нього, під нею хитається підлога, хитаються стіни, вона як п'яна.

Вона кидається до свого батька й ховає голову в нього на грудях...

Павлюк раптом здригається; удар грому повертає його до дійсності, й він бачить людей, що зіщулилися кожний у своїй самотності й кожний із своїми думками та підозріннями.

Дівчина тулиться до батька, але її обличчя невинне. Це добре, затурбоване обличчя, що ніяк не може бути обличчям убивці.

Павлюк одмовляється від свого запідозріння.

— Ні, це неможливо!..

І він знову починає ходити по конторі від дверей до забитого телеграфіста — вперед і назад.

Нарешті, він надумав щось нове. Він зупинився серед контори, вийняв із кишені коробку з папіросами, відкрив її, взяв папіросу й потім різко повернувся й поглянув на Петренка.

Петренко та його дружина коло вогнетривалої каси швидко переглянулись. Юнак, наче щось обмірковуючи поклав папіросу назад до коробки й, не одриваючи погляду від Петренка, підійшов до нього й запропонував запалити.

Петренко, як загипнотизований, простяг руку. Його рука зустрілася з коробкою, і папіроси розсипались на підлогу.

Павлюк підозріло поглянув на Петренка.

Петренко збентежено й очманіло кинувся підбирати папіроси з підлоги. Його руки лихоманкові й непевні. Нарешті, він підвівся й передав коробку з папіросами Павлюкові, залишаючи собі одну папіросу, і з полегшенням запалюючи її.

Павлюк підійшов до вікна. Сильний дощ б'є в шибки вікна, блискавки на мить освітлюють погнуті дерева й річки брудної скаламученої води. Павлюк поглянув на підлогу, машинально нагнувся, підняв кінець телеграфної стрічки й несподівано замислився.

Нове запідозрення охопило його.

Він подивився на конторську лампу, і лампа вирвала з його

уяви закинуту назад голову Петренкової. Її обличчя скривила пристрасть, очі заплющились, і соковиті уста потягнулись у тумані через усю контору. Ось її уста зустрілися з чорними вусиками телеграфіста й ось уже постать цієї огрядної жінки й телеграфіста захитались в напруженому, пристрасному поцілункові.

Ця мить здалася вічністю, здавалось, що ніхто не одірве їх одне від одного.

Аж ось раптом всі конторські речі розтупились під самі стіни, тріснула сітка конторської перегородки, і крізь неї пройшов Петренко. Все зникло, і тільки Петренко, розлютований і скривлений гнівом, з величезним ножем в руках підкрадається до телеграфіста.

Телеграфіст одірвався од Петренкової, його чорні вусики враз перелякано звисли долі, він зігнувся й став поволі відходити від Петренка. Потім його постать випросталася, вусики знову підскочили вгору, поволі захиталась підлога, і постаті розлютованого Петренка й телеграфіста кинулись одна на одну.

Кімната й стіни швидко закружляли навколо клубка з Петренка й телеграфіста. Павлюк уже навіть чує, як вони борюкаються й сопуть, його руки машинально швидко перебирають телеграфну стрічку.

Стрічка десь зачепилась, і Павлюк знову побачив перед собою тиху контору, забитого телеграфіста й звичайну конторську лампу під зеленим абажуром.

Його погляд награвив на телеграфну стрічку, що була в його руках. Він потягнув її до себе, але стрічка десь зачепилась, не пішла далі. Павлюк уважно оглянув жмут стрічки й побачив, що другий кінець міцно стиснув у своїй руці забитий телеграфіст. Юнак підійшов до нього й обережно витяг стрічку з його мертвої безвільної руки.

Павлюк із стрічкою підійшов до вікна, щоб бути далі від присутніх, і став напружено розглядати крапки й рисочки телеграфної абетки. Його обличчя ставало щораз серйозніше й уважніше. Він читав:

...мна телеграма. Слідчому товаришу Вяземському. Маємо відомості вашому районі, мабуть вигаданим прізвисьмом проживає провокатор Красницький. При роки тому втік із Москви з-під арешту...

Павлюк захвилювався й підвів голову. Буря розгулялась з новою силою. Дощ зашумів ще дужче, грім і блискавки стали нагадувати сильну гарматну стрілявину. Юнак прислухався до цього шуму, трохи зщулювався й знову почав читати:

...з-під арешту. Тринадцятому році Красницький жив Паризі, був з'язаний українським с.-р. гуртком. Втік із Франції, бо в п'яній сутичці розбив кулаком голову комісару поліції. Мав надлюдську фізичну силу. Потрібно вжити заходів...

Павлюк аж спітнів, ця стрічка освітлювала вбивство телеграфіста серйозніше, ніж гадав раніш юнак. Справа ставала дуже серйозною й важливою. Тепер у Павлюкові більше, заговорив комсомолец, ніж Шерлок. Обережно, тримаючи в руді стрічку, він поглянув на присутніх.

Раптом сильний удар бурі розчинив вікно, розбив шибки і з склом, вітром і дощем увірвався до контори.

Раптовий вітер видер стрічку з рук Павлюка й закинув її за вогнетривалу касу.

Вітер здмухнув на підлогу ручки, папір, журнали, телеграфні стрічки й розкидав їх по конторі.

Всі присутні кивулися зачиняти вікно. Лише старигань-рахівник байдуже залишився на своєму місці.

Поки зачинили вікно, вітер покропив дощем мертвого телеграфіста, розкуйовдив йому волосся й тепер телеграфіст став страшний, ніби мстива посмішка скривила йому обличчя.

Павлюк став діставати телеграфну стрічку з-під каси. Він взяв лінійку й витяг невеличке кільце стрічки, але вона вся застрягла під касою і, не порвавши, її ніяк не можна було витягти.

Тоді Павлюк спробував відсунути вогнетривалу касу, але це було йому не під силу.

— Допоможіть, ця стрічка дуже потрібна!

Це його прохання до присутніх прозвучало наказом.

Петренко, його дружина й дівчина стали допомагати Павленкові. Вони напружували всі зусилля, пітніли, але каса не піддавалась.

Старигань-рахівник байдуже сидів у своєму кріслі, де все ніби його не торкалось, і він снував собі свої старечі думки.

Нарешті, всі знову взялися до каси. Каса похитнулась, нахилилась і з грюком перекинулась на підлогу.

Грюк і одчайний крик пронизали присутніх до самого серця. Столи, стільці, апарати, підскочили на своєму місці, а мертвий телеграфіст боком звалився із стільця на підлогу.

Знову пролунав одчайний крик і завмер на останній жалібній ноті. Старигань-рахівник підскочив на своєму кріслі, але зараз же завмер.

Вогнетривала каса збила з ніг його дочку й тепер лежала на її розчавленій руді.

Дівчина знепритомніла.

Схвильовані й перелякані до лихоманки, Петренко, його дружина й Павлюк, тремтливими й знесиленими руками силкувалися підійняти касу, але їхні спітнілі руки лише сковзали по залізі каси. Вони метушились і криками підбадьорували один одного. Дівчина знову застогнала од болю, цей стогін був такий страшний та болісний, що вражав до непритомности.

Старигань-рахівник нахилився вперед на своєму кріслі. Його руки міцно стиснули ручки крісла, і ввесь він напружився й зібгався.

Павлюк випадково глянув на нього й здивовано завмер.

Старигань став страшний, його обличчя вищірилось зубами, він увесь наче налявся жилами й м'язами. Це була перед Павлюком не людина, це була дика мавпа, горила. Руки рахівника стиснули ручки крісла, і вони розтрощились вщент.

Старигань підвівся з крісла й важкими кроками підійшов до каси. Його довгі руки міцно схопили залізо каси, вона здригнулася й поволі стала на своє місце.

Павлюк витер з обличчя піт і встромив руку в кишеню, там він намадав револьвера. Потім він звернувся до рахівника й сказав:

— Ви — Красницький! Провокатор!.. Це ви забили телеграфіста...

Красницький глянув на нього, його розлютовані очі налялись кров'ю. Петренко з дружиною перелякано притиснулись до стіни, а дівчина підняла голову й туманним поглядом глянула на батька.

Красницький зробив рух, він, як леопард, посунув на Павлюка.

Але в руці Павлюка враз блиснула криця револьвера й він закричав:

— Назад!..

Красницький зупинився й завмер на місці.

Обличчя мертвого телеграфіста, що лежав на підлозі, з мстивою, задоволеною посмішкою дивилося на цю сцену.

Цієї хвилини кінний міліцейський роз'їзд застукав у двері поштово-телеграфної контори.

---

elib.prlu.org

«НАРКОМ»

I

Тільки почало припикати літнє ранкове сонце, як на далекому Сахаліні, де стоять паротяги й знаходиться кладовище паротягів, на купі кокосу, жужелі, брудних шматків клоччя заворушився напівголий і брудний, як паротягове мастило, дядя — чистильщик топок на Сахаліні.

Треба з'ясувати, що це не той Сахалін, що на нього зазіхають японці, — це той, де чистять паротяги, від жужелі й де вони знаходять собі вічне заспокоєння після довгої праці або жорстоких катастроф.

Ітак, дядя, що нагадував чисте, як сажа, ябесь паровозне приладдя, коли його голу спину лизнуло гарячим язиком сонце, заворушився на купі кокосу, чмокнув язиком, поводив ним у роті, й потім виплюнув цілий набій вугільного пороху. Він обережно мочухав спину, здивовано подивився на паротяги, перевернувся на другий бік і несподівано захріп.

Але це була одна хвилинка. Не встиг він гаразд захроптіти, як раптово зірвався на ноги й тихо пробуркотів:

— Сволоч, сволоч я, хіба можна так довго спати!..

Потім він підійшов до паротяга, вперся лобом у тендер і так мрійливо постояв з хвилину, поки не вилив усю гіркоту життя на паротягове колесо.

Постоявши ще трохи, вже просто за інерцією, чистильщик підійшов до заднього паротягового ящика й витяг відти пляшку з недопитим самогоном та шматок сухого, як вугіль сухаря.

— Жужелице, ти ж сьогодні мусиш їхати до Козятина по цукор, бо Маня битиме!..

Сказавши це, він допив самогон і закусив сухарем.

«А добрий самогон у моєї Мані!.. Шкода, що увесь цукор вийшов, а то б я сьогодні пішов бити морду самому начальнику станції!..»

Як відомо, на Сахаліні ніде нема ні дзеркала, ані будь-якого блискучого скла, яке могло б замінити його при нагоді; тому чистильщик топок ніколи не знав, який він має вигляд. А вигляд чистильщика був вартий будь-якого фотографа-колекціонера, бо він мав би у своїй колекції фотографію людини, яка ніколи не вмивається і міняє одяг тільки двічі на рік.

Якнебудь побожна бабка, зустрівши його вдень, сказала б, що це сам чорт з пекла, бо тільки в пеклі можна так напудрувати обличчя й тіло сажею. І справді, на ньому було стільки мастила й сажі, скільки їх не буває на паротягах. Цей товстий шар паротягового мастила міг замінити йому одяг, що й можна було простежити в дійсності. Тільки плечі, живіт та ноги були трохи вкриті якимись ганчірками.

Це були головні прикмети чистильщика паротягових топок на Сахаліні на прізвище Жужелиця, а по фамілії...

Про фамілію ми не будемо говорити тепер, бо вона заслуговувала найбільшої уваги й була гордість замурзаного чистильщика.

Крім цього, у Жужелиці була жінка, яку звали Маня, п'яток дітей найрізноманітного калібру й систем. Це була гордість Жужелиці теж. Але треба додати, що увесь п'яток дітей не був виводком самого Жужелиці, це були витвори й сюжети, що позичила його дружина Маня у якихось інших трубадурів та трубольотів. Але чистильщик Жужелиця всіх їх любив і ніколи не ображався, коли йому невіжливо натякали на позичені сюжети.

«А й правда, чого ображатися», думав тоді про себе, а також голосно заявляв Жужелиця.

— Жінка не мило, — не змилиться! І коли я не міг постаратися, то хай хтонебудь інший це зробить. На це кожний має відповідні здібності та спроможність!

Чистильщик, випивши самогону та закусивши сухарем, дістав з паротягового ящика гроші, прив'язав гаманець з ними до шиї,

бо кишені вважав за забобон і, не поспішаючи, пішов на станцію, щоб сісти в Одеський поїзд.

Він обережно ступав босими ногами по шпалах, щоб не покалічити їх об гострі камінці, скло та кокус, які безліччю лежали по коліях. Так він дійшов до першої сторожки стрілочника. Але йдучи та рахуючи шпали, він зненацька наткнувся на знайомого кочегара, якого він мав рацію підозрівати в дуже великій енергії щодо продукції білявого крикливого витвору, якого його Маня й день і ніч колихала в своїх сильних руках.

Жужелиця подивився на кочегара, переступив ще одну шпалу й зупинився.

— Скільки тижнів ти не вмивався, Жужелице? — призириливо запитав у нього кочегар.

Це було найболючіше питання Жужелиці; він терпіти не міг води і страшенно боявся дощу.

— Ти знаєш, Юхиме, що я людина смирна, але коли мене розсердити, можу чимнебудь озадачити по голові! — серйозно відповів Жужелиця.

— А чому ти не п'яний сьогодні?

— Твоє яке діло? Не за твої гроші п'ю! За свої!..

Кочегар ще трохи покешкував і пішов далі. Жужелиця був після цієї розмови такий розлютований, що спересердя рішив піти до перукаря.

Вогонь перукаря знаходився поблизу станції. Тут голилися та стриглися всі робітники залізниці.

Коли Жужелиця увійшов до вагону, йому стало моторошно. Блискучі бритви, ножиці, щипці, машинки наводили на нього неймовірний жах.

У вагоні, крім перукаря, нікого не було.

Жужелиця підійшов до дзеркала й сів у крісло. Його одразу пригипнотизувала якась блискуча машинка.

Перукар ввічливо запитав:

— Ви, товаришу Жужелице, з одекольоном чи без одекольона?..

— З о-де-кольоном!..

— Може й вежеталь?..

— М-м...

— А може вам ще зробити й манікюр?..

Жужелиця завовтузився на кріслі й закліпав повіками.

— Та ви вже, як це зветься... зі всіма причандалями... Вам більш видко... Відоме діло, — майстер...

— Ну й рило!.. — сказав перукар. — Туди його!.. З такою мордою, та ще о-де-кольовою захтів!.. Піди скупайся під паровозний грант!.. З рила сажу зітри!..

— Що!? підскочив Жужелиця. — Як ти смієш так ображати! Ти знаєш хто я такий? Чув мою фамілію?

— Твоєї фамілії я не чув, а те, що ти свиня, то це кожний знає!

З цими словами перукар потягнув його за комір з вагону.

Жужелиця лементував. Стягнувши Жужелицю з вагона, перукар потягнув його під паротяговий грант.

Якийсь пацан, що гуляв поблизу, зрозумівши в чому діло, відкрутив воду й вода водоспадом полилася на Жужелицю. Він крутився, верещав і, нарешті, почав плакати. Але побачивши, що це не допомагає, Жужелиця став старанно митися, розвозячи сажу по обличчі, по руках і грудях. Після цього перукар знову схопив його за коміра і підштовхнув у вагон. Тут уже, нарешті, Жужелиця вільно дихнув.

Коли перукар кінчив свою роботу, Жужелиця сам себе не пізнав, він помолодів на років тридцять.

— Што ж, воно, конешно, коли ви молодая баришня, то я вам фрікасе з мармаладом і нікаких двадцять!.. — промовив Жужелиця до перукаря й вибрикнув козлом.

— Ти — друг! — сказав Жужелиця. — За це я вже тебе не забуду! Хочеш навіть свою фамілію тобі скажу...

— Що ж у тебе за фамілія така ригінальна? — запитав перукар.

— Тільки тобі я скажу, друг, вперше і востаннє!.. По секрету... І нікаких двадцять... Фамілія моя знаменита, тільки тобі, і по секрету. фамілія моя така, як у одного з наших... Чуєш? і нікаких!.. Мовчок!

II

Паротяг НУ. 514 виїхав після промивки з депа на круг. Він мав зробити черговий пасажирський маршрут Київ-Козятин з Одеським поїздом. Машиніст Хорн уже був на паротязі. Виїхавши на

круг, він зліз з паротяга й кругом перейшов на деповські колії.

Машиніст Хорн не любив відчувати, як навколо нього вернеться все депо, коли повертають паротяга, і вважав за приємніше тим часом розмовляти з круговими робітниками.

Хорн зійшов на колію й подивився на годинник: за 15 хвилин одеський поїзд мав вирушити, а тому треба було трохи поквапитися. Коло кругу не було ні одного робітника і Хорн поглянув на штабель зі шпалами, де звичайно лежало все кругове кодро, вигріваючи животи на сонці, і оповідаючи для розваги один одному найнеможливіших пригод, які сталися з батьком, дідом, з онуком діда або, вірніш, з самим оповідачем.

Хорн, поглянувши на штабель зі шпалами, не помилився; там справді лежало все кругове кодро, виставляючи під сонце напівголі животи, що просвічували крізь подерте і брудне шмаття одягу. Була якраз обідня перерва і кругові хропли на шпалах, мабуть, з більшою насолодою, ніж це робить будь-який Чемберлен у своїй затишній відпочивальні. Треба додати, що кругові це роблять не тільки в обідні перерви; вони це роблять при всякому зручному випадкові, ні гудки паротягів, ні грюки майстерень не заважають їм робити це з регулярністю годинника.

— Соску вам в рот! — вилаявся Хорн, підійшовши до них. — Що ж ви гадаєте, що поїзд чекатиме до другого ранку?..

Кілька кругових одразу зірвалося зі шпал і прожогом кинулись до кругу, але тут їхній запал несподівано зник, і вони поволі стали повертати круг.

— Під одеський? — запитав у Хорна один із кругових.

Хорн розсердився.

— Я запитав тому, що має їхати потяг Каменєва!.. Я гадав, що він піде раніш одеського!..

— Якого це Каменєва?..

— Це того Каменєва, що комісар всього війська Республіки, — пояснив Хорн. — Того, що бив усіх білогвардійців... Хіба не знаєш?

— Зміни ногу, шкапо! — сказав круговий робітник, що крутив круга. — Позбиваєш пальці об рельси!..

Паротяг поволі повертався і його димар з ліхтарем унизу вже дивився на станцію наче велика голова циклопа. Хорн знову

виліз на паротяг, дав свисток, покрутив регулятором, пересунув важіль, і паротяг, грюкаючи, зійшов з кругу на колію.

Метушливий стрілочник пересунув стрілку й голосно закукурікав на заіржавлену та побиту мідяну сурму.

Хорн міг їхати далі. Він махнув рукою круговим робітникам, ще раз на прощання загутукав, і паротяг, покрехтуючи на стрілках, як жива почвара, пішов на станцію під одеський поїзд.

III

— Стій!.. — кричав Жужелиця, розмахуючи руками. — Стій! — кричав він, доганяючи одеський поїзд, що відходив од станції.

Одеський поїзд уже грюкав по стрілках, поволі збільшуючи скорість. Вагон за вагоном переганяв Жужелицю, що біг спотикаючись за ним. Нарешті Жужелиця вхопився за сідці одного з вагонів, але раптом, побачивши, що це вагон-салон «Інтернаціонал», перелякано зіскочив назад на землю. Кондуктор сміючись, простягав до нього руки, ніби запрошуючи сісти у вагон знову, але Жужелиця, пропустивши ще кілька вагонів, нарешті, вчепився за сідці передостаннього вагона й вліз усередину. Тепер уже він їхав і при бажанні міг доїхати до самої Одеси.

— Тисяча мух і дві сотні риб!.. — промовив Жужелиця. — Ще трохи покупався і спізнився б. Ні за що було говорити своїй фамілії цьому перукареві!..

На першій станції Жужелиця зліз із вагона і пішов до паротягу. Йому везло, як поршню, що завжди катається в мастилі. На паротязі був знайомий машиніст.

— Тобі чого? — запитав у Жужелиці машиніст Хорн, коли той виліз на паротяг.

— У Козятин по цукор їду, та переліз сюди, бо скоро білети питатимуть!..

Хорн уважно подивився на нього й потім із жалем промовив:

— Е-е-е!.. Який же ти виполосканий!.. Як паротяг після промивки. А я гадав, що ти за моїм насосом!..

— Моє вам фрікасе з мармаладом! — сказав Жужелиця. — Це мене так наш перукар поскуб!..

— Ну, а як же Маня?..

— Жене й нікак!.. Оце я якраз по цукор їду...

— Фу, який поганий свисток у нашого кондуктора!.. — сказав Хорн і пересунув важіль.

Поїзд рушив далі. Жужелиця виліз на вугіль коло тендеру, щоб не заважати кочегарові.

Під грюк машини побігли назад уже спілі, жовті лани, гайки, балки, сторожки, переїзди та станції. Хорн тільки те й робив, що зупиняв, свистів, гальмував знову свистів та їхав далі.

Під'їжджаючи до вузлової станції, Хорн запитав:

— Ну, а як твоя фамілія?..

— Все гаразд! — відповів Жужелиця, а потім таємниче додав: — перукар також знає!..

Вулова станція була Фастів, тут поїзд мусів стояти трохи довше. Паротяг мав набрати води. Жужелиця завжди в таких випадках нервувався. Їхати — так їхати, щоб аж курява летіла! Стояти — так стояти, щоб можна було самому собі приснитися! А так чортзнащо, тільки мотаєшся, як курка в мішку... Ніякої тобі приємності...

Коли поїзд зупинився на станції Фастів, до паротягу підійшов головний кондуктор і заявив Хорну:

— Знову буде в нас запізнення на годину!.. Кожанка не приймає, закупорка колій!.. Вже пішов туди паротяг. Алеж як почнуть там шарпатися, то мабуть ми встигнемо поклати зі скуки!..

— Тисяча мух і дві сотні риб! — несподівано вигукнув Жужелиця. — Ціла година запізнення!..

— Це я тільки так гадаю! — сказав кондуктор. — Може ще більше! — і цоволі відійшов від паротяга.

— Ти набери води, — сказав Хорн кочегару, — і пророби все інше, а я ляжу спати... Чорт з ним, я сьогодні дуже рано встав!..

— Як же так, — злякався Жужелиця, — а я? Як же ми поїдемо?..

— Збудиш мене, коли треба буде їхати! — відповів йому Хорн.

— Моє вам фрікасе з мармаладом!..

І Жужелиця тяжко задумався.

— Коли їде хто з начальників, то ніяких тобі закупорок! Подумаєш, важні справи!.. Колія аж блищить... А коли їхати по цукор, то що?.. Маня все волосся доскубе!.. Подумаєш, це не важна справа!..

Він думав хвилини п'ять...

— Ах ти, горох з підливкою!.. — вигукнув, нарешті, Жужелиця. — Товаришу механіку, слухайте!.. Не спить. Я зараз все влаштую!.. Тисяча мух...

І Жужелиця тихо щось зашепотів Хорнові. Хорн презирливо подивися на нього, потім посміхнувся й поліз на полицю спати...

— Ах ти горох з підливкою!..

Жужелиця обережно зліз з паротяга й пішов на станцію. Він вирішив раз назавжди здивувати Хорна, якого вважав за кам'яний насип.

IV

Дррр... Трррр...

Розлютовано деренчав телефон на станції Кожанка.

Трррр... Дрррр...

Потурбований конторник, який перед тим мирно куняв за апаратом Морзе, підбіг до телефону й неохоче запитав у трубку:

— Галло!..

Грррр... — довгим гарчанням відповів йому телефон.

— Та хто там? Щоб тобі на пупі нарвало!..

— Що? — прогарчала у відповідь трубка. — Хто це в телефоні, та ще так лається, як гіпотам?

— В телефоні станція Кожанка!

— Говорить Фастів!.. Хто в телефоні?

— Конторник станції...

— негайно поклич мені коменданта станції, та швидше!

— А хто питає?

— Каменєв.

— Який Каменєв?.. — перелякано запитав конторник.

— Він Каменєва не знає!.. От стерво!.. А скільки років ти голубчику хліб радянський їсиш?.. — прогарчала у відповідь трубка.

Конторник, як кажуть, злопав гарячого вареника. Він обережно повісив трубку, неначе боявся її потурбувати й побіг до коменданта станції.

Коли конторник вбіг до кімнати станції, комендант лаявся з якимось прийомником з Зсиппункта. У конторника був такий вигляд, ніби йому в живіт заліз бандит з банди Струка.

— Товаришу коменданте, вас просить товариш Каменєв!..

Комендант глянув на нього, ніби на втікача з Кирилівської лікарні:

— Просить до телефона з Фастова. Мабуть там поїзд...

— От сто чортів з вашим Зсипунктом! — сказав комендант прийомникові. — Всі колії вагонами позабивали... Одеський потяг стоїть... І на тобі, ще потяг Каменєва!..

Комендант поправив пояса з наганом і вийшов з кімнати.

— Галло! Коло телефона комендант станції Кожанка!..

— Говорить Каменєв... Товаришу коменданте, ваша станція затримує мій поїзд!..

— Я дуже шкодую!.. Паротяг уже розбирає вагони Зсипункта... За кілька хвилин...

— Я сказав, товаришу!.. Ви мене зрозуміли?.. Годі!..

Трубка загарчала й замовкла.

Комендант повісив трубку на місце і здвигнув плечима.

— І хто його міг знати, щоб сам Каменєв говорив про такі дурниці телефоном... Загнати всі вагони під рампу! — сказав він вартовому помічникові. — Моментально!.. До біса всіх прийомників!.. Хай собі лементують... Зранку говорив про це!.. Хіба не читали ранішньої телеграми?..

На станції Кожанка знаходився Зсипункт. Зі всіх ближчих сіл селяни звозили свій прододаток. Метушня прийомників, селян, стрілочників, начальника станції, вагонів, паротягів не припинялася по кілька днів.

На цей раз всі колії було також забито вагонами, але після розпорядження коменданта стрілочники закукурікали на мідяні сурми з подвійною енергією, паротяг застукав буферами об буфери вагонів, а конторник-телеграфіст скажено стукав за апаратом Морзе, закликаючи до розмови Фастів.

Станція поволі звільнялася від вагонів.

У

Чистильник Жужелиця, посвистуючи, проходжав по Фастівському пероні. У нього на обличчі був відбиток смачного шоколаду, що його він із задоволенням поїв, але задалегідь можна було ручатися, що він ніякого шоколаду не їв, бо його не було на всій станції.

Трохи походивши, Жужелиця підійшов до паротягу. На станції в цей час ударили два рази в дзвін. Хорн спав...

— Товаришу Хорне! — гукнув Жужелиця — незабаром поїдемо! Чуєте?

— Та сам чую!.. — сказав Хорн. — Вже давно пора!.. Маємо вже цілих двадцять хвилин запізнення...

— Алеж не годину!..

— Ну, то що з того! Кондуктор помилився!..

— А те, що я більше на паротязі не їду! Їду у вагон-сальоні

— На буферах!.. — додав Хорн.

— Хоч би й на буферах!.. А всеж таки у вагон-сальоні!..

На станції вдарили в дзвін три рази й Хорн подивився на водомірну склянку, а потім на годинник. Запізнення було дуже мале. За кілька станцій, збільшуючи швидкість, це запізнення можна було б легко анулювати і Хорн взявся за регулятор.

VI

Коли станція Кожанка під'їхала під одеський поїзд і зупинилася, її не можна було впізнати. Вона блищала, мов нова, вагони в порядку блищали під рампою. Сам комендант станції стояв на пероні.

Жужелиця тим часом обережно переліз з буферів на сідці вагон-сальону, і коли поїзд зупинився, він важно зійшов на станцію, неначе вийшов з цього вагону. З поїзду крім кондукторів, більш ніхто не сходив.

Комендант мимоволі подивився на Жужелицю, який пішов навпростець до нього.

— Ви будете комендант станції? — важно запитав Жужелиця.

— Чого вам треба? — ввічливо запитав комендант.

— Я тільки поговорив з вами телефоном з Фастова!..

Це для коменданта був день чудес... Цей голодранець говорив з ним телефоном з Фастова!..

— Хто ж ви такий?

Якийсь конторник, що стояв поруч, тихо промовив:

— Та це ж Жужелиця!.. — за що Жужелиця зміряв його презирливим поглядом і важно відповів коменданту:

— Я Каменєв!..

— Який такий Каменєв? — запитав спантелечений комендант.

— Ваш документ!..

Жужелиця витяг звідкись брудний і подертй папірець. Комендант ледве розібрав:

— Дано це посвідчення Каменєву... Та хто ж ви такий? — обурився, нарешті, комендант.

— Хіба ви неграмотні? — важно сказав Жужелиця. — Це моя фамілія. Я Каменєв — чистильник топок на Сахаліні!..

Хорн, його кочегар, конторник, кондуктори, поїзд і вся станція раптом затанцювали якогось веселого дикунського танця. — Так сміявся комендант станції Кожанка і не міг ніяк зупинитись...

Нарешті, він таки зупинився і ввічливо сказав Жужелиці:

— Ходімо зі мною, товаришу Каменєв, до контори, там вам зручніше буде розмовляти зі мною!..

А тим часом в контої станції треклятий і моторний телеграфіст приймав телеграму з Фастова апаратом Морзе, який скажено тріскотів і вистукував:

«Кожанка. Кожанка. Коменданту станції. Слідом за одеським потягом іде потяг Наркома Каменєва. Ніяких закупорок...

VII

Коли одеський потяг вирушив зі станції Кожанка, Жужелиця знов виліз на паротяг. У нього був вигляд, ніби сам бандит Струк робив обструкцію йому в животі...

— Що, нам'яли боки? — запитав посміхаючись Хорн.

— Який там чорт нам'яли!.. Тож бо й біда, що не нам'яли!..

— Чого ж ти такий сумний?

— Пропала моя фамілія!.. — сумно промовив Жужелиця, сідаючи на купу вугілля. — Ах ти, горох з підливкою. Комендант навіть папіросою почастував!.. Вийшло, що я йому велику послугу зробив!.. Бо й справді їде Каменєв, і станцію треба було очистити... Спаскудив оцей комендант усю мою фамілію й нікак!..
▲ все «товаришу», «товаришу»... Подумаєш!..

— Вовк тобі в Брянському лісі товариш, а не я!..

НОВЕЛІ ПСИХОЛОГІЧНІ

ЧУЧУПАК

Навіщо боятися смерти. Коли ми живі, — смерти нема, коли прийшла смерть, — уже нас нема.

Епікур

І. УКРАЇНСЬКА МЕХІКО

Широко розляглася Українська Мехіко з лісами, степами, балками, з Каліфорнією золотих ланів жита й пшениці, з широкими битими шляхами й захованими по нетрах стежками й дорогами.

Ходить нею всякий люд з саквами й цівками, їздить верхи на конях і волами на скрипучих гарбах, вештається й без діла з наганами й одрізаними за очкуром або за широким гаптованим бляшками пасом.

Од тубільської війни за визволення з-під кормиги панів нахмурилась Українська Мехіко, ходять нею тубільці в широких штанах у чоботах, помащених дьогтем, а на них чигає з придорожніх ланів високого жита, з балок і лісів небезпека й жах.

Ходять і їздять тубільці, оповідають один одному страшних казок та пригод, і їхній крик на волів уже не так голосно лунає в степах і гаях, не скриплять гарби, а тихо посуваються вперед, пам'ятаючи про небезпеку.

Тепер коло битих шляхів і доріг притаївся Чучупак.

Зустрічає він перехожих і вершників, і тихо питає їх, чи не бояться вони смерти. І сама смерть дивиться його очима на них.

Кажуть: Чучупак закоханий у смерть. Йому не потрібно ні грошей, ні хліба, він тільки розшукує смерть, і радіє, коли вона дивиться на нього крізь острах в очах перехожих і вершників.

Виходить Чучупак із лісів на дороги.

Не боїться.

Та й де ж йому боятися, коли він розшукує смерть, коли вона сама дивиться крізь його сірі очі з-під великих чорних і волохатих брів.

Мліє державна варта, коли зустрічає його. Бодай не бачити того, що жевріє в очах Чучупака.

Шумить ліс.

У зоряну ніч гадюкою виблискує шлях.

Сірий вовк виходить на дорогу й виє від нудьги.

А може то Чучупак.

Слухає зойки й шуми Українська Мехіко від зір до зір.

Христить спітніле чоло.

Прислухається.

II. «ОСЕЛЕДЕЦЬ» ДЕРЖАВНОЇ ВАРТИ

Тихо їде гарба лісом.

Воли сонливо мотають головами й важко переставляють ноги.

Спереду сидить дядько й вдивляється в придорожні кущі.

В лісі тихо.

Ніжний вітер пестить верхів'я дерев.

Сонливо шелестить листя.

Суха галузка впаде з дерева й тоді пролунає приглушений хряск.

Мотають головами воли, важко переставляють ноги.

У гарбі повно сіна. Дядько повертає з міста.

Глибоко під снігом, на самому дні лежить «оселедець», — офіцер, який тримає зв'язок з контррозвідками «ясновельможної» Директорії. Погано буде цьому молодому підпанкові, коли він напнеться на Чучупака.

Ввиджаються йому сірі очі Чучупака. Дрібно клацають зуби, ніби йому дуже холодно. Тремтять жижки й ноги б'ються в нервовій лихоманці об дно гарби.

Чує дядько цю музику жаху й смерти, всміхається у свої довгі вуса. Стромляє пужално багога в солому:

— Тихше!..

— Ой! — лунає звідти приглушений стогін.

— Тихше, кажу!..

Дядько плює на дорогу й знову всміхається. Йому смішно — і шкода цього «оселедця».

Тихо посувається гарба.

Вітер ніжно пестить верхів'я дерев.

Далеко на дорозі чорніє стовп. Дядько вдивляється.

Він знає, що тут не може бути стовпів, але поволі наближається до нього.

З другого боку дороги вириває новий стовп, потім посередині стають ще два.

— Тихше! — каже дядько і знову стромляє пужално в сіно. Він під'їжджає ближче.

Тепер він бачить постаті чотирьох людей, що нерухомо стоять на дорозі.

Велетенська чорна постать підходить до гарби й питає:

— Звідки?..

Дядько знає, що це Чучупак й удає з себе заснулого.

— Стій!..

Гарба зупиняється.

З-під сіна чути дрібне, сухе клацання, ніби там пересипаються кулі.

Дядько згазить з гарби й знову плює на дорогу.

— Вогню нема? — спокійно питає він у Чучупака.

Він навіть тепер, у щільній темряві, відчуває сірі Чучупакові очі, — і мороз проходить по шкурі дядька. Чучупак з зацікавленням вдивляється в дядька і це він відчуває в його напівсхиленій голові. Навколо нерухомо стоять ще три постаті й дядько відчуває погляди, що пронизують його, наче голками.

— Тобі не страшно?..

Тихо, з зацікавленням питає його Чучупак.

Дядько ніби не чує й голосно лається.

— Мать його!.. Загубив кресало!.. Тепер нема чим люльку запалити!

Він знову сердито плює на дорогу.

— Що везеш? — питає Чучупак.

— Нічого!..

Чучупак мовчить.

— Подивіться! — здвигає плечима дядько.
Одна чорна постать підходить до гарби й дивиться.
— Сіно!..
Потім влазить на неї й стрибає всередину.
— Ой! — лунає з неї одчайний стогін.
Пекельний регіт Чучупака наповнює гуркотом тихий ліс.
— Що це? — питає він у дядька.
— Оселедець! — презирливо відповідає той.
Радісний регіт, наче вий, знову наповнює ліс.
— Хо-хо-хо!.. Сіно!..
Всі підходять до гарби.
— Гей! Злазь на землю! — кричить чорна постать у гарбі.
Але з-під сіна лунає передсмертний вий. Постать підіймає ногу, і з силою стромлює її в сіно. Як за командою з-під сіна вистрибують дві ноги й падають у повітрі.
Одчайний вий наповнює жахом пільму.
— Очевидно він лежить на животі!.. спокійно пояснює Чучупак.
Чорна постать, що в гарбі, хапає за ноги й шарпає до себе, у неї в руках лишаються невеликі чоботи, що їх вона сердито шпурляє в ліс. На сіні з'являється людина, яка падає ногами й руками, наче потопаючи.
— Тягни його!.. — каже Чучупак.
Він дістає кресало й огниво, й швидко невеличкий вогник освітлює дядька й усю групу.
На дядька поглядає вісім хижих очей, але він спокійно дивиться на них і підтримує офіцера, що від жаху не може стояти на ногах і трясеться, як зрізана осика.
Бородаті обличчя суворим колом оточили їх, і на цих обличчях одне зацікавлення. В очах Чучупака світиться дитяча цікавість, але там глибоко в них жевріє смерть.
— Кинь його! — каже Чучупак дядькові.
Офіцер одразу, як непритомний, падає на землю. Потім він трохи підводиться й повзає коло ніг Чучупака, виє й одчайливо благає.
Згвалтована дівчина, що їх не одну знасилував цей синок вельможних батьків, мабуть так не благала зглянутись на неї, як благає ця маленька, поцілена жахом у саме серце, мізерна істота.

Смерть, сама смерть промовляє голосом цієї людини й Чучупак не чує слів. Він тільки в хрипах і зойках чує мелодію смерти, чує слова, зрозумілі тільки йому. Його кров лоскоче цей голос смерти й він відчуває безмежну насолоду.

Це смерть корчить цього чоловіка в поросі коло його ніг. Це вона, це вона приносить йому жертву, нову жертву своєму господареві.

Мовчазно слухають її чорні постаті.

Тихо стоять сонливі воли.

— Зашморг!..

Здригаються раптом постаті.

У пільмі серед ліса відбувається страшна вакханалія смерти.

— Ліс наповнюється жахливим реготом і зойками.

Мурашки повзуть по шкурі дядька.

— Тобі не страшно? — знову питає в нього Чучупак.

— Страшно? — перепитує у нього дядько.

— Ні! — здвигає він плечима.

Чучупак відходить від нього й голосно кличе:

— Хлопці, ходім!..

— Так тобі не страшно? — знову вдивляється він у вічі дядька.

— Ні!

Чорні постаті зникають у лісі, зникає й гарба.

Шумить ліс.

Ранковий вітер старанно вичісує верхів'я дерева.

Чорна, витягнута постать вішальника самотньо зустрічає перші соняшні проміні нової Мехіко.

ІІІ. ЧУЧУПАК

Давно, дуже давно, цю Мехіко заповнили конквістадори. Раніш воиа була буйна та вільна — коли вітер розчісував гриви коней, і нещасна та рабська — коли ксьондзи правили свої меси та вельможні графи цькували своїх собак на людей.

Скоро й там, де вільно паслися коні, погуляв ясновельможний канчук. А потім трактор та паротяг в руках експлуататора остаточно провели велику межу, поділивши людей на два великі ворожі табори.

І коли нова зоря, вже не царська, а вселюдська, зійшла на сході, Україна знову стала бурхливою Мехіко.

Помста, страшніша за ураган, прокинулась у степах і гаях, в балках і оселях.

Тепер на кілька років не було впину, на кілька років треба було бешкету, щоб задовольнити тубільців.

З'явився гетьман, з'явилися китиці й оселедці, отамани й ватажки.

І почала нова Мехіко курити самогон. До самих хмар закурили гуральні. Кров з алькоголем зросила стени.

Золотопогонні банди, сиві жупани, китиці й жовтоблакитні загони вовками почали блукати по селах.

Молодий кремезний парубок у цей час поспішав додому.

Він їхав верхи з далекої станції.

Кінь намагався випередити день, що тікав на захід. Кінь намагався випередити ніч, що здоганяла його зі сходу.

Дорога назад.

Кінь вперед.

Пил у степ.

Вершник міцно схопив за гриву коня, і метеором прорізував похмурий вечір.

Він поспішав на село Песій-Яр.

А в цей час на селі коїлося криваве весілля: загін гайдамаків грабував село.

Горіли хати.

Гайдамаки ловили й гвалтували дівчат. Грабували й різали євреїв, цілими відрами пили самогон.

Зойк і плач розпачливими птахами літали понад селом.

Раптом вершник зупинився, з його вуст злетів одчайний крик.

Вечір швидко вогкими обіймами обгортав обрій. І понад ліс поволі почала звисати червона заграва.

Далеко горіло село.

Вершник тепер сказився.

Кінь збожеволів.

Дорога потягом почала тікати назад.

Швидше!.. Швидше!..

Там пожежа. Там погром. Там убивають женщин і дітей.

Швидше!.. Швидше!..

Там сестра...

І тепер кінь і вершник являли набій, що його пущено з гармати. Вони роздирали вечір, вони ковтали верстви.

Але ось село. Як смолоскипи палають кілька хат. Іскри й жарини з тріском летять у повітря.

На селі скажений гамір. Б'ють, грабують, гвалтують.

Вершник далі.

Але ніч не переженеш. День не зупиниш.

Кінець.

Вершник упав з коня перед самою хатою. Вихором він увірвався в розчинені двері. Але пізно. Ніч випередила...

Сестри вже нема... Її злизала п'яна, розбещена пристрасть.

Є мертве, нікому не потрібне, знівечене тіло, є пустка й одчай і є помста.

І ось тепер цей молодий вершник, що як куля летів через степи, ковтаючи верстви й розрізаючи вечір, відчув, що він Чучупак, що він, Чучупак, не людина, — звір, що він, Чучупак, помста, Чучупак — смерть.

Він, як п'яний, вийшов із хати й задушив власними руками першого гайдамаку, який випадково наткнувся на нього.

Після цього казали на селі, що Чучупак збожеволів, що Чучупак сказився.

А в Чучупака виросла страшна чорна борода й він, як вовк, став блукати по балках та лісах.

Ні одна варта з китицями, ні один жупан, ні одні погони не могли спокійно пройти повз Чучупака.

Чучупакові очі ввижалися їм і уві сні.

За ним, наче його приятелька, ходила смерть, немилосердна й жорстока.

Це була його помста.

IV. ШТАБ СМЕРТИ

— Я певен, що це зробив Чучупак, — сказав полковник, і крізь вузенькі щілки очей поглянув на всю компанію.

— Ну, вже й Чучупак!.. Що де не скоїться, то вже все Чучупак! Це дуже багато для нього чести. Ви, пане полковнику, з цього

Чучупака, нарешті, зробите справжнього героя! Варту роззброїв — він. Осавула Перечку вбив — він. Комуніста звільнив — він. Чорт його зна, чого він тільки не зробив! З ваших слів, пане полковнику, незабаром вийде, що коли завагітніє ваша дружина, то це він теж буде винен!

На ці слова молодого старшини полковник трохи поморщився й потім відповів:

— Тоді, панове, я буду примушений сказати, що це якась нечиста сила. Бо хто ж, врешті, може виробляти такі бешкети!..

— Щодо осавула,—то це напевне Чучупак, але цього не можна сказати про комуніста. В цьому вже винна ваша варта! — заговорив другий старшина. — Жовніри не слухаються — це справжні більшовики! А козаки? Про них нема чого й говорити: одні розбійники та шибеники — тільки й знають, що бешкетують. Сама варта прогавила — я гадаю!.. Хіба Чучупак став би звільняти комуніста? Це просто бандит. Він в політику не втручається.

Полковник позеленів.

— Але в такому разі, панове, ще гірше! Що скаже нам пан головний отаман, коли довідається про таке становище? Це чортзнащо! Ні-ні-ні! Це не може бути! Це Чучупак! Це він!

В одній із хат села Песій-Яр тимчасово був штаб одної з білих армій.

Штаб, раздратований наскоками Чучупака, обговорював становище та радився, як позбутися цього зухвального ворога, який немилосердно нищив його сили.

Товстий полковник, з маленькими вузькими від жиру очима, розмахував пухкими, як палянички, руками:

— Панове, — говорив він далі, — це ж скандал! Це ж анархія! — і голос його ставав тоненький та верескливий. — Якийсь бандит, якийсь пройдисвіт, більшовик — Чучупак, бешкетує в нашому запіллі й ми не можемо його знищити!.. Сьогодні вартовий, завтра старшина, а позавтра й я можу опинитись в його лабетах!.. Це чортзнащо!.. — лаявся полковник.

Кілька старшин та осавулів уважно слухали полковника й покручували вуса, а в кого їх не було, — старанно долонею правої руки розправляли оселедця на виголеній потилиці.

На столі коло них стояли пляшки з вином. Половина вина

вже була випита. Кремезний осавула, спітнілий від випитого вина, покруктуючи, почав одповідати полковникові:

— Я гадаю, пане полковнику, що нам треба відрядити спеціальну сотню, яка тільки й робила б те, що переслідувала цього бандита!.. Я гадаю, що вийде дуже неприємна історія, коли про це довідається пан головний отаман!

— Я беру на себе цю справу, — сказав молодий старшина. — Я поквитаюся з Чучупаком за всі його бешкети. О, я не дам йому проходу!..

І старшина п'яно вилаявся.

— Таким чином, панове, я вважаю справу за закінчену!.. Пovoюємо ж тепер і ми на славу!.. — не докінчив полковник, моргнувши на невиците вино.

— Ех, — крикнув кремезний осавула, — шкода, що тут нема порядних женщин! — і він одразу вихилив цілу склянку.

Раптом у дверях з'явився вартовий.

— Панові полковникові лист! — голосно й швидко промовив він.

— Тягни його сюди! Почитаємо! — відповів полковник.

Його оточили старшини й осавули.

— Це, мабуть, дружина пана полковника! — пожартував якийсь старшина.

На сірому великому папері було старанно виведено друкарськими літерами...

«До штабу Н-ської армії. Цим повідомляю штаб Н-ської армії, всіх старшин, осавулів і полковника, що комуніста Каленика звільнили ми. Надалі сповіщаємо, що за кожного заарештованого комуніста штаб втрачатиме по три оселедці й по чотири китиці. Разом сім. Всіх вас оголошуємо поза законом. Диктатура на території Песього-Яру належить нам. Тікайте, хто може й поки не пізно! Смерть сидить у кожній хаті. Хай живе смерть! Штаб смерти».

Збоку замість печатки було намальовано черепа й дві кістки, як це колись малювали на суліях з денатуратом. Підписів ніяких не було.

— Я ж казав, що це Чучупак! — знову заверещав полковник. — Це все він! Все він!

Осавули безпорадно розводили руками.

V. КОДНЯ МУСИТЬ УМЕРТИ

Було в Чучупака сім товаришів, лишилось троє. І всі четверо вмерли від його руки. «Штаб смерти» поволі вмирав і сам.

Тільки смерть — вірний товариш Чучупака.

Вона пестить його своєю задумливою рукою, вона ніжно вдивляється в його вічі передсмертним жахом тих, що конують від його рук. Це мелодія її голосу пестить його ласкавими словами в хрипах здушеного горла людини.

Смерть викликає пристрасне хвилювання у велетенській тілі Чучупака, смерть зогріває його холодну, як крига, кров.

Навіть Соломія не може своїми палкими поцілунками схвилювати кров Чучупака, як хвилює її смерть. Соломія не може дати йому такої насолоди, яку дає смерть. Смерть — його найкраща коханка і він її господар.

Це все знають його троє товаришів і вони люблять Чучупака, як він любить смерть.

Смерть повінчала їх у лісах Української Мехіко й тільки смерть може розлучити їх.

Чучупак і його двоє товаришів лежали на траві, спершись на лікті, й терпеливо чекали четвертого.

Могутні дуби піднімалися понад їхні голови й уходили геть у небо.

Чучупак курив люльку, його кращий товариш Печера гриз маленьку стеблину трави, а Дроба чистив заіржавлений ноган.

Велетенська постать Чучупака займала з сажень землі, Печера був трохи менший, а Дроба здавався маленьким, широкоплечим хлопчиком поруч із ним.

— Кодня мусить умерти! — промовив Печера.

Якийсь вогник спалахнув в очах Чучупака й одразу згас у куреві його люльки.

— Він спізвився на цілий день! — сказав Дроба. І вони замовкли.

Смерть об'єднала їх якимсь зрозумілим тільки для них звичаєм — карати товариша, який не виконував доручення.

Смерть була найвища кара, бо була й найменша.

— Його недавно бачила на селі Соломія! — сказав Печера.

— Він просто боїться тепер з'явитися!—голосно подумав Дроба Чучупак чмихнув.

— Це не може бути! — переконано сказав Печера.

Чучупак зацікавлено подивився на товаришів. Може вони шкодують Кодню. Четверо очей його товаришів дивилися на нього, але він нічого не прочитав у них.

Чучупак ніяк не міг зрозуміти, чому люди бояться смерти.

Кодня був третій товариш Чучупака й найменший, але Чучупак не сумнівався в тому, що він не боїться смерти. Тепер він дивувався з розмови Печери й Дроба й зацікавлено розглядав їх.

— Кодня був п'яний, коли його бачила Соломія! — продовжував Печера. — Йому не пощастило й він добре випив!..

— Може він потрапив у лабетя варті? — сказав Дроба.

На це Чучупак лото загарчав, наче потурбований вовк.

— Він мусить умерти від нашої кари!..

Обличчя в Дроба зблякло.

— В такому разі ми його звільнемо, а потім і поквитаємось! — сказав Печера.

— Сонце уходить до країни вовків! — сказав Чучупак.

— Вже пізно!

Дроба став прислухатись до шерехів у лісі.

На горбок коло них вибігла дика коза й стала сміливо дивитись на цих велетнів лісів своїми ніжними очима, що на них був відблиск довгих проміннів сонця, яке уходило до країни вовків.

Дроба взяв одрізана й став цілитись їй у голову. Чучупак твердою рукою відвів одрізана вбік і тихо сказав:

— Не треба, — бачиш, вона не боїться нас!..

Коза безстрашно пробігла повз них.

— Так він мусить умерти, — сказав задумливо Чучупак. — Печеро, дай вогню!..

І він став розкурювати люльку.

Вони мовчки лежали, кожний зі своїми думками.

Дроба прислухався.

У нього був нюх собаки й заячі вуха. Він міг розпізнати кожний лісовий шелест і хряск.

— До нас хтось іде! — сказав він.

Чучупак і Печера не зворохнулисьь.

— Я знаю, це йде Кодня; так у нас ніхто не вміє ходити!..

На горбу незабаром з'явилась постать Кодні. Він на момент зупинився й глянув на товаришів, що лежали на траві. Потім він витягнув із-за пояса нагана і став наближатись до них.

— Що? Він думає стріляти в нас? — обурено сказав Дроба. Він скочив на ноги і схопив одрізана.

Чучупак і Печера не ворушились.

Кодня був п'яний, але твердими кроками підійшов до товаришів, не звертаючи уваги на Дробу, що як собака, нюхав повітря й стискав одрізана гарячими руками, — він почував кров.

Кодня підійшов і кинув у траву наган. Коли він глянув у вічі Чучупака, він зблід і трохи похитнувся.

— Сонце вдруге уходить до країни вовків, — сказав він, — я мушу вмерти!

— Так, ти спізнився! — ніжно відповів Чучупак. — Сонце вдруге уходить до країни вовків!..

Цей вираз дуже подобався Чучупакові. Він підвівся й випростав своє велетенське тіло.

— Ти боїшся? — сказав він Кодні, поглядаючи йому в вічі.

— Так, я боюся! — тихо промовив він.

— Дай мені нагана! — сказав Чучупак Печері.

Кодня трохи хитався, але він зовсім не нагадував людину, яка зараз має вмерти.

— У твоїх очах немає смерти, сказав йому Чучупак, беручи у Печери нагана. — Сьогодні не ти повинен умерти! Я це чомусь відчуваю, хоча зараз цим наганом я розтрощу тобі голову.

Він відійшов на кілька кроків і підняв наган, цілючи в голову Кодні, але в цей час вибухнула рушниця Дрови й куля просвистіла над самою головою Кодні.

Тисячі лун покотилися лісом.

Кодня не зворухнувся.

Передчуття крові схвилювало Дробу у нього прокинулася хижа звіряча вдача, він хотів теж проляти кров товариша, але знав закон Чучупака, тому хвилювався й промахнувся.

Другий вибух знову розбурхав ліс тисячами лун. Це був наган Чучупака.

Дроба махнув руками й, як сніп, грюпнувся на землю. Куля Чучупака влучила йому в чоло.

Радісний, дикий вий вирвався з горла Кодні.

Він лишився живий.

Чучупак був задоволений не менш Кодні, його закон було виконано. Тепер у нього залишалося два товариші й їхню дружбу ще більше зміцнила кров Дроби.

Дробу не ховали, такого звичаю не було. Його повісили за ноги на сук велетенського дуба.

Руки Дроби звисли врівень з головою, й тіло його тепер нагадувало великий чорний хрест, що висів у повітрі догори ногами.

Знову таємниче шумів ліс.

Смерть наспівувала тихих мелодій.

Чучупак з товаришами кинув останній погляд на тіло Дроби і пішов геть.

Сонце уходило до країни вовків.

VI. У СОЛОМІЇ.

Край села Песій-Яр, під самим лісом, стояла невеличка хата, вкрита свіжою соломою, що блищала, мов золото, у довгому промінні місяця, що пронизало її своїми золотими списами.

У дворі, коло повіток порався господар її Симон Кисличка.

Він був дуже заклопотаний і не помітив, як із лісу вийшла людина, що нагадувала північного вікінга, могутнього велетня північних казок.

— Це був Чучупак.

Він був без шапки, — вона була в його пальцях, що нагадували собою міцні дубові сучки. Буйне волосся, що вкривало його голову, в безладді спускалось на вуха й доходило до великої чорної бороди. Добродушний ніс українця робив його обличчя добрим і привабливим, тільки очі іноді нагадували розлютованого ведмідя або вовка. Він був у чоботах, що підіймалися вище колін, вони чомусь одразу робили вражіння, що Чучупак увесь складається із такої ж міцної, майже залізної

шкури. Сорочка на ньому була розщібнута і звідти виглядало чорне, волохате тіло. За плечима в нього була рушниця. Взагалі, у Чучупака вигляд був цілком мирного мисливця, що повертав з полювання.

Він підійшов до тину.

Назустріч йому кинулася чорна собака й люто загарчала, але одразу замовкла.

— Що, Жучок, не пізнав? — попестив Чучупак морду собаки, що стала передніми лапами на тин і силкувалась дістати своїм червоним язиком до обличчя Чучупака.

Кисличка помітив гостя й на його обличчі відразу з'явилися острах і зненависть.

— Кисличко, Соломія вдома? — запитав у нього Чучупак.

Кисличці страшенно хотілося відповісти Чучупакові, що Соломії немає, але він поволі підійшов з великою сокирою в руці до тину й став запрошувати Чучупака до хати. Кисличка зовсім не мав вигляду гостинного господаря. В його очах блищала зненависть і він корчієно стискав сокиру, якою з великою охотою розрубав би голову цьому непроханому гостеві.

— Так ти кажеш, вона в хаті? — зацікавлено подивився йому в вічі Чучупак.

— Заходь, вона в хаті! — одвів свої очі Кисличка.

— Гарзд!

Чучупак увійшов у двір і прихилив свою рушницю до возу, що стояв коло повітки; тепер він був обеззброєний. Кисличка ще міцніше стиснув сокиру, але Чучупак не звертав на нього ніякої уваги.

— Славна в тебе хата! — сказав він Кисличці. — Добре горітиме, як мої хлопці підпалять її!..

В очах Кислички промайнув дикий вогник.

Що? ти турбуєшся? — запитав у нього Чучупак. — Не бійся! Я зовсім не хочу, щоб твоя дружина спала надворі!..

На цю розмову вийшла з хати Соломія, дружина Кислички. Вона була дуже велика на зріст, і її чоловік, Кисличка, здався поруч з нею маленьким. Своїм виглядом вона нагадувала кремезну телицю — до того були розвинені її жіночі форми, але це зовсім не робило її незграбною; навпаки, вона була

дуже гнучка й свіжа. На голові у неї була червона хустка, що дуже зручно окреслювала її молоде, свіже обличчя. Це була запашна, прекрасна квітка велетенських лісів.

Соломія, не звертаючи уваги на чоловіка, підійшла до Чучупака й обійняла його за шию, вся потопаючи в його могутнім тілі.

— Чому ти так довго не приходив, Чучупаче? — запитала в нього Соломія. — Ходім до хати, повечеряємо!

Кисличка увесь тремтів од злості й нервово стискав сокиру. Він з великою насолодою вбив би їх обох.

— Диви, Соломіє, який войовничий вигляд у твого чоловіка! — насмішкувато сказав Чучупак.

— Ходім вечеряти, Симоне! — ласкаво звернулась до чоловіка Соломія.

— Ідіть, я зараз прийду! — муруго відповів він.

Чучупак з Соломією пішли до хати, кожному з них по черзі довелося згинатись, коли вони ввіходили до неї. За ними з легким стуком зачинились двері.

Кисличка залишився на дворі сам.

Над лісом поволі сходив місяць і освітлював усе своїм медовим сяйвом.

Кисличка щось задумав нове.

Він просто тремтів од бажання вбити Чучупака. Люта зненависть прокидалась у ньому, коли він тільки здалеку бачив його.

Коли Чучупак приходив до його дружини, Кисличку починала трясти лихоманка згаги крові. Він не міг спокійно терпіти такого глуму і увесь час вигадував щонебудь, щоб налякати Чучупака, але його намагання завжди були безсилі й марні. Так було щоразу.

Тепер Кисличка підійшов до воза, взяв Чучупакову рушницю і сховав її в повітці. Потім він дістав мантача, що ним гострив косу, в другу руку взяв сокиру й пішов до хати.

Чучупак і Соломія сиділи на лаві. Соломія була гостиннішою господаркою, ніж її чоловік. Обличчя її так і сяло від щастя, що вона бачить Чучупака. Вона обіймала його й горнулась до нього всім тілом, не зважаючи на чоловіка, називала його ласкавими словами.

Кисличка мовчки увійшов до хати, сердито зиркнув на них, сів на долівку, поклав сокиру між коліна й почав її старано гострити мантачем.

Чучупак і Соломія не звертали на нього уваги. Вони віддавалися пестошам.

А Кисличка гострив і гострив...

Звуки мантача об сокиру лютими псами скребли йому душу, але вони трохи зменшували його власну лють.

Чучупак цілував Соломію, а Кисличка сидів коло їхніх ніг і старанно гострив сокиру. Він її гострив без кінця; мабуть, він зміг би гострити її до самого ранку.

Місяць тепер уже зовсім високо піднявся з-за лісу й освітлював крізь шибки цю дивну групу.

На дворі від нудьги сумно завив Жучок.

Чучупак з цікавістю глянув на цього чоловіка, який з безумним виглядом у місячній сяйві так старанно гострив сокиру, що була вже надзвичайно гостра.

Чучупака все цікавило.

Кисличка великим пальцем пробував, чи гостра сокира, в цей момент ненажерливо дивлячись на Чучупака, і знову приймався за свою роботу.

Чучупак з зацікавленням, між поцілунками Соломії, поглядав на нього й чомусь посміхався в свою чорну бороду.

Вжі... вжі...

Гострив сокиру Кисличка й поглядав на Чучупака. Одного разу їх очі зустрілись.

— Це говорить смерть! — замогильним голосом сказав Кисличка.

— Кинь її, — сказала йому Соломія, — вона вже гостра!..

— Так говорить смерть! — повторив Кисличка й знову прийнявся гострити сокиру.

— Хай бавиться! — сказав Чучупак. — Йому, мабуть, нудно;

Надворі сумно вив Жучок. Місячне сяйво наповнювало його собачу душу безмежною нудьгою.

— Так говорить смерть! — повторював Кисличка й дивився на Чучупака. — Так говорить смерть!

А Чучупак спокійно цілував Соломію й так само спокійно

слухав цієї музики смерти, яка наповнювала хату різкими звуками, і до неї приєднувався знадвору сумний вий собаки.

— Тобі не страшно? — запитав у Чучупака Кисличка. — Хтось має вмерти!.. Чуєш, виє пес?

Чучупак знову з зацікавленням подивився на Кисличку й спокійно відповів:

— Коли виє пес, то має вмерти його господар!

Обличчя Кислички стало ще більше у місячнім сяйві!

І він знову гострив і гострив...

Потім підвівся.

Ось сидить його лютий ворог і цілує його дружину. Рушницю його сховано в повітці. Він обеззброєний. Кисличці треба тільки піднести сокиру й розрубати цю волохату голову...

З цікавістю дивиться Чучупак на Кисличку.

Не може, не може підняти рука Кислички сокири, мліє під поглядом Чучупака. І сокира стає надзвичайно важка, не в силах підійняти її Кисличка.

— Ти поклади рушницю на місце!.. — каже йому Чучупак.

— Я лишаюсь у вас на ніч!..

«Сатана! Сам сатана!» — думає Кисличка й виходить із хати. — «Все знає!.. Сатана, сам сатана!..»

Він виходить у двір, іде до повітки, бере рушницю й кладе її на місце. Потім залазить у віз із сіном, важко зідхає й ворочається з боку на бік цілу ніч.

Високо на небі стоїть місяць.

З далекого села лунають задумливі співи.

Виє, виє пес від нудьги.

Так Чучупак ночує в Соломії.

VII. ХТО ПІДКЛАДАВ ДИНАМІТ

Вже провадиться в полях невпинна робота.

Лани не шумлять, не хвилюються морем золотого жита, а голосно стогнуть од важкої праці. Дзвонять гострими косами, скриплять навантаженими возами й гарбами, і ці важкі золоті дарунки природи на погано змазаних колесах річкою ллються на село. Виростають золотими горами перед кожною хатою.

І на селі вже лунають одноманітні удари ціпів, наче то працюють не люди, а машина.

Літові надходить кінець.

Виголила своє високе чоло Українська Мехіко і ще більш грізні зробились гаї та балки. З поголених ланів перекочували туди птахи й звіри, перекочували й великі чоботи з одрізаними за плечима.

З рясними дощами із стомлених очей насувається осінь.

Уночі синє, зоряне свічадо перекидається понад Українську Мехіко й у своїх відбитках показує пожежі сіл, раптові постріли з рушниць у балках і лісах.

Тремтять люди, що їдуть і йдуть битими шляхами й дорогами, тремтять і ті, що їдуть у важких навантажених поїздах залізниць. Нескінченими стрічками рельс виблискують залізниці, але в цій Мехіко й криця не міцна, часто псується й трощиться під чоботом розлютованого тубільця. І поїзди замість станцій заїжджають під одкоси й у глибокі річки.

Така вже ця Мехіко — мати Залізняка й Гонти. І нічого з нею не поробиш.

Ходить тепер Чучупак зі своїми двома товаришами лісами. У виголеному полі нудно й не цікаво. Близька осінь у їхніх душах, і ще з більшою упертістю шукають вони смерті. Ще частіше зустрічає Чучупак «оселедців» і радіє, коли трясця трясє їх од страху. Але це вже не задовольняє його. Йому багнеться зустрінути велетенську небачену смерть, що від неї пролунав би гуркіт лісами й селами, щоб зоряне свічадо відбило її криваву всмішку. Такої смерті багнеться Чучупакові.

Пізно вночі зі своїми товаришами, він лісом вийшов до залізниці. По зорянім свічаді тихо сповзали блискучі осінні вогняні сльози й зникали у світовім просторі. Рейки залізниці блискучою рівною смугою зникали в тумані обрію. Скрізь було пустельно й тихо. Тільки пісок і каміння шаруділи під їхніми ногами.

— Тут буде добре! — сказав, зупиняючись, Чучупак.

— Нам можна буде заховатись у кущах, вони зовсім близько від залізниці! — згодився Печера.

Кодня збіг з насипу й продерся в кущі.

— Тут наче кімната, — сказав він, — можна буде влаштувати тимчасовий штаб!

Печера пішов за ним. Незабаром його оточили кущі великою стіною зі всіх боків. Місце, що до нього потрапив Кодня, справді нагадувало кімнату, що в ній стелею було далеке зоряне небо. Чучупак залишився на насипі. Він дістав динамітний набій і після деякої праці встромив його під рейки й провів невеличкий гніт до самих кущів, де лежали Печера й Кодня. Після цього Чучупак ліг поруч із ними й закурив люльку.

Надзвичайне задоволення й радість жевріли йому в очах, у нього був веселий настрій, він навіть став щось наспівувати собі під ніс. Кодня іноді виходив на насип і прислухався.

Незабаром мав проходити військовий поїзд.

Ось коли Чучупак побачить нову смерть, що відразу проковтне сотні людей. Вони, мабуть, тепер сплять або спокійно розмовляють у своїх вагонах і навіть у думці не мають, що тут коло залізниці лежить Чучупак зі своїми товаришами й чекає на них. Несподіваний жах, мабуть, зробить їхні обличчя надзвичайно цікавими.

Це буде найстрашніша помста. Сотні китиць та оселедців за одну смерть, за смерть сестри.

Чучупак з насолодою всміхається, він відчуває близько себе свою коханку-смерть. Ця страшна любовниця хвилює йому кров, і він відчуває безмежну насолоду, більшу, ніж відчуває юнак, обіймаючи дівчину.

Раптом Кодня, що стояв на насипу, швидко продерся в кущі й схвильовано прошепотів:

— Іде!

Вогняна іскра пройшла по тілі Чучупака, і він од задоволення зціпив зуби.

Рейки почали тихо розмовляти.

Далекій клекіт коліс поволі наближався й наповнював ліс тихою мелодійною луною. Це для Чучупака була нова нечувана музика смерти й він несамохіть прислухався до цих звуків.

Пристрасне хвилювання залило його могутнє тіло хвилею гарячої крові. Його тіло стало здригатись і пристрасно тули-

тись до вогкої землі. У нього в грудях не вистачало повітря й він важко дихав.

Клекіт коліс все наближався, тепер він зростав в один безугавний гул, що від нього починав стогнати ліс. Чучупак глянув на товаришів. З ними коїлось те ж саме, що й з ним. Очі в них поширшали і стали блискучі, їх теж трясла лихоманка.

Чучупак, зціпивши зуби, твердою рукою запалив гніт, і з його рук одразу вистрибнув шипучий вогник, що став поволі наближатись до рейок.

Потяг був уже близько. Крізь гуркіт коліс ясно лунало пакування вестінгавзу на паротязі.

Ось зараз-зараз вибухне динаміт перед самим паротягом і цей вибух стоголосо повторить ліс. Вибухне величезне полум'я й на момент освітлить всю ніч, потім, з пекельним скреготом і зойком, вагони полізуть один на одного й це все зі страшним гуркотом повалиться під схил під Чучупакові ноги.

Пристрасть трясє Чучупака, б'ється його могутнє тіло об землю, наче обіймає коханку, обіймає саму смерть. Важко дихають груди, млосно вертиться світ, і він віддається безмежній насолоді, що тягне його в якусь теплу безодню задоволення.

І раптом величезні вогняно-криваві очі паротягу вистрибують з кущів, ненажерливо освітлюючи рейки. Потяг блискучим гурриканом огнів проноситься повз них. Пекельний гуркіт коліс розбуркує увесь ліс і поволі завмирає вдалені тихим клекотом...

Чучупак напівнепритомний лежав на землі й його тіло в останніх корчах притискалось до неї.

Раптом він схаменувся й дике, страшне прокляття видерлось з його горла.

Гніт погас!

Чучупак тепер своїм звірячим розлютованим виглядом нагадував божевільного. Потяг спокійно втік з його лабет.

В лісі знову було тихо, блищали рейки, і зоряне свічадо так само байдуже дивилось на його розлютовану постать.

Чучупак подивився на товаришів, — під його поглядом їхні обличчя зблідли, але вони спокійно дивилися на нього.

Нове страшне прокляття злетіло йому з вуст.

— Хто підкладав динаміт? — запитав він.

— Чучупак! — відповів Печера.

— Хто вибирав місце?

— Чучупак — відповів Кодня.

— Хто запалював гніт?

— Чучупак! — відповіли вони разом.

Чучупак люто подивився на них.

— Хто діставав гніт? — запитав він.

— Чучупак!

Чотирі розлютованих звірячих ока його товаришів сердито дивились на нього. Він одразу заспокоївся й замисливсь.

— Чучупак мусить умерти! — якимсь радо промовив Кодня.

Чучупак не звернув на це ніякої уваги і спокійно думав.

Печера клацнув рушницею й став старанно цілитись у голову Чучупака. Чучупак щось думав, а Печера довго й старанно цілився йому в голову. Нарешті він спустив курок, рушниця сухо клацнула, але вибуху не було. Чучупак спокійно стояв на своєму місці.

Печера вилаявся.

Він не вірив своїм очам. Він допіру так старанно набив рушницю новим набоєм, що вона доконче мусіла вистрілити. Непорозуміння та якийсь страх жевріли в очах Кодні. Печера вийняв набій. Набій був цілий, тільки маленька мітка лишилась від курка. Тоді він вийняв кулю і з неї на траву посилався порох. Кодня дивився на Печеру й усе більший страх просвічував йому в очах. До них поволі підійшов Чучупак. Кодня трохи відступив і з захопленням подивився на нього.

— Бачиш, я не винен! — сказав Чучупак Печері.

— Тебе боїться сама смерть! — відповів Печера. — Сиріє під твоїм поглядом!..

— Вінен єврей! — докінчив Чучупак.

Чучупак задумав щось нове.

— Вінен той єврей, що в нього ми брали гніт! — сказав він — Лейба-Борух!

Печера й Кодня зрозуміли.

Передчуття нової гри зі смертю зацікавило й розвеселило цих дітей велетенських лісів.

Всі троє перекинули одрізани за плече й зникли в лісі.
Поволі благословлялось на світ.

VIII. МАТИ ЗАЛІЗНЯКА Й ГОНТИ

— Ой, вельможний пане Чучупаче, ви дуже добрі до бідного єврея!..

— Пий, гебрею, це славне питво розвеселить твою стару кров!

— Ой, вельможний пане, це надто багато для мене!

— Пий!..

— Так я ж одразу отетерію від цього!..

— Пий кажу! — приступав Чучупак до старого єврея, що грав на контрабасі, а тепер відхрещувався ногами й руками від величезного кухля самогону, що з ним приставав до нього Чучупак. — Пий, веселіше гратиметься.

— Ой, пане, за що таке знущання. Я ж старий, бідний єврей! — бігали чорні, налякані вузькі очі єврея й тряслися довгі напівсиві пейси.

— Я ж тобі нічого не зроблю, — казав Чучупак, — випий за моє здоров'я!

Єврей тремтливими руками взяв кухіль.

— Пий! — підбадьорував його Чучупак.

І той пив. Самогон весело булькав йому в горлі.

— Все! Все! — казав, посміхаючись, Чучупак. — Це ж перед смертю! Сьогодні тебе мусить вкрасти хапун!..

Напівмертвий од страху єврей випив весь кухіль. Очі йому відразу посоловіли.

— Ну що — нічого страшного нема? — посміхнувся Чучупак. — Тепер грай!..

Молодий єврей ударив у бубон, вереснула скрипка, заверещала флейта й люто загудів контрабас. Чоботи гостей почали відбивати такт об дерев'яну підлогу. Знову почались танці у хаті відомого самогонщика — Лейби-Боруха.

Чучупак задумав нову гру: він хотів помститись Борухові за поганий гніт. Цей баль в хаті Боруха давався на його честь.

Гості всі були п'яні й ледве трималися на ногах. Тут були майже всі знайомі Чучупака з села Песій-Яр.

В хаті Боруха стояла курява, наче ранішній туман, крізь яку обличчя гостей були бліді й їх важко було розпізнати.

Люто гудів контрабас і бубонів бубон. Скрипка і флейта іноді розривали це гудіння диким вереском. Весела мелодія танку ставала журливою похоронною месою. Здавалось, що це сама смерть корчиться в цих жахливих звуках музик, до того вони були фалшиві.

Ніч чорними вовками дивилась у вікна.

Баль відбувся спокійно й весело.

Вартовий Бляшка — здоровенний, кремезний парубок — одбивав своїми блискучими чоботами такого гопака, що від нього хата Боруха ходила ходором.

Молодиці й жінки дрібно відбивали такт танцю своїми тонкими закаблуками.

В хаті було страшенно накурено.

Чучупак сидів коло музик і дивився на цю дику пляску; його приємно лоскотали ці пекельні нестримні звуки веселости.

Дочка Боруха, гарна дівчина, худенька й бліда, з великими чорними очима дикої кози, сиділа коло Чучупака й ввічливо з залицянням частувала цього страшного гостя.

Вона зі страхом горнулась до Чучупака: було видно, що він її лякає, але в той же час нестримно вабить до себе.

Вона у всякий спосіб силкувалась показати Чучупакові, що він їй подобається.

— Пане Чучупаче, — ви такий велетень! — горнулась вона до нього. — Ви своїми обіймами можете задушити мене одразу!

Чучупак чмихнув: у нього зовсім не було наміру обіймати цю сміливу дівчину й тим більше душити її.

— Диви, Розо, твій батько ще розсердиться на мене, що я залицяюсь до тебе.

— О, пане, мій батько тепер дуже заклопотаний. І Роза, — я бачу, — вам зовсім не до вподоби! — розчаровано промовила вона. — А я б була вашою королевою. Царівною велетенських лісів, коли б пан Чучупак хоч трошки покохав мене!.. — Чучупак знову чмихнув.

— Розо! Розо! — кричав Борух. — Розважай пана Чучупака. Я бачу, він зовсім не п'є!

— Ти знаєш, Розо, — сказав їй Чучупак, — що я люблю тільки смерть!

— О, пане!..

— Я Люблю тільки смерть, — продовжував Чучупак, — і тільки вона може задовольнити мене. Вона дивиться на мене очима людей. Вона скиглить вовком у лісі. Вона шелестить мені листям дерев. Вколисує мене тихими мелодіями, коли я засинаю під зоряним небом. Вся природа дивиться на мене очима смерті і пестить мене своїм умиранням. Тепер осінь, і це найкращий час. Це час, коли закохуються безнадійно й міцно. І осінь своїм умиранням природи закохує мене в смерть. Вона вабить мене пожовклим листям, вабить липким болотом на роздоріжжях, своїм тлінням і розкладом.

— Але все ж таки ви людина!..

— Ти ще маленька дівчинка, Розо! Ти не можеш зрозуміти моїх почувань!.. Я — людина, але в жилах моїх немає крові — там вода. В моїх очах немає вогню: в них глибока таємна водокруча, що засмоктує в свій вир необережних людей. Ти не можеш зрозуміти мене, Розо; мене може зрозуміти вовк, що вие від нудьги вечорами. У мене немає серця, Розо, там якась пустка, заповнена холодом!

— О, пане, я б могла заповнити цю пустку коханням! — провадила своє залицання дівчина. — Тоді б я була у тому місці, де мало знаходитись ваше серце!

Чучупака вже дратувала ця дівчина й йому було нудно. Він встав зі стільця і пройшовся по хаті, обходячи танцюристів. Його голова торкалася самої стелі. Він гостро оглянув гостей, вони були п'яні вкрай, тільки сам хазяїн Лейба ще міцно тримався на ногах.

Печера й Кодня допомагали хазяїнові. Вони, наче служки сатани, з'являлись з кухлями й пляшками самогону і вливали його в шлунки гостей, що й без того були напівмертві.

Чучупак посміхався.

До нього підійшов Печера й тихо запитав:

— Може досить?..

— Ще трошки, — посміхнувся Чучупак, — вони дуже цікаві!

— Їх треба більше розвеселити, бо самогон їх трохи приголомшує! Треба щось таке вигадати!

— А самогону вистачить? — запитав Чучупак.

— О, в цього єврея майже ціла цистерна!.. — сказав Печера. — Але я думав, що тільки ми з тобою вміємо пити. Я навіть не сподівався, що вони можуть вливати в себе таку прірву!

— Я ще ніколи не бачив таких веселих людей перед смертю! — сказав Чучупак і задоволено посміхнувся. — Смерть уміє дивитись навіть крізь веселі очі!

Печера знову почав підливати самогон, а Чучупак все ходив і посміхався. Раптом на нього нахопився Лейба з великим кухлем самогону.

— Це я вам, пане Чучупаче, — ввічливо заговорив він, — ви щось зовсім не п'єте!

— А, добре, добре, — посміхнувся Чучупак. — У твоїй компанії — з веселою приємністю.

Він узяв кухоль, що був тричі більший за Лейбин і налив у нього самогону. Потім, беручи в Лейби менший, він простягнув йому свій:

— Це за моє здоров'я!

Лейба зблід, але боячись образити гостя, героїчно взяв кухоль і випив його до дна. Чучупак проковтнув свій. Потім він налив ще раз кухоль:

— А тепер за твоє!

Лейба знову випив, але на цей раз закашлявся до сліз. Чучупак знову налив.

— А тепер за всю компанію!..

Лейба знову героїчно випив.

— Тепер за добрі відносини!..

Погляд Чучупака гіпнотизував Лейбу й він мимоволі, увесь здригаючись від огиди, пив.

— Тепер за твою швидку смерть!..

Лейба похитнувся й уже цілком несвідомо випив.

— Тепер досить! — сказав задоволено Чучупак.

Випитий самогон справив на Лейбу таке вражіння, наче його міцно вдарили дідком по голові й тепер уже він нічого не розумів. Самогон забив йому памороки.

Лейба став щось наспівувати й теж почав танцювати.

Чучупак був надзвичайно задоволений.

Смерть з його наказу примушувала танцювати людей, які зараз повинні були вмерти.

Вартовий Бляшка, що витанцьовував старанно гопака, за щось посварився з Коднею. Коло них зібралося кілька гостей і слухали їхніх лайок.

Кодня запевнював Бляшку, що ніхто не вміє так танцювати, як цей веселий син лісу. Бляшка силкувався довести, що він танцює краще.

Незабаром вони почали танцювати навипередки.

Ці танці так розвеселили гостей, що навіть ті, що лежали під столами, силкувались підвестись і виводити якісь химерні визерунки ногами.

Спочатку танцював Бляшка.

Він танцював серйозно й зосередковано.

Під пекельні звуки він одбивав такого гопака, що всі гості оточили його й виричили свої п'яні здивовані очі.

Хата Боруха ходила ходором. Під Бляшкою згиналася дерев'яна підлога. Коли він скінчив якимсь карколомним сальтомортале,— дикий крик задоволення видерся з горла гостей.

Потім став танцювати Кодня.

Цей танцював нестримно й весело.

Він свистів, підспівував, а іноді дико кричав. Гості вже не могли байдуже дивитись на його вихляси,—веселість. Кодні заразила їх, наче якась пошесть: незабаром затанцювала вся хата. Навіть Лейба відбивав гопака з якоюсь молодичкою. Хата здригалась і стогнала, шибки дико деренчали й мали намір вистрібнути з вікон.

Бляшка згодився, що Кодня був переможець.

— Іду об заклад,—закричав Кодня,—що більше за мене ніхто не вип'є!..

Гості мовчали.

— Хто вип'є більше мене й не буде п'яний, тому даю всю мою зброю й гроші!

Охотників не знаходилося. Кодня став сміятись.

— Що, Бляшко, боїшся? — став він чіплятись до Бляшки.—

Вся моя зброя і гроші! Коли я виграю заклад, нічого не беру! Боїшся? Тобі, братіку, тільки коло спідниць воловодитись.

— Ставлю в заклад свої чоботи, що вип'ю більше тебе!..

Всі подивилися на чоботи Бляшки: вони були нові й блискучі.

— Гаразд! — сказав Кодня.

Вони сіли один проти одного, взяли великі кухлі й, наче в прірву, стали в себе вливати самогон. Гості за їхнім зразком теж пішли між собою в заклад.

Лейба сидів проти єврея, що грав на контрабасі, і теж навипередки вливав самогон у свій шлунок...

Деякий час було чути, як покрекували гості й булькав самогон.

Незабаром Бляшка почав блювати, але він раптом помітив, що Кодня лив самогон собі за комір. Це загрожувало Кодні бути мокрим, як після доброго купання. Бляшка щось промимрив, але вже не міг навіть руки підвести. Тоді Кодня скопив його і, як шматок дерева, кинув під стіл.

На момент блиснули чоботи Бляшки й він уже не ворушився.

Знову почалися танці.

Знову танцювала вся хата. Перекидували столи, вилітали з жалібним брязком із вікон шибки. А гості танцювали, — падали — і знову танцювали.

Раптом, цілком непомітно Кодня й Печера зникли з хати, в ній залишився один Чучупак.

Незабаром він почув знадвору умовлений свист.

Флейта верещала тепер без усякого такту, як велетенський джміль гудів контрабас, бубон бухав безпереставку.

Хата Лейби тепер являла дім божевілля. Вже ніщо не могло стримати веселости.

Чучупак знав, що він стоїть на вулкані, що кожну мить під ним може вибухнути підлога — і все полетіти в чорну ніч освітлюючи село кривавою загравою.

Але він стояв і дивився на це божевілля. Йому здавалось, що сама смерть танцює серед гостей.

Якийсь підсвідомий інстинкт підштовхнув його з хати й він непомітно вийшов.

Тільки він переступив поріг, як страшний вибух здригнув село.

Хата Лейби-Боруха зі всіма гістьми злетіла в повітря. Заграва кривавою запоною повисла на хмарах.

Так кінчився баль в честь Чучупака.

Вовчий, радісний вий видрався з його горла й розбуркав увесь Песій-Яр.

ІХ. ГО-ГО-ГО!.. БИЙ ГАЙДАМАКІВ!

На рано Чучупак і його двоє товаришів ішли ріллею коло лісу, що стіною підходив до села Песій-Яр.

Вже ні Чучупак, ні його приятелі не могли вигадати будь-якої розваги.

Їм було нудно.

— Знаєш що, Чучупаче! — сказав Печера. — Ти лишайся сам, а ми підемо на село, пожартуємо з вартою! Дуже вже нудно!..

— Еге, — сказав Кодня, — я теж маю намір пожартувати! Вони вчора вчинили бешкет у хаті моїх батьків! Я мушу помститись.

— Ідіть — байдуже промовив Чучупак. — Десятком шибеників стане менше!

Чучупакові обридло вже вішати та розстрілювати вартових. Як великий буржуа, якому обридають усяки страви, так і Чучупакові обридла дрібна гра зі смертю: йому вже треба було чогось нечуваного й небаченого.

І вони всі поволі йшли ріллею. Чорна земля й листя прилипали до чобіт, ноги ставали важкі й вони неохоче переставляли їх, посуваючись вперед.

Нараз неподалеку вибухнуло кілька пострілів.

Чучупак і Печера зупинились, а Кодня вибіг на горбок.

Прямо на нього на коні скаженно летів якийсь чоловік, а за ним, стріляючи в повітря, на конях летіло кілька китиць.

— Гайдамаки! — голосно крикнув Кодня.

Чучупак і Печера теж вибігли на горбок. Вони втрюх лягли на землю й раптовий вибух одрізанів одразу скинув на землю двох гайдамаків. Кінь третього гайдамаки з розгону високо підскочив і грюкнувся на землю, підібравши під себе й третю китицю.

Останні сім гайдамаків одразу зупинились. Але другий випал трюх одрізанів скинув з коней ще двох. Тоді гайдамаки, люто лупцюючи коней, повернули назад і почали тікати.

— Хо-хо-хо!..— кричав їм навздогін Чучупак.

— Го-го-го!..— кричав Печера.

— Тікай!— кричав Кодня.

Їм одразу стало весело.

До них під'їхав чоловік, що тікав від гайдамаків, і вони відразу пізнали комуніста Каленика.

— Здорові, хлопці!— сказав Каленик.— І на думці не мав, що ми так незабаром зустрінемося.

— Що новенького, товаришу Каленику?— запитав Чучупак.— Чи скоро будуть більшовики?..

— Скоро!— відповів Каленик.— Білогвардійці тікають. А петлюрівці сами переходять до нас! Червоне військо скоро й тут встановлюватиме мир та тишу! Не дурно ж нами керують такі товариші, як Ленін...

Це ім'я сильно впливало на Чучупака та його товаришів.

Чучупак мрійно дивився кудись на схід.

Всі мовчали.

Каленик теж мовчав.

«Дивний цей Чучупак»,— думав він.— «Звичайний бандит, психічно-хворий, божевільний. Шкода»,— думав Каленик,— «а він міг би багато нам допомогти.

— Я хотів би його побачити!..— мрійно сказав Чучупак.

Тоді Каленик витяг з кишені маленький портрет Леніна й показав Чучупакові.

Чучупак довго дивився на нього й мовчав.

— Коли його побачиш,— сказав він Каленикові,— скажи йому, що Чучупак стоїть за більшовиків. І він може завше використати мене...

Це було сказано дуже наївно, але щиро.

Х. ВІТЕР БАЙДУЖЕ ШУМІВ

Нудно в полях Чучупакові.

Поля голі й не привітні. Стовпом бовваніє його чорна постать серед пустельних ланів. Якесь бажання охоплює його, але він сам не може збагнути, чого хоче.

Піде в ліс і лежить на жовтім кленовім листі, дивиться в синє

небо, як пливуть хмари, слухає, як шумить вітер і засипає його пожовклим листям.

«Сумно так умирати»,— думає Чучупак.— «Так, без усякого руху. Засипле поволі листям всю постать, а потім притрусить і снігом зима, а на весну одні кістки. Нудно»!..

Ходить тепер Чучупак і в лісі один. Печера й Кодня десь зникли. Мабуть задумали якусь нову гру зі смертю й там одружилися з нею.

Лежить Чучупак один і дивиться на небо. Він почуває, як його холодна кров заливає його тіло й йому багнеться криків і благання, багнеться страху.

Облітає пожовкле листя. Не чути птахів. Шумить вітер.

«Осінь — це труна»,— думає Чучупак.— «Я повинен умерти. Якась безодня в мені й ніщо не може її наповнити. Наповнить її смерть. Печера й Кодня напевне вмерли. Все повинно вмерти, я помру останній. Соломія теж мусить умерти. Тут ніщо не повинно нагадувати Чучупака, коли він умер. Які жовті, золоті очі в моєї смерті. Яке синє обличчя та уста.— Це осінь. Як вона вдивляється в мене жовтими очима. І які негарні ці зелені сосни. Їх треба спалити».

Шумить вітер. Вгорі поволі повзуть хмари.

Чучупак почуває, що це насувається смерть.

«Незабаром все стане чорне, як земля. Заголосить вітер заплачуть хмари,— це буде остання меса над померлим світом. Помруть усі істоти. Голі кістяки дерев стоятимуть чорними привидами. Іноді буде тиша, як у замкнутій скрині. Так загине світ. Місяць зійде на небі й освітлить пустелю. Плянети стерегтимуть порожнечу. Велика труна не освітлюватиметься сонцем. Так загине світ.

Тільки вітер, мертвий вітер правитиме месу над померлим світом».

— Ха-ха. Як усе боїться й молиться смерті!

І Чучупак молився так:

«О, смерте, що панує над кожною істотою і твариною! Смерте, що захована у моїх грудях і в кожному камені! Велика смерте, що живе, коли народжується і вмирає сонце! Смерте, з жовтими очима осени! О, холодна коханко, з міцними

обіймами полоза! О, велика смерте! Заповни мене твоїм жовтим поглядом осени, поховай світ у своїх чорних обіймах.

«Так, поховай світ у чорній труні, забий навіки цвяха, щоб навіть хробак не міг вистромити своєї живої головки!..

«Але не треба тиші! Гуркотом вибухів наповни порожнечу. Хай галасує вітер! Хай це буде похоронна меса, що від неї здригатимуться всі мертві!..

«І страх нехай панує, навіть над мертвим світом!»

Молився Чучупак. А вітер байдуже шумів. Облітало жовте й червоне листя кленів. Байдужо хитали зеленим віттям сосни.

Зелені сосни драгували Чучупака. Все вимирало, а вони починали жити. Чучупак їх ненавидів.

Вони дзвеніли й співали якоїсь могутньої пісні наче були сильніші за смерть.

«А, вони не бояться смерті!» — вже розлютовано думав Чучупак.

Він їх підкопував і підкладував динамітні набої. Це була йому нова пасолода. Вибухи розбуркували ліс, і зелені сосни з христом падали на жовте листя кленів.

Слухав Песій-Яр вибухи в лісі, дивувався.

— Чучупак б'ється з лісом! — казав.

Надвечір Чучупак пішов до Соломії.

ХІ. КИСЛИЧКА ЦІЛИТЬСЯ В ГОЛОВУ ЧУЧУПАКА

Знову Чучупак зустрів Кисличку. На цей раз у нього в руках була рушниця. Коли Чучупак підійшов до тину, Кисличка цілюся кудись понад голову Чучупака.

— Вчишся? — запитав Чучупак.

Тепер Кисличка був нахабніший.

— Вчусь, бо може доведеться стріляти в твою голову! Ог я й тепер цілюся в неї. Май на увазі, що я набої сам сушив, осічки не буде.

— У тебе був Кодня? — не звертаючи уваги на його слова, запитав Чучупак.

— Кодня тю-тю! — відповів Кисличка. — Його вбили вар тові.

— Я так і знав! — тихо сказав Чучупак і важко сперся на тин.

— У мене почував Печера! — продовжував Кисличка. — Гарний хлопець цей Печера. З нього ще вийде славний селянин!

Чучупак уважно подивився на Кисличку.

— Тепер ти, Чучупаче, як без рук: Кодня вбитий, а Печера до тебе не повернеться. Сьогодні він записавсь у державну варту і, мабуть, сам тепер підстрелить тебе. Він цілу ніч розмовляв зо мною, йому ти вже набрид. Він хоче покинути ліс і взятись за господарство!

Чучупак чмихнув.

Він розказував, — продовжував Кисличка, — як ти вбив Дробу. Він зовсім не хоче вмирати від твоєї руки. І тебе вже не було б, коли б тоді не був сирій набій.

— Ти ж кажеш, що сам сушив набої, — посміхнувся Чучупак, — спробуй вистрілити в мене, а потім я вистрілю в тебе. У мене набої сирі, — завжди в лісі. Я їх ніколи не сушу.

Кисличка під поглядом Чучупака підняв рушницю і став цілитись йому в голову, але раптом зблід і одвів її в бік.

— Що, боїшся? — запитав Чучупак — Вони ж у тебе сухі. А ну, вистріли вбік.

Кисличка вистрілив у тин. Рушниця вибухнула, і тріски полетіли від кулі, що пронизала тин. Треба було йому спочатку стріляти в голову Чучупака. Але в очах Чучупака було щось фатальне, що примушувало людину мимоволі дріжати, і стріляти в нього було вище Кисличкиних сил.

— Чорт тебе зна! — вилаявся Кисличка. — Сам сатана захищає тебе! Хіба я дурень ризикувати головою. Тьху!..

— Бачиш, ти тепер жалкуєш, що не вистрілив у мене!..

— Звичайно, жалкую!..

— Спробуй, ще! — посміхнувся Чучупак.

Непевна усмішка з'явилась на обличчю Кислички, але він безнадійно махнув рукою.

— Не хочу!..

— Ну, гаразд, а Соломії нема?

— Пішла десь на село! Нема!

— А знаєш, чого я прийшов до тебе? — запитав Чучупак.

— Чому не знать!..

— Ти мені набрид, Кисличко, і я прийшов тебе одправити у країну вовків!..

Кисличка злякано відхитнувся.

— В країну вовків!—продовжував Чучупак.—Там дуже весело. Вовки грають на контрабасах, вовчиці на флейтах, а вовчата б'ють у бубон!..

— У тебе все жарти, — сказав Кисличка, а сам поволі посувався до повітки.

Чучупак зробив рух, ніби виймав револьвера. Кисличка кинувся тікати за повітку. Чучупак зареготав.

— Чого ти злякався, Кисличко!.. Ха-ха-ха!.. От боягуз! Іди сюди, не бійся! У мене навіть револьвера нема. От чудак!.. Я тільки очкура підтяг, а ти вже злякався! Ха-ха-ха!..

Кисличка обережно виглянув із-за повітки.

— Ну, чого ж ти боїшся? — сміявся Чучупак. — Сам бачиш, що я обеззброєний! Іди сюди, побалакаємо!..

Кисличка поволі підійшов до нього.

— Я пожартував! — сказав Чучупак.

— Чорт тебе зна, коли ти жартуєш, а коли серйозно!

— У тебе ж і рушниця є; боятись, значить, нічого!

— А знаєш, Чучупаче, — тихо сказав йому Кисличка, — мені все здається, що я колинебудь уб'ю тебе, а не ти мене. У мене якесь передчуття.

Чучупак задумливо подивився на нього.

— Можливо!.. Ти великий боягуз, Кисличко! Може я навіть роблю помилку, що досі не спровадив тебе в країну вовків! А втім я певен, що цього не може бути, ти боягуз, Кисличко. І ти міг би вже давно вбити мене. Ні, Кисличко, ти — великий боягуз!

— От може тому я перший і спроваджу тебе в країну вовків! — сказав Кисличка.

— Це неможливо, — відповів Чучупак, — я повинен вмерти останній!..

— Це що значить? — запитав Кисличка.

— Це значить те, що скоро все помре й я помру останній! — сказав Чучупак.

Кисличка здивовано дивився на нього.

— Ти трохи божевільний, Чучупаче! Невже ти думаєш, що ти зможеш знищити всю країну? Це смішно!

— Ти не зрозумів мене! Незабаром зима й усе помре!

— Дивний ти, Чучупаче! Адже люди зимою не вмирають і не народжуються знову на весні!

— Не те! Не те! — сказав Чучупак. Помруть усі, до кого я був близький, а потім уже я!

Тепер Кисличка зрозумів.

— До зими ще далеко, — сказав він, — тепер тільки осінь і хто зна, що ще може скоїтись!

— Скоїтись те, що я схочу! — сказав Чучупак.

Вони трохи помовчали.

Рушниця в руках Кислички блищала маленькими холодними скалками.

— Значить, Соломії нема? — запитав Чучупак.

— Нема!

— Ну, прощай, Кисличко! Я ще прийду, коли вовкам стане нудно у своїй країні без тебе!

— Хто його зна, — може Печера ще раніш познайомить тебе з цією країною!..

Чучупак знову чмикнув, ніби йому страшенно свербіло в носі.

— Прощавай! — сказав Кисличка.

ХІІ. ОСІНЬ

Темна осіння ніч прикрила чорною, вогкою ковдрою балки й ліси Української Мехіко.

Як вагітна, вередлива жінщина, осінь, то всміхалася золотою вабливою усмішкою, то плакала й тужливо голосила, то була муруга, нахмурена й незрозуміла.

Осінь завжди незрозуміла, як жінщина. Її примхам немає кінця. Вона щось таємниче заховує в своїх поглядах, або відверта й динічна, як повія показує весь свій бруд, що раніш заховувала під вабливою, ясною всмішкою.

Така осінь.

Тепер вона на ніч нахмурилась, стала муруга й тиха. Навіть Чучупак, який так міцно відчував її своєю істотою, — і той

тепер трохи не розумів, чому вона така тиха й похмура, коли це зовсім не відповідає його думкам.

Дивна осінь!

Важко настроюватись під її настрої. Тільки відчуєш її настрої,— у неї вже інший. Треба бути самому надзвичайно примхливим, щоб так міняти свої настрої, як їх міняє вона.

У лісі було темно, як у скрині.

Темрява чорними стінами оточувала багаття, що коло нього лежав Чучупак і курив люльку.

Вгорі нахмурено схилила осінь своє темне обличчя. Сяйво багаття освітлювало рожевим блиском велетенські дуби, наче всмішкою щоки ревнивої дівчини.

Чучупак самотньо лежав коло багаття й думав. Осінні думи наповняли його волохату голову. Він думав, як думає зражений коханкою чоловік. Сумніви підіймалися в його смутній душі, й тоді він трохи стогнав, як прищиплений пасткою вовк. Іноді думки ставали повні й реальні, і тоді він задоволено затягувався димом своєї люльки.

Осінь завжди породжує сумніви й хворі фантазії. Ці фантазії так опановують людину, що вона може накоїти всяких дурниць, що їх не зробить навіть п'яна людина.

Чучупак тепер думав про розмову Кислички.

«Невже, — думав він, — Печера міг записатись у варту?»

І від цієї думки у нього стискалось від жалю серце. Він не міг переносити цієї думки й гарчав, як поранений звір.

«Кисличка — дурень. Печера, мабуть, думає помститись за Кодню» — заспокоював він себе. — «Вовки не можуть брататися з собаками».

І осінь наповнювала уяву хворими фантазіями. Чучупакові спало на думку самому прийти на село і віддатись варті. Він уже бачив, як його ведуть селом, як відчиняються двері кожної хати, й як зацікавлені обличчя селян слідкують за ним цікавими поглядами.

Хоч це неможливо й він знає, що це неможливо, але він уже бачить велику шибеницю на площі якогось міста, він бачить велетенський натовп громадян, грає музика й тисячі очей дивляться на його могутню постать. Кат одяг йому на шию зашморг,

але Чучупак посміхається: йому хочеться до божевілля вразити громадян своєю сміливістю, й він голосно питає ката, чи він намилив зашморг, — бо у Чучупака дуже міцна шия й сама смерть — його приятелька.

Ха-ха! Як клоун у цирку робить карколомний трюк, так і він покаже цим слабеньким громадянам, як весело може вмирати людина.

— Ви не думайте, що вішаєте звичайного бандита, — кричить він у натовп, — ви вішаєте такого ж громадянина, як ви самі! Знайте, Чучупак теж не проста людина, да, він теж учився в ваших школах. Але він хоче посміятися з вас! Так, він хоче посміятись, його приятелька смерть, і він тільки покаже вам, як можна дивитись їй у вічі!

Б'є барабан. Сухо й дрібно так б'є. Так клацають зуби в боягузів! І він уже чує крики:

— Молодець, Чучупак! Чучупак — найсміливіша людина в усій країні!

Тисячі, тисячі очей захоплено дивляться на нього. Кожна жінщина хотіла б мати його за свого чоловіка. Грає музика.

— Так, грає музика... — говорить Чучупак, але вже нові уяви заливають йому мозок. Він силкується зупинитись на попередній. Грає музика... Тисячі, тисячі очей.. але спогад, як він драгував варту, як живий стає перед очима, й Чучупак весело і задоволено сміється.

Як це було?

О, це було вже давно! Ще коли всі були живі, коли «Штаб смерти» загремів на всю Українську Мехіко.

Тоді ж була осінь і у Чучупака з'явилась фантазія віддатись варті. Він пішов на село й швидко зустрів вартового.

— Я — Чучупак! — тихо сказав він йому.

Вартовий здивовано подивився на нього й потім чогось позеленів. Навколо нікого не було.

— Я — Чучупак! — повторив він.

Вартовий похитнувся.

— Чого вам... тобі треба? — тихо процідив він крізь зуби.

— Веди мене до свого начальника! — сказав Чучупак. Вартовий стояв і весь тремтів.

— Ну, чого стоїш? Веди!

— Пожалійте!.. — ледве повертаючи язиком, замолився вартовий. — Я ніколи не бажав вам зла!.. У мене діти!..

— Та я ж тобі теж не хочу зла! — посміхнувся Чучупак. — Одведи мене тільки до свого начальника!

— Пожалійте! — молився й не вірив вартовий.

Чучупак махнув рукою й пішов сам. Вартовий здивовано подивився йому вслід і чкурнув поміж хати.

Коли Чучупак прийшов до начальника варті, двоє вартових, що стояли коло хати, загородили йому дорогу.

— Тобі куди? — загородив йому дорогу перший вартовий.

— А тобі то що? — зухвально сказав йому Чучупак.

— Начальник не приймає! — сказав другий вартовий.

— Мене прийме! — відповів Чучупак.

— Гей, дядьку, не лізь, бо покуштуєш ковбаси!

Чучупак пильно подивився на вартових.

— Я — Чучупак! — сказав він.

Вартові здивовано подивилися на нього. Тоді Чучупак лівою рукою схопив одного за груди, а правою — другого, струснув ними й відштовхнув у різні кінці. Це був добрий доказ, що він Чучупак. Вартові, як бавовняні опудала, попадали на землю, а Чучупак поволі увійшов до хати.

Коло столу сидів чоловік середнього віку — начальник варті. Він щось писав і не звернув на Чучупака уваги. Чучупак підійшов до столу й сів на стілець проти начальника.

— Тобі чого треба? — визвірився він на Чучупака. — Хто тебе пустив сюди?

Чучупак мовчки, спокійно дивився на нього.

— Чого сидиш? — підскочив роздратований начальник. — Забирайся геть! Всяка сволочь буде тут вештатись!

Чучупак з зацікавленням подивився на нього й потім витягнув свого величезного револьвера й поклав на стіл.

— Не турбуйтеся, пане начальнику, я прийшов до вас з добрими намірами! — насмішкувато сказав Чучупак.

Начальник одразу притих, він зрозумів, що до нього завітав якийсь надзвичайний гість.

Раптом спогади Чучупака увірвались. Багаття погасло й нав-

коло стало темно. Ліс, здавалось, підступив своєю п'ятою до самого Чучупака. Маленький вітер, роздмухуючи жар багаття, робив його якимсь зачарованим кладом, подібним до чарівної, золоті квітки, що розквітнула серед лісу таємничої, нахмуреної осінньої ночі.

Чучупак підклав до багаття сухого гілля, подмухав трохи, й ліс знову відскочив від огнища, що запалахкотіло високим полум'ям.

Чучупак розкурив люльку, потягнувся й знову мрійно почав дивитись у вогонь.

— Цікаві ці начальники! — тихо промовив він.

Тепер начальник позеленів і в нього забігали очі, боячись зустрічатись з очима Чучупака.

— Я — Чучупак! — повторив несподіваний гість.

Кров ударила в голову начальника, він почервонів, обличчя йому роз'їхалось у широку привітну всмішку й він жартуючи заговорив:

— Хе-хе! Ви чудесно вмієте жартувати! Знаєте, коли я того... трошки з товаришами... ну... трошки вип'ю! Розумієте? Я приходжу додому, і перед тим, як моя дружина має впустити мене до хати, питаючи: «Хто там?» — я таким грубим і суворим голосом відповідаю: «Чучупак!» Знаєте, бідна жінщина так лякається, що потім довго не хоче відчиняти. Хе-хе! Ви чудесний жартівник!..

— Так ви думаєте, що я випив? — суворо запитав у нього Чучупак.

— Боронь боже, боронь боже! — заметушився начальник. — Хе-хе! Знаєте, я теж люблю жартувати!.. Я розумію!.. От і ви!..

— Я не жартую! — холодно перетяв його Чучупак.

— Да, да, — заговорив далі начальник варті. — Ви, мабуть, з міста!.. Ви не тутешній!.. У нас є така маленька неприємність. Є!..

— Я зовсім не подібний до горожанина! І я тутешній!

Чучупакові було приємно прямо підходити до начальника і стежити, як він увесь час обминає його прямі відповіді. Начальник, очевидно, хотів звернути розмову в другий бік і тим якнебудь звільнитись од нього.

— А, ви, мабуть, учитель з другого села? — провадив далі начальник. — Дуже приємно! Дуже приємно познайомитись! Тут скрізь така пустка!..

У Чучупака з'явилась нова ідея.

— Я не вчитель! — сказав Чучупак, — я громадянин з міста! Розумієте? Я — громадянин з міста!

— Ну да, ну да! — заметушився знову начальник. — Я ж сам казав, що ви громадянин з міста!

Чучупак підвівся й схопив начальника за горло. Той позеленів і захарчав.

— І я зовсім не громадянин з міста. Я — Чучупак! Розумієш? Я — Чучупак!

— Так, — прохрипів начальник, — ви громадянин з міста!..

— Ні, я — Чучупак! Розумієш? Кажі: Да, ви — Чучупак, — і я тільки тепер пізнав вас!

— Да, ви — Чучупак, — і я тільки тепер пізнав вас! — знову прохрипів начальник.

— І я зовсім не Чучупак, я громадянин з міста! Розумієте? — суворо сказав Чучупак і випустив начальника.

Той важко сів на стілець і, наче приголомшений, дивився на Чучупака.

— Да, пане начальнику, — заговорив Чучупак, — я громадянин з міста й мені дуже приємно познайомитись з вами!

— Мені теж дуже приємно!.. — сказав начальник, що почервонів, як варений рак, і поправляв свій зім'ятий комір.

Тепер Чучупак був дуже задоволений. Він переконався, що начальник варті знає, що він Чучупак і за його наказом офіційно вважає його за громадянина.

— Я чув, — сказав Чучупак, — що тут у ваших краях оперує якийсь злочинець (він так і сказав «злочинець»), на прізвище Чучупак. Правду мовити, я дуже боюся зустрітись з ним. Пане начальнику, ви, мабуть, добре поінформовані про те, де він зараз знаходиться!

— Кга... гм!.. змішався начальник. — Треба думати, що в нашій селі...

Чучупак гостро подивився на начальника.

— А може... може я помилився, — знову позеленів начальник. — Може він десь у нашому лісі!.. Знаєте, за такими бан... себто, як ви сказали, злочинцями, дуже важко стежити!

Чучупак удав з себе зляканого.

— Як же так, пане начальнику, ви навіть не знаєте, де він знаходиться? Ви мусите захищати перехожих громадян... Тепер я без вашої охорони й кроку не зроблю по селу!

Начальник, тепер здивований, подивився на нього: його все турбувало, що ще вигадас Чучупак.

— Так... пане начальнику, я без вашої охорони тепер і кроку не зроблю по селу.

— Дак ви за тим тільки до мене й прийшли?

— Звичайно!

— Так треба було й одразу сказати! Я з великою охотою дав би в ваше розпорядження двох вартових!

— Двох мало! — сказав Чучупак. — Ви вже, будь ласка, потурбуйтеся і не пожалійте трьох. Я дуже боюся цього Чучупака!

Начальник був радий, що завітання Чучупака цим і закінчилось. А для Чучупака настав тепер веселий момент. Він сам ходив з трьома вартовими по селу й смішив селян. Щоразу, коли коло них збирався гурток селян, він загрожував смертю вартовим і ті, озброєні рушницями, навколюшках благали його зглянутись з них. Це була справжня демонстрація могутності Чучупака.

«Печера не міг так сильно зганьбити себе після цього!» — подумав Чучупак, і знову почав роздмухувати багаття.

Раптом він почув у лісі якийсь неприродній хряск. Це не міг бути ні заяць, ні коза. За сяйвом багаття його оточувала важка стіна темряви й Чучупак міг тільки прислухатись.

— Я так і знав! — подумав він.

Потім він підвівся й голосно свиснув умовним гаслом.

ХІІІ. РУШНИЦЯ Й ВОГОНЬ

Це вже третю ніч очікує Чучупак Печеру. Товаришує тепер з ним тільки ліс та Соломія, яка щодня приходить до нього.

Чучупакові обридли люди й він тепер не ходить на село, лежить у лісі й усе думає.

Осінь то всміхається йому привітною всмішкою, то схиляє над ним своє занепокоєне обличчя й тихо плаче, листям дзвонить йому похоронну месу.

А ліс — поганий товариш навіть і Чучупакові. Ліс — дуже

зрадливий товариш і навіть йому може приготувати несподівану пастку. Але Чучупак не боягуз, і він звик до його хитрощів.

Тепер він самотньо лежить у лісі коло вогнища, його стіною оточує темрява, іноді хижо виблискують очі вовка, але Чучупак не боїться. Щохвилини тепер може напасти на нього варта, що стала смілива й нахабна, але осінь зачарувала Чучупака, і коли в нього був колинебудь у серці хоч маленький страх, то тепер його нема, — він давно-давно помер.

«Я так і знав!» — подумав Чучупак і потім голосно свиснув. Свист повиснув у вогкій темряві лісу й потім довго ще його хтось повторював, наче навмисне дратував Чучупака.

— Яка пекельна луна! — вилаявся Чучупак і став прислухатись.

Раптом він увесь здригнувся. Він почув далекий, слабкий, відповідний свист. — «Ей, який же я став нервовий! — подумав він. — «Зовсім баба!» І він несамохіть обдивився навколо. Чи не бачив цього хтонебудь. Потім він знову спокійно ліг коло вогнища й став чекати. Хряск у лісі повторювався, то знову завмирав на кілька хвилин. Чучупак знав, що це означає. Але він спокійно лежав і не взушився. Він тепер люто лаяв у душі Кисличку.

З Чучупаком тепер скоїлась надзвичайна зміна. Чи то осінь так вплинула на нього, чи були інші причини, але Чучупак тепер зовсім не цікавився смертю людей. Він тепер цілком забув гру зі смертю, що раніш приносила йому таке задоволення. Тепер, коли він, зустрічав людей, то обходив їх, або проходив зовсім не помічаючи: він дуже задумався. Тепер тільки одні спогади задовольняли й тишили його, як маленьку дитинку. Смерть людей в дійсності вже не цікавила його, смерть тепер пролізла в його душу й тихо сиділа там, наповнюючи мозок хворими фантазіями та мріями.

У сьйві багаття фалангами проходили перед ним обличчя людей і він старанно вдивлявся в них, силкуючись щось зрозуміти. Коли ж повторився хряск у лісі, Чучупак уважно прислухався. Раптом хряск пролунав зовсім близько.

У колі освітлення лежав Печера. Його обличчя було освітлене, а постать уходила геть у темряву. Здавалось, що з'явилась одна голова Печери, а тіло залишилось десь у лісі.

Чучупак протер очі.

Обличчя в Печери скривилося від страшного болю, він поспілкувався підвестись, але не зміг і важко доповз до Чучупака.

Чучупак зацікавлено глянув на нього й мовчав.

— Я поранений! — промовив Печера і сціпив зуби, щоб не застогнати.

— Я знаю, — відповів Чучупак, — я чув, як ти йшов лісом!..

— Я прийшов сказати, — продовжував Печера, — що Кисличка збрехав. Власне, не він збрехав, а збрехав йому я...

— Я так і думав! — відповів Чучупак.

— Так треба було!..

Чучупак хитнув головою.

— Ти ж знав, що я не можу зрадити, — продовжував Печера, — але я не хотів умирати там... і приповз до тебе...

— Я був певен, що ти ніколи не зрадиш! — сказав Чучупак.

— Тепер скрізь вештається варта, але сюди вона не прийде!.. Вона ще боїться тебе!..

Чучупак задоволено посміхнувся.

Печера притих. Він якось скорчився на сухому листі й важко дихав; тепер можна було б розглянути, що він увесь заллятий кров'ю. Чучупак уважно розглядив його.

— Скільки вартових? — запитав Чучупак.

— Шість! — відповів Печера.

— Ого!

Печера слабо посміхнувся. Це «ого» Чучупака було найкраща нагорода. Коли навіть Чучупак огокнув, то Печера тепер був певен, що він дуже дорого взяв за своє життя.

— І за Кодню п'ять!..

— Разом одинадцять! Але я вас не проміняв би на півсотні! — сказав Чучупак.

Печера якось дивно подивився на Чучупака. Коли б він був собакою, то з великою насолодою лизнув би в ніс Чучупака й лизав би йому руки. Так він його любив. Печера знову скорчився й притих.

— Я вмираю, Чучупаче! — згодом промовив Печера.

— Вмирай, Печеро! — ніжно промовив Чучупак.

— Це, мабуть, дуже довго, Чучупаче!..

— Ти боїшся?

— Краще відразу!..

І вони замовкли. Чучупак задумливо дивився на вогонь.

— Чучупаче!..

— Що?

— Візьми нагана! — прошепотів Печера.

— Я не можу, Печеро! Розумієш? Я не можу, я став...

І Чучупак не договорив. Він хотів сказати: я став бабою, але раптом, навіть тепер, перед товаришем, що вмирав, він хотів залишитись Чучупаком і він махнув рукою!

Печера не зрозумів.

— Ти ні в чому не винен! — пояснив Чучупак. — І нема такого закону!

Тепер Печера розумів.

Чучупак підвівся, підійшов до Печери, взяв його під пахви, прихилив спиною до дерева, обличчя Печери було звернуто до вогнища. Потім Чучупак узяв рушницю.

Печера добре розумів, що хотів зробити Чучупак, і тиха посмішка вдячності з'явилась на його обличчю. Коли Печера міг, він задушив би Чучупака в своїх обіймах. Тепер він ненажерливо стежив за кожним рухом Чучупака, наче хотів навіки запам'ятати його могутній образ, наче хотів забрати цей образ з собою до країни вовків.

— Прощай, Чучупаче! — промовив Печера.

— Прощай, Печеро! — сказав Чучупак і простягнув йому руку.

Кров струмочком текла з грудей Печери й робила на його сорочці велику чорну пляму. Він міцно стискав руку Чучупака, наче не хотів відпустити його від себе.

— Може ще зустрінемося, Чучупаче, — промовив Печера, ніжно дивлячись йому в вічі.

— Навряд! — сказав Чучупак і обережно звільнив свою руку від руки Печери.

Потім він підійшов до вогнища й устроїв у нього рушницю, що її направив у голову Печери, і не оглядаючись пішов геть.

— Прощай, Печеро! — крикнув Чучупак з темряви лісу.

Печера сидів мовчки й дивився у вогонь. Рушниця гіпнотизувала його, наче на нього дивилась сама смерть. Але на

цей раз смерть була така маленька й безсила. Рушниця й вогонь.

А Чучупак швидко йшов лісом і йому від нудьги хотілось вити вовком. Раптом сильний вибух розбуркав ліс і довго ще мордував його нападами реготу настирливих лун.

А ніч простягла чорні руки назустріч Чупакові, обмацувала його вогкими пальцями, смертельним холодом дмухала йому в обличчя, а він біг, наче божевільний...

XIV ЯК ЙОГО КОХАЛА СОЛОМІЯ

Осінь.

Вмерли поля; теперь вмирає ліс.

Ходить самотна осінь по полях з рушницею за плечима, полює на зайців. Зайде в ліс і прислухається, як дзвонить листя. Земля вже гниє, вищирила скрізь гнилі зуби й чекає, коли їх загорне в білу ковдру зима. Коні, рівнів і дикі коні осени розгубили по лісах золоті підкови. Мовчазно схиляються дерева, коли осінь вичісує з них останнє золоте листя. Плесо озер, мов очі покинутої жінчини, — тихі й задумливі, глибокі й темні.

Чорні птахи журливим криком залишають чорний слід самотности.

Осінь. Чи бачили ви колинебудь, як падає восени зрізане дерево? Воно падає з легким приглушеним стогоном, а за ним довго ще падає і кружляє в повітрі пожовкле листя.

Так і в душі Чучупака. Підрізала її осінь і з тихим стогоном впала вона в провалля хворих фантазій, а почуття облітають останнім пожовклим листям, кружляють у повітрі, зупиняються на момент, і теж невпинно падають.

В цю фатальну для Чучупака осінь скоїлось стільки подій скільки їх не коїлось за багато років.

Щось дивне сталося з Українською Мехіко. Тубільцям обридло сидіти по хатах і займатись господарством. Загонами пішли вони в ліси й на биті шляхи грабувати проїжджих і перехожих. Видно, час прийшов, щоб Чучупака було зрізано, як могутнього дуба. Як пустоцвіт квітне махровим цвітом, і після себе

нічого не залишає, так і Чучупак квітнув тільки для своїх фантазій.

Лежить Чучупак на умовному місці й чекає свого останнього товариша Соломію. Всередині й зовні Чучупака осінь. Музикою міського парку грає вона йому своїми туманами і тільки тепер в цій музиці відчуває Чучупак, як міцно він кохає Соломію.

Тільки тепер, коли одлітають його останні почуття, відчуває він, як міцно тримається це почуття до Соломії в ньому. Але й воно мусить облетіти, поки остаточно не замере саме дерево.

Ось і Соломія; вона ніколи не запізнюється, і здебільшого сама чекає Чучупака.

На цей раз і Соломія не весела, як завжди. Вона трохи за-журена. Вона відчуває все, що відчуває Чучупак, тільки в неї—передчуття, а в Чучупака—певність.

Вона підходить і мовчки сідає коло нього. Вони не вміють розмовляти. Вони багато-багато хочуть сказати. І їх серця весь час говорять, тільки вуста міцно стиснуті й очі дивляться напружено в одне місце з завмерлими повіками. Почуття ворухнуться дуже глибоко й не може ні Чучупак, ні Соломія сказати того, що вони відчувають. Як мовчазний ліс заховує багато таємного й не говорить про це, так їхні серця заховують безліч почувань, які щохвилини силяться зірватися з вуст, але не злітають, завмираючи при першому звуці. Слова не можуть передати почувань, вони залежать від мозку, а почування—окрема стихія, яку не може збагнути мозок і втілити в слова. Коли він хоче це зробити, то виходить тільки незрозумілий белькіт, що він одразу лякає їх.

Очі Чучупака напружено вдивляються в обличчя Соломії й він ніяк не може одвести їх від неї.

— Соломіє, — каже Чучупак, — Печера вмер!

Але Соломія відчуває, що Чучупак хоче цим сказати щось цілком інше, і вона зажурено схиляє голову. Якесь почуття розриває їй груди і їй хочеться сильно кричати, як кричить уночі розпачливо птиця, що розгубила своїх дітей. І великі сльози повзуть по зажуреному обличчю Соломії. Вона плаче.

Чучупак одводить свій погляд і дивиться вбік напружено, наче його хтось загіпнотизував.

Все ж таки Соломія — жінщина, і вона не може не плакати.
— Не плачъ, Соломіє! — каже Чучупак.

Але вона не може. Вона раптом обіймає Чучупака за шию й душить його, притискається до нього, наче боїться, що хтось забере його від неї.

— Чучупаче, поїдемо звідси! — каже вона. — Підемо світ-за-очі! Хай димом піде все, що було раніш!

Чучупак хитає головою.

— Ні, Соломіє, не можна!.. Пізно!

— Ще не пізно, Чучупаче!..

— Так мусить бути! — відповідає Чучупак.

О, ніщо, ніщо не може змінити того, що скоїла осінь з серцем Чучупака.

І Соломія вже мовчить.

Коли Чучупак рішив, то вже інакше не може бути.

І раптом якась нова думка починає жевріти в очах Чучупака, і він ніжно дивиться на Соломію. Соломія відчула її, і у неї швидко, швидко забилося серце й вона ще міцніше притиснулася до нього.

Але Чучупак ще не певний. Ця певність все одно зайва, бо Чучупак зробить так, як він завжди хоче. Але щось примушує його запитати Соломію:

— Соломіє, ти б могла зістатися без мене?

І Соломія вже горнеться до нього:

— Ні, Чучупаче, ні-ні!

І Чучупак починає обіймати Соломію. Він душить її в своїх обіймах. Його руки сковзають по всьому тілі її, вони наче навіки хтять запам'ятати всі її форми.

А Соломія тиснеться до Чучупака й уся віддається йому.

Руки Чучупака блукають по тілі Соломії, і Чучупак увесь тремтить, якась рішучість з'єдналася з безсиллям в постаті Чучупака й його руки раптом добираються до горла Соломії й міцно стискають його. Соломія лежить на пожовклому листі і вся віддається Чучупакові.

Руки його все міцніше стискають горло Соломії, але вона не пручається й увесь час ніжно, з невимовним коханням дивиться на нього.

Її тіло вже в предсмертних корчах б'ється об землю, але вона все ж обіймає Чучупака і притискається до нього.

Раптом її руки безсило сповзають з нього, падають на землю й вона навіки завмирає.

Чучупак підводиться від неї.

Перед ним на землі лежить Соломія, вона вся розкинулася, наче уві сні, але вона вже мертва.

«Дуже маленька різниця між сном і смертю!» — думає Чучупак, і він увесь зібгавшись, наче в нього щось навіки увірвалося в душі, тихо йде лісом, далекий від усього, що він накоїв і далекий від життя.

ХV. П'ЯТЬ ПОСТРІЛІВ

Осінь.

Іде Чучупак лісом тихо й задумливо.

Тепер його вабить лише смерть. Вона висить у прозорім повітрі й навіть сонце всміхається їй жовтою холодною всмішкою. Чучупак бачить її одну. Вона тепер наповнила тишою ліс, вона наче боїться відживити в душі Чучупака померлі почуття. Та й тепер їх ніхто й не відживить.

Ви думали колинебудь про смерть?

Ні! Про неї завжди забувають — і вона з'являється, як несподівана, всім знайома господиня. Вона восени дбайливо зчісує пожовкле волосся з дерев, вона схиляє понад швидким струмком зів'ялі квіти.

Це вона.

Це вона схиляє, мов квіти, людей по над бурхливим струмком життя. Вона дзвонить у дзвін голосами жебраків і калік, вона нахабно лякає людей кров'ю ран і поразок.

Вона нагромаджує гори трупів. Голос війни — це її голос. Хто породжує в очах людей страх і безум? Хто примушує їх молитися безсилим непотрібним фетишам? Хто так дбайливо перефарбовує ваше волосся в білий колір?

Це вона. Це вона.

Це — смерть.

Так, це смерть вітає вас щороку з днем вашого народження. Вона найкраща нянька: вона ніколи не забуває про нас. Це вона

так дбайливо щоночі навіває сні, поки не навіє одного міцного, як вона сама.

Це вона передає свою ненажерливість людям. Це вона примушує їх завжди поспішати, чи то з працею, чи то з насолодою.

Вона несподівана, як землетрус; вона невблагана, як пожежа, що пожирає села й міста. Вона хитра й зухвальна, вона сміється з жінчин у той час навіть, коли вони народжують життя.

Але вона вміє й родити. Вона народжує гомункули сумнівів, породжує химерні хворі фантазії й божевілля.

Така смерть.

Чучупак іде лісом. Він уже майже вмер: тільки в мертвого немає в серці ніяких бажань і почуття. Так і в Чучупака. До нього з усіх боків смерть простягає руки спогадів. Ось тут помер Кодня. Тут повісили єврея, «оселедця»... Але Чучупака не турбують спогади. Для нього вже нічого не існує. Він іде кудись шляхом. Навколо нього осіннє вмирання. Навколо нього смерть.

І вона навіть для Чучупака несподівана.

Раптом сильний постріл із придорожніх кущів зупинив Чучупака, щось гаряче попекло йому ліву руку. Чучупак зупинився й уважно глянув на неї. По ній тонким струмочком стікала кров. Чучупак задумливо подивився на кущі.

— Гей, хто там? — голосно спитав він.

На його відповідь знову прогуркотів постріл. Куля засіла в грудях Чучупака й він похитнувся.

— Стій! — закричав він. — Дай докурити люльку!

Але третій постріл заглушив його слова й він знову захитався, як підрізане дерево.

— Ха-ха-ха! — засміявся він. — Що? Не бере? Паршивець! Навіть застрелити людини не вміє!.. От я тебе, навманя!..

І він узяв у руки рушницю. Але в цей час четверта куля влучила йому в живіт і він упав навколюшки.

— Брешеш, гаде, ще живий!

І він знову, хитаючись, підвівся на ноги.

— Ще живий, братіку! — промовив він знову, беручи рушницю.

П'ятий раптовий постріл влучив йому прямо в серце. Чучупак захитавсь, захопився за груди й боком, пригнувши голову, завалився на землю.

З придорожніх кущів на дорогу, без шапки, вийшов Кисличка й тихо, безумно засміявся.

---

elib.prlu.org

ЗРУЙНОВАНИЙ ПОЛОН

ТЕМП

Димарі заводів, черкаючи пасмами диму об хмари, летять уперед. Зовнішньо це навпаки: вітер жене хмари над димарями заводів, але справді заводи летять уперед, заглиблюються у нетрі країни: в ліси й степи України.

В міста, в далекі закутки вриваються; металургійні, хемічні паровозні, цегельні, гуті, гуральні, цукроварні тартаки, майстерні й фабрики.

Крицевими зубами гризуть руду, залізо, дерево, глину, пісок, каміння, картоплю, буряки й зерно.

Гудуть, скиглять, шарудять, гуркотять, ревуть, дзичать і шиплять. Дим іскри, вогонь і пара рвуть і наповнюють повітря.

Крицеві коні б'ють копитами об рельси, — скрегочуть і несуть уперед тисячі тонн тягару. Пароплави, баржі й дуби хвилюють моря й ріки.

Автобуси, автомобілі, коні петлюють закуте в камін місто.

Тут в кам'яних, скелястих будинках розташувалися банки синдикати, трести, крамниці, робкоопи й контори.

Дзень-зень-зень-ень-нь-нь...

Комутатори, телефони, телеграф, пошта і радіо.

Це по один бік, а по другий:

Театри, клуби, майдани, бари, казино, рулетка, ресторани, пивні, сквери, сади й площі. Розвага.

Кожний день встає наповнений працею. Все життя в праці. В праці втіха, радість і задоволення. В праці ритм існування. Праця сильніша за кохання, сильніша за смерть, її може знищити лише якийсь катаклізм. Праця насичує час і коли її

Немає скучно. Праця це — рух. І рух теж, — праця. І в праці музика.

Вумба-пуба-зумба-крак жох-з-з-ень...

Це музика, це танок, це виробничий танок, виробнича музика, що в ній і ньому ми беремо участь щодня. Це музика заводів, фабрик, контор, майстерень, лабораторій.

Все особисте потім. Воно заважає працювати, заважає захопитися працею цілком, бо воно ще має безліч архаїзмів, безліч непотрибного, що зросло в цільній китайській мур.

Тема руху затримується цим муром і прискорюється, коли з муру випадає цеглина.

Ось цеглина випала й рух прискорився:

Дзень-зень-зень-ень-нь-нь...

— Не чути! Повторіть! Що? Сьогодні засідання Міськради? Гаразд. Доповідь буде передана, я з'єднаю... Ні, я гадаю, що добре буде чути. Голосномовець, що на площі — один із найкращих. А? У нас в програмі ще концерт. Так, так. Бувайте!..

Крк...

Завідувач конторою «Радіо-передача», Євген Самойлович для надто ввічливих службовців і відвідувачів, та просто товариш Хильчук для тих, хто ще не одвик од революційних звичок, поклав трубку на телефонного апарата й знову заглибився в свої папери.

Широка кімната «Радіо-передачі» виходила великими вітринами на столичну залюднену вулицю. Крізь скло вітрини було видно густий натовп, що посувався тротуаром. Люди метушливо бігли кудись, проходили повагом і деякі зупинялись коло вітрин і довго, годинами, розглядали виставлені у вітринах радіоапарати та голосномовці.

Блискучі, лаковані, чорні автомобілі безшумно сковзали поза вітринами, і коли вони швидко повертали убік, то здавалося, що ось-ось вони в'їдуть до контори й поперекидають столи, шафи й апарати на полицях. Тоді одразу зруйнується розмірений ритм роботи, і усе піде якимось незвичайно, — наново.

Хильчук сидів за великим дубовим столом на тумбах, з боків за столиками шаруділи паперами секретар і діловоди, коло самої вітрини, раз-у-раз поглядаючи на вулицю, цокотіла маши-

ністка, іноді заходили відвідувачі, дєренчав телефон, або сами службовці розмовляли один з одним про різні справи.

— Дайте кошторис! У вашому звіті, здається, трошки шкандибає балянс.

— Сьогодні оперова співачка Сухальська не братиме участі в концерті. Її кудись запрошено.

— Надрукуйте повідомлення до Посередробмису!

— Нові апарати вже розпакували? Брак є?

— Ви в якій справі, громадянине? Зверніться до крамниці!..

І так цілий день телефони, відвідувачі, папери, поки вже ввечорі не буде передана радіо-хвилями всій республіці доповідь міськради, або концерт, або яка-небудь лекція.

ДУМКИ, ЩО ЗАВАЖАЮТЬ ПРАЦЮВАТИ

Хильчук працює охоче. Йому здавалось, що він зв'язаний непомітними нитками з далекими містечками, селами з клюбами, з тисячами людей, що їм він передасть останні новини, доповідь, цікаву лекцію, або співи й музику. За роботою він не помічав, як летить час і як надходить кінець дня.

Він ще досі не забув того вражіння, що зробила на нього кабіна для передачі. Він ще досі пам'ятає, як уперше зайшов до напівтемної кімнати, що вся оббита матерією, і в якій не пропадає жадний звук. Йому тоді вперше здалося, що він стоїть перед усім світом, і кожний звук його голосу сприймають тисячі вух. Він із незвички трохи тремтів і хвилювався, та й досі він не може побороти цього почуття, коли заходить до цієї кімнати. Наче мільйони струн натягнуто у світ од цієї кімнати, і в кожній струні брєнить його голос найрізноманітнішими мелодіями.

Тоді його погляд ніби пронизував стіни цієї кімнати, і він бачив: дітей, хлопчиків, дівчат, чоловіків, жінок, службовців, робітників, селянок, інженерів, лікарів, кочегарів, матросів, що в різноманітних позах слухали музику цих непомітних струн.

Невидимі хвилі матерії проходили крізь камінь, дерево, залізо, тіла людей і тварин, крізь хмари й прозоре повітря й розходились колом у незмірну просторінь.

Цими хвилями він був міцно з'єднаний з тисячами людей. Він почував зв'язок і свою відповідальність перед ними. Йому здавалося, що він усіх їх знає, що з усіма він знайомий, знає їхні звички, побут, бажання і думки.

А тут у конторі, віч-на-віч, він несамохіть відчував, що нічого подібного, що кожна людина несе з собою якусь стіну, що відгороджує її від нього.

Це навіть не стіна, а цілий мур, міцний і товстий. Мур ще непереможних традицій, що їх треба доконче розбити, або принаймні пробити в них діру, щоб легше було порозумітись, розповісти про роботу, про боротьбу, про життя.

Так, це середньовічний мур з бойницями, за якими ховається справжнє обличчя людини, може надзвичайно прекрасної.

Коли Хильчук знаходився на роботі або ввечорі в кабіні повагом читав якунебудь лекцію, старанно й виразно вимовляючи кожне слово, він відчував себе часткою великої машини, що має своє певне місце серед безлічі інших машин, він відчував рухливий ритм, що гойдав усе його єство, його розум, нерви й тіло. Він відчував, що він брат, найближчий родич якогонебудь юнги, що пливе десь у далекому морі й чує його голос, посміхається з його дотепного слова, обурюється щиро його обуренням і радіє його радістю.

Після денної праці, після спеки, сонця і твердої землі, його, під солом'яною покривлею хати, слухає селянин, після чорних вугільних нетр під землею, після стуку кайла його слухає шахтар, його слухає й конторник після одноманітного шарудіння паперів.

Голосномовець нагадує своєю формою грамофон. Але це не грамофон, його серце не в дерев'яній коробці, його серце жива матерія, його аудиторія не гурток, його аудиторія світ, його голос міцніший за гудок заводу.

Все прислужилось людині, щоб вона не відчувала себе самотньою. Пароплав, паротяг, телеграф, аероплян і, нарешті, радіо. Все це мусить зв'язати міцно людину з людиною, але сама людина своєю психологією, звичками, інтересами збудувала собі мур, який міцніший за всяку техніку, і який треба довго пробивати м'язами, рушницею й головою.

Хильчук, перебираючи папери, замислився. Ось ці співробітники, — він оглянув контору, — вони всі працюють механічно, їхні думки десь далеко. Кожний із них думає про своє. Їхні мрії та інтереси різноманітні і нема навіть двох серед них, щоб вони думали однаково.

Ми летимо вперед, і кожний крок наближає нас до розв'язки, мур руйнується, він уже щербатий. Хай піонери виглядають оком крізь щербини, але цей мур розвалиться, як під час землетрусу. Це буде землетрус ідей, традицій і звичок. Підземні удари вже хитають ґрунт, боягузи тікають і лише сміливі стоять і допомагають розхитувати. Хай ці сміливі ще самотні, хай помилки нагромаджують гори на плечі, але землетрус струсить їх як розвалить і цей мур.

Хильчук раптом здригнув. Його замислений погляд випадково напнувся на жінку, що спинилася біля вітрини, розглядаючи апарати. Жінка була прекрасно вдягнена — треба було забрати апарати й замість них поставити де вітрини її.

З першого погляду Хильчукові здалося, що це його дружина, але потім він зрозумів, що помилився. Це була зовсім незнайома, стороння жінка, якої він ніколи не бачив раніш. Вона була крикливо вдягнена, і це її одяг нагадував йому власну дружину. Звичайно, ця жінка могла бути дружиною якогонебудь відповідального робітника, подумав Хильчук, і це могло бути цілком можливе. Адже його дружина теж одягалась так само, так само фарбувала вуста, носила модні сукні й капелюхи.

Дружина відповідального робітника, думав він, це представниця якоїсь ще небаченої нової генерації. Щоб зрозуміти, хто вона і що вона, потрібно робити численні дослідження. Це якийсь новий тип людини, про яку можна написати цілий науковий трактат. Лише після аналізу всіх політичних теорій клас, лише після вивчення і досконального дослідження побуту їх, традицій, моралі, законів, поведінки і звичаїв можна мати уяву про те, що таке дружина відповідального робітника. В її характері, поглядах, в її вчинках ціла сумішка ідей і традицій всіх шарів сучасного суспільства. Така жінка живе одночасно старими й новими традиціями, буржуазна психологія перемішана в неї з революційною. Все, що є кращого й гіршого, якось перевтілилось в її психологію. Вона

може з захопленням розмовляти про революційні події, про робітників і селян, вона політично грамотна й одночасно вона огидливо кривить уста, коли здибається з засмальцьованим робітником, червоноармійцем або куховаркою. Вона обурюється, коли порушується якийнебудь вчинок, властивий для доброго тону старовинних традицій аристократизму та буржуазії.

Бути закоханим, жити з такою жінкою для чоловіка, що вже має певні революційні погляди, має й звички, що зв'язані з важким життям, боротьбою, дуже важко. Такого робітника, що відважився на це, поволі, непомітно засмоктує її оточення, її вимоги.

Такий конфлікт ще зовсім недавно пережив у своєму житті й Хильчук. Він не зруйнував того мура, що стояв між ним і його дружиною; але він і не обминує його, він просто одійшов. Навіщо дертися, коли знаєш наперед, що нічого не зробиш, а лише розіб'єш голову. Конфлікт, що його пережив Хильчук, переживають численні робітники, він неминучий, і його завше можна передбачати. Алеж треба спробувати, треба зробити все можливе й вже потім відступити.

Це починається завжди майже однаково, лише кінець буває різний. Хильчук пережив все це, і він може розповісти.

Він роздратовано одвів свій погляд од вітрини й почав шукати якогось папірця. Але чому це все ще досі хвилює його, — думав роздратовано він, — хіба це вже не кінчена справа.

— Дайте рахунок на нові апарати! — звернувся він до конторника.

Він хотів не думати про це, забути, ще більше пірнути в роботу й нічого іншого крім неї не бачити, не відчувати. Але це йому чомусь сьогодні не вдавалося. Може тому, що вчора ввечорі він знову з своєї кімнати в готелі чув, як плакала та кричала якась жінка. Може тому, що він чув ці жорстокі удари по м'якому жіночому тілі й брудні чоловічі лайки, а може ця, ось ця, що стоїть так довго коло вітрини і розглядає апарати... Їй нічого робити вдома, її чоловік на посаді, і вона тивається по місту, жадібно шукаючи розваги й гострих переживань.

Хильчук одсунув папери і знову замислився. Його погляд уважно спинився на якомусь папірці, що лежав на столі, але

вія не бачив на ньому надрукованих літер, не розумів їх змісту. Цей білий шматочок був йому, наче екран, на якому відсвічувалися його думки.

Це починається завжди однаково.

Хильчук вже літній чоловік. Він був у підпіллі, в еміграції, брав участь у революційних подіях, але це не постаріло його, навпаки, щоденні небезпеки, боротьба загартували його, і його обличчя лишалося молодим, а м'язи міцними.

Після різноманітних фронтів і кампаній, він приступив до мирного будівництва. Мирна, розмірена праця, що настала після звички до хвилювань, до небезпеки, породила в ньому нові бажання, що раніш, в інших обставинах здалися б йому дикунством, контрреволюцією, міщанством, чим завгодно, тільки не були б його бажаннями й навіть думками.

В нових обставинах, в новій роботі він став цікавиться жінками, якась нова енергія пробуджувалася в ньому і довгий час не знаходила собі вжитку. І про що він ніколи не думав, сталося непомітно само собою і, звичайно, ніби це так і мусіло бути.

Він зазнайомився десь у театрі чи у знайомих. Гарні одяги, облудливі пахощі, жіноче кокетство жінки, що з нею він зазнайомився, потягнули його до нових настроїв, до бажання втіхи, пестошів, мрійности. Його спартанська влада поволі й непомітно зазнала поразки, і він став жити з цією жінкою, що тепер стала його дружиною. Спочатку це було ново й приємно, воно хвилювало, розбурхувало цікавість, давало якесь нове почуття втіхи. Давало нові настрої, насичувало особисте життя тією повнотою, що її завжди бракувало у вільні від роботи години. Хильчук увесь час відчував якісь святкові настрої, але вони непомітно для нього перетворювалися в бездіяльність.

Раніш у вільні години він читав, записував собі щонебудь, а тепер він тинявся по місту, по театрах, по нових знайомих, які дуже ввічливо приймали його, і це навіть подобалося йому. Різні пестоші, ласкаві слова, маленькі капризи поволі робили його безвільним, випрасовували його кострубаті звички. Всі маленькі витівки дружини, її міщанські погляди, які б раніш йому були прикрі, він сприймав тепер легко, посміхаючись, не надаючи їм особливого значення. Він ставився до них, як до

легковажних жіночих дурниць. Яскравіші прояви ідеологічно-ворожих вчинків він вважав за випадкове явище, яке з часом зникне.

Але так тривати довго не могло. Десь мала виникнути перша сутичка, що мусіла, коли не перестерігти його, то примусити у всякому разі замислитись.

Хильчукові поволі перестало вистачати платні. Він уліз у борги й навіть розтратив невеличку кількість державних грошей, але він встиг повернути їх. Це сильно налякало його, і він став обережний.

Перша сутичка з дружиною виникла на цьому ґрунті. Він відмовився платити за безліч різноманітних суконь, убрань та капелюхів. Ця сутичка пробила діру в їхніх стосунках і крізь цю діру вилилося все те, що досі йому було непомітне й незначне.

Він тепер уперше відчув той мур, що стояв між ним і його дружиною. Як він міг бути такий засліплений, як він міг не бачити, що між ним і його дружиною нічого ніколи не було й не могло бути. Все це життя з нею було лише зовнішнім проявом його зайвої енергії, що вилилася безконтрольно в такі потворні форми. Він тільки тепер почав придивлятися до своєї дружини й помітив багато такого, чого раніш не помічав.

Це була порожня, розбещена жінка, яка весь час прогаювала у перукарів, на різних вечірках, серед якихось молодих людей сутенерського вигляду. Все її єство було вороже його поглядам та практиці. Він також поглянув на себе й відчув, що дуже змінився, що він вплив у незвичайне йому оточення й він став обережніший, став придивлятися до своїх вчинків і вирівнювати викривлену лінію своєї поведінки.

Наслідки цього виявилися несподівано й раптово. Одного разу, коли він повернувся з роботи, він застав у своєму помешканні справжній хаос, все було перекидано, шафи відкриті й порожні, а на столі він знайшов їдку, лайливу цибульку, словнену зненависти, що його дружина кидає його й від'їжджає в невідомому напрямку з якимсь Сергієм Івановичем. Він старанно думав і пригадував усіх своїх старих і нових знайомих, але такого не пригадав.

Незабаром після цього розриву він переїхав до нового міста й став працювати в «Радіо-передачі». Нова праця відновила його енергію і йому легше було поставитися до пережитої помилки. Світ, в якому він жив останнім часом, несподівано зруйнувався. Хильчук відчував подув свіжого повітря. Це відчуття свіжого повітря він відчував чомусь мимоволі, наче він дійсно довго був у задушному помешканні.

Дзень-зень-зень-ень-нь-нь...

Хильчук глибоко зідхнув, розігнавши враз всі зайві й непотрібні думки й узяв телефонну рурку.

— Алло! Так, це Хильчук... Говоріть, говоріть, — я слухаю! Зробити радіо-установку? Де? Почекайте, я занотую...

КРИКИ ЗА СТИНОЮ

Коли Хильчук перебрався до нового міста, він оселився в готелі. Йому спочатку просто не хотілось жити десь на приватному помешканні, не хотілося цього помешкання шукати та знову встрявати в буденне життя з різними новими знайомствами. Йому вже остогидли знайомі його дружини й він тепер упереджено ставився до таких знайомств. Та коли б він і почав шукати таке помешкання, то на це треба б було витратити, може, рік. Велике місто було переповнене мешканцями й готелі були єдиним місцем, де ще можна було знайти собі кімнату.

Життя в готелі не зобов'язує мешканців знайомитись один з одним. Хильчук, проходячи коридором, зустрічав чоловіків, жінок, але він міг ставитися до них так само, як на вулиці. І це дуже подобалося йому.

Він жив у кімнаті в кутку готеля на четвертому поверсі. З вікон він бачив місто, що їжилось димарями фабрик, здіймалось до неба кам'яними велетнями будинків. Унизу коло готелю був літній театр з оркестром, повіями та рулеткою. Літо було гаряче й в місті од розпеченого каміння й куряви стояла нестерпуча спека, що лише ввечорі зникла в прозорім небі, і з степів прилітав легенький прохолодний вітрець. Тоді в готелі розчинялися вікна, на вулицях спалахувала електрика, і місто починало відпочивати та розважатись.

Хильчук дуже любив такими вечорами бути самотнім, лежати на ліжкові коло вікна, дихати свіжим повітрям, читати або просто думати на різноманітні теми. Хильчук сам собі нагадував людину, що допіру була на базарі й приголомшена метушнею та криками, тепер шукала тиші та самотности. Він часто також стежив з вікна за містом. Він бачив, як вулиці затягувались вечернім присмерком, а потім на вулицях поволі спалахували ліхтарі один за одним, поки місто не починало нагадувати різдвяної ялинки, освітленої безліччю ліхтариків. Гірлянди ліхтарів обвивали все місто, надаючи йому феєричного вигляду, святковості. Місто тоді наче очищалося од бруду, куряви й крику. Воно набирало урочистого святкового вигляду, ставало таємничим і задумливим.

Унизу в саду починала грати оркестра, і перша скрипка здавалось панувала над настроями міста, виводячи тягучі й швидкі мелодії. Трохи пізніше в супровід під музику починалась деклямація круп'є в рулетці і його викрики здавались іноді фатальними присудами долі.

Вечір прикривав своїм присмерком увесь бруд міста. Він облудливо робив потворні речі гарними. Те, що вдень впадало в очі, тепер стиралось, ставало непомітним і майже не існувало. Хильчук часто зі свого вікна викривав такі омани цього штукаря — вечора. Вранці, коли Хильчук прокидався і підходив до вікна, він щоразу бачив понад містом якийсь туман. Туман вставав над будинками й затуляв обрій. Це було дивне явище. Ранок був гарячий і задушний. Сонце сліпуче іскрилося в цьому тумані. Було надзвичайно сухо. І вже згодом він зрозумів, що це не туман, це була курява, порох, збитий попереднім днем, що навіть за цілу ніч не міг осісти або розвіятись. Вечір — штукар, він прикривав місто й заховував цю хмару пороху й диму, що висіла в повітрі. Вечорами Хильчук читав, думав, а скрипки в саду роздирались у захопленні від «Фокс-троту» і «Шиммі». Голос круп'є вигукував фатальні слова, що визначали присуд закономірности.

Останніми днями спокій Хильчука був порушений.

Хтось неспокійний оселився в готелі за стіною Хильчукової кімнати. Хтось там був переповнений енергією метушливого міста, що виливалася в жалісних криках та риданнях якоїсь

жінки. Хильчук спочатку не звернув на це уваги, він ще пам'ятав, як перед цими новими мешканцями попередні мешканці не давали йому спати. Вночі крізь сон він щоразу чув як хтось вовтузився за стіною, сміявся й безугавно рицало ліжко. Коли одного разу виведений з терпіння, він постукав кулаком у стіну дужий регіт відповів йому на це. Чомусь одразу заспокоївшись, Хильчук звик до цього й перестав звертати увагу. Але тепер у нових мешканців ці крики починалися ввечорі. Тільки починала награвати оркестра, як за стіною починалася метушня й крики. Якась жінка жалібно скаржилася комусь, схлипувала, або починала ридати.

За деякий час після цього унизу, в рулетці, круп'є вигукав свій присуд.

— Гру зроблено...

— Ставок більш нема...

Цей вигук здавався якимсь фатальним присудом над цією жінкою, що схлипувала за стіною.

Хильчук спочатку не звертав уваги на ці крики за стіною. Чого, мовляв, не буває в людських стосунках. Але закономірність між криками жінки за стіною й вигуками круп'є в рулетці притягувала увагу Хильчука. Між плачем жінки та вигуками круп'є в рулетці завжди був певний протяг часу. Може він був неточний за годинником, але коли за цим стежити інтуїтивно, то в цьому протязі часу відчувалася рівномірність.

В чому справа? — думав Хильчук. Яка трагедія, чи комедія відбувається щоразу за стіною? Який чорт, не дає їм спокою? І Хильчук щоразу тепер став стежити та прислухатися, щоб зрозуміти ці події.

Стіна, що відокремлювала його від сусідів, була досить товстою, а тому звичайної розмови не було чути. Було чути глухі голоси, але розібрати слів не можна було ніяк. Коли ж за стіною починалася бійка, розмова ставала голоснішою, доходила до крику й тоді Хильчук розбирав деякі слова й фрази.

Бійка за стіною відбувалася майже щовечора. Спочатку до Хильчука доходило беззмістовне гудіння розмови. Він чув, як за стіною бубонів грубий чоловічий голос, що в нього встрявали верескливі нотки жіночого обурення. Поволі голос чоловіка зростав у викрики й тоді можна було розібрати окремі лайки.

Жінка починала протестувати, і її тонкий голос переривався схлипуванням та плачем. Майже одночасно в саду унизу починала грати оркестра. Спокійні, урочисті звуки скрипки були яскравим майже грубим контрастом до того, що робилося за стіною.

— За що ти мене мучиш! Відпусти мене! — схлипувала жінка.

— Бу-бу-бу... падло... ти мені... кар'єру... ва-ва-ва-мерзавка... ти!.. уб'ю...

— Посмій... посмій... а-а-а... бий мене, бий!..

Потім гуркіт зрушеного з місця стільця, тупіт, важке борювання й м'які удари по жіночому тілу.

— А-а-а... убивця... шулер...

— Замовчи... у-у... задушу... гадина!..

Потім удари ставали частіші. Було таке вражіння, ніби місили тісто; тупіт і безперервні крики й плач, змішувались у нерозбірливу колотнечу.

Хильчук, затримуючи подих, слухав, що робиться за стіною. Він сильно напружувався і йому здавалося, що він не витримає й стрибне на стіну. Розруйнує її ударом плеча. Думки розвіялися, голова ставала порожня й лише бійка за стіною впливала на напружені нерви. Іноді виникала думка постукати кулаком у стіну, але Хильчук стримував себе. Яке йому діло до цього скандалу. Пам'ятаючи історію зі своєю дружиною, він боявся вплутуватись у новий бруд.

Згодом бійка стихла. Відчувалось, що чоловік втомився працювати кулаками. А жінка плакала й крізь сльози розпачливо вигукувала.

— Убивця ти... мене убиваєш... і-і-а...

— Я голодую... ю... ю... гроші...

— Відпусти ме-не... я... а-а...

Чоловік деякий час мовчав. Потім він схоплювався, бігав по кімнаті й розлютовано хрипів:

— Мовчи... за...рр...а... задушу... гадюка... замовчи... и...

— А-а-а гроші... поїду...

— Що ти зі мною ро-биш... пусти...

Чоловік знову щось кричав, потім грюкав дверима, скреготів ключем і зникав.

За стіною ставало тихше. Хильчук полегшено зідхав і лягав

на ліжку. Тепер, після цієї колотнечі, ставало тихо-тихо, поки Хильчук знову не починав сприймати звуки оркестри, що виводила сумних і жагучих мелодій.

За стіною ж схлипувало й тихо сниклило. Наче бездомне цуценя плакалося на свою долю.

Тоді в рулетці круп'є починав вигукувати фатальні слова, що визначають не випадок, а залізну закономірність.

СВОЇ

Одного разу, після такої бійки за стіною, Хильчук лежав на своєму ліжку, думаючи на різноманітні теми і слухаючи музику. Він не засвітлював електрики і в кімнаті у нього був присмерк, золотавий од вечірньої ілюмінації міських вулиць. За стіною ще тихо схлипувала жінка й жалісно скаржилась на когось своїй порожній кімнаті.

Хильчук вже багато разів був свідком колотнечі за стіною і сьогодні його особливо вразила ця безпорадність жінки, що ще досі плакала від пережитої образи.

Що робиться між ними? — думав Хильчук. — Яке собаче життя в них? І дивно стає, чому вони не розійдуться. Навіщо вона це терпить? А може там якийнебудь злочин? І тоді в Хильчука стискалися кулаки від цих думок.

Скрипки оркестри сплутували думки й переносили Хильчука в різні уривки його життєвих переживань. Він згадував про свою ранішню роботу, революційні пригоди, згадував свою дружину й усе це проходило перед ним, як в калейдоскопі.

Ось у нього з дружиною теж були непорозуміння, були недовговореності, незадоволеність і вони розійшлися. Неможна ж жити з людиною, щодня в одній кімнаті, разом їсти, разом спати, коли вона ворожа тобі, коли вона нічого спільного з тобою не має, коли вона не поділяє твоїх думок, а ти не поділяєш її, коли у вас різна мета. Як багато нового в нашій житті, і як ще багато старого. Нове зі старим ніяк не можуть ужитися. Правда, вони обидва часто йдуть на компроміс, але цей компроміс здебільшого кінчається катастрофою. Чи винен він, чи його дружина? Вони обоє по своєму праві вони мають різне виховання. Іноді можна перевиховати, алеж часто могила виправляє. Що ж,

ми розійшлися і кожний із нас пішов своєю дорогою, я роблю своє діло, а вона живе як хоче.

— Гру зроблено!..

— Ставок більш нема!..

Вигукнув круп'є в рулетці. Його вигук перетяли швидкі звуки «Шиммі» і він потонув, як вигук піфії, у вечірньому присмерку. Хильчук мимоволі посміхнувся. Цей круп'є наче зробив висновок його думкам. Його до комічності фатальні вигуки, відповідали дуже влучно думкам Хильчука і це породжувало в ньому дивний хаотичний настрій. Цей круп'є нагадував йому ворона Едгара По, до того його вигуки здавалися містичними.

Скрипки нескінченно тягнули журливі ноти й Хильчукові вже здавалося, що це грає йому в голові, в його тілі.

Йому в голові швидко біжать кульки рулетки, перестрибуючи через події, пригоди, дні, місяці. Натовпи товпляться йому в мозкові, захоплені настроєм і різноманітними вчинками. Де зупиниться кулька рулетки, який щасливець виграє ставку? Біжить і кружляє життя, перестрибуючи через події, а події лишаються ямками в історії. І повторює свій біг колесо, і веде свій круговорот життя. У море ведуть свої кораблі капітани, і республіки ведуть в океані часу керманічі. Море з берегами, а час безмежний. Багато зміниться моряків часу, а республіки не закінчать свій путь. Історія посує на історію і скаже доба добі:

— Гру зроблено!..

— Ставок більше нема!..

І знову закружляє життя, а доба застрибає по ямах подій. І який круп'є зможе спинити цей круговорот!

Ось якась жінка схилює і скаржиться порожній кімнаті за стіною, а на волі вітер летить по морях, лісах і степах і нема йому кімнати, а він теж схилює й плаче в негоду, темними бурхливими ночами. І цієї години, цієї хвилини тисячі жінок плачуть і скаржаться порожнім кімнатам. Камери кімнат мідним колом стін обступили закоханих у мрії в'язнів. Все нове народжується у вузьких стінах старого. Курча пробиває шкаралущу лійця, зерно товщу землі й життя товщу часу. Почуття б'ється в стінах традицій. Нова доба зароджується маленьким паростком в стінах старої доби і довго б'ється в цих стінах, поки не

зруйнує їх і не вийде в простір свого часу й завітне пишним, радісним цвітом.

Всі в'язні знають, що робиться в тюрмі, вони перестукуються через стіни й ми зговоримось через стіни держав.

І в цей синій вечір, синє золотаве повітря і в золотавий вечірній час Хильчукові здалося, що він, як і всі нові паростки, ще знаходиться в камері часу. Він — молодий час — мусить пробитись крізь мур, мусить домовитися зо всіма, й пробившись, розквітнути в просторах нових часів: — це все думки.

Оточення впливає на думки. Хай в мозку перемістяться клітини і те, що було чорним стане білим, жовте — зеленим і синє — золотим. Жебрак стане королем, гравець — геніяльним музикою і бездара — винахідцем — це зветься божевіллям. Ми теж інакше ідивимось на світ, у нас перемістилися в мозкові клітини й у нас інші очі — ми бачимо ширше, заглядаємо далі. Хай нас вважають за божевільних. Нам потрібна божевільна упертість, божевільна сміливість і божевільна хода вперед.

В кімнаті електричний присмерк і в цьому присмеркові Хильчук намацав рукою стіну. Його пальці машинально застукали по ній:

тук... тук-тук-тук... тук-тук... тук... хто... ви... ми мусимо... зговоритись...

Стук полетів кудись під стелю й раптом у кімнаті стало тихо-тихо. Було чути лише, як випиналось життя, як воно вихилялося й настовбурчувалось в просторах часу. Хильчук напружено прислухався, але все було тихо й стіни були мовчазні, як стіни камер, як мовчазне каміння, як мовчазні цегла й цемент. Коли він прислухався до цієї тиші, його напруження зникло, тіло стало млявим і він потягнувся на ліжкові. Він лише тепер зрозумів, що він захопився своїми думками, що він на мить дійсно став божевільним, що цієї хвилини, коли він стукав, у нього в мозку щось сталося, що породило такий надзвичайний вчипок. Але не всі ті божевільні, що їх вважають за божевільних.

Хильчук посміхнувся зі свого вчипку й вже почав снувати нові думки, коли враз глухо, ніби під самою стелею, хтось сторонній застукав швидко й ритмічно, й звикле вухо в цих стуках почало розбирати літери, слова й фрази...

тук-тук-тук... тук... тук-тук... котилося з-за стіни... тук... тук-тук-тук... тук...

Хильчук од несподіванки аж підскочив на ліжкові, він оглянув кімнату, що була вся в електричному золотавому присмерку, поглянув на вікно, де перед ним закружляло в електричних гірляндах місто, схвильовано притиснувся вухом до стіни...

тук-тук-тук... тук... тук-тук-тук... лунало звідти... я... те... саме... що... і... ви... тук... тук-тук... мене зовуть Марією, а прізвище моє тепер Виндишек. Мій чоловік поляк, він круп'є, оде ви чуєте його голос...

Хильчук слухав і хвилювався. Марія? Це ж жінка. Він чомусь згадав вичитане в романах, що чорношкурі тубі.ьці всіх жінок називають «марійками». Це та ж «марійка», що плаче за стіною й що її що дня б'є чоловік і знущається з неї. Хто вона? Звідки вона знає Морзе? Телеграфістка, чи справді наша?

— Ви телеграфістка? — вистукав Хильчук.

— Я ж вам казала, що я те саме, що й ви... — відповіла жінка.

Хильчук безпорадно оглянувся навколо себе. Він знову побачив у кімнаті золотавий присмерк і в тиші відчув, як настобурчується й глузливо посміхається життя. В цій тиші він також почув, як сильно колотиться його серце й як плавно хвилюються груди жінки за стіною. Він припав грудьми до стіни і йому здалося, що він обіймає тепле, м'яке жіноче тіло і вже відчуває йому рідні зворушливі пахощі. Адже кожна жінка така близька й така рідна кожному чоловікові, — це пережиток дитинства, це є почуття близькості матері, її тіла, її пахощів. Хильчукові здалося, що він спить, бо тільки уві сні можна так реально відчувати людей, що їх справді поблизу й немає. Тільки уві сні можна відчувати справжнє кохання, геройство, боязкість і печаль, в дійсності все це переживається не так сильно.

— Чого ви мовчите?.. Ви здивовані?.. Я теж страшно хвилююсь!.. застукала жінка, ніби вона справді знала, що він переживає.

Тоді Хильчук докраю зацікавлений, став швидко стукати в стіну, розпитуючи й відповідаючи.

Він був здивований і ще ніколи ніщо не вражало його так, як це знайомство. Він знав, що кораблі зустрічаються в океані, вітри в просторах, світи в космосі, але щоб так зустрілися люди,

як він зустрівся з Марією, це буває багато рідше. Його думки, його радіо-хвилі було кинуте в світ, і вони створили цю зустріч. Не всі ті божевільні, що їх вважають за божевільних. Життя настовбурчилось і вже випиналося зі стін.

МУР РУЙНУЄТЬСЯ

Хильчук умовився зустрітися з Марією Винцишек в саді літнього театру, що коло готелю. Тут Хильчук мав уже справді зазнайомитися з цією «марійкою», як він її називав, і що він мав пережити: чергове розчарування чи нове піднесення, хвилювало його, зацікавлювало безмежно.

Цього вечора бійки за стіною вже не було. Хильчук чув, як Марія з чоловіком вийшли з готелю. За деякий час він теж мусів піти до саду літнього театру, щоб там зустрітись із нею. Він одягся, трохи походив по кімнаті, щоб якось прогаяти час.

Вона буде в чорному солом'яному капелюсі і в руках у неї буде жовта троянда. Чекатиме вона на другій лавочці від входу. Такі зустрічі йому не були нові. Колись за часи підпілля йому часто доводилось так зустрічатись, додержуючи конспірації. Алеж це не конспіративне побачення, це просто знайомство чоловіка з жінкою, що цікавлять один одного. Так зустрічаються коханці. І таким чином зустрінеється тепер Хильчук з нею. Чи впізнає він її, а що як він помилиться й підійде до сторонньої жінки?

Такі зустрічі завжди хвилюють. Вони утворюють дивне піднесення, напружений настрій. Людина перед такими зустрічами наче хвора, але ця хворість приємна — вона освіжає людину. Це пропасниця кохання. Вона трусить всіх закоханих, — хто б вони не були. Підлітки чи дорослі, — всі однаково переживають її. Кохання це така хворість, що її мусять пережити всі, проти неї немає лікарів і проти неї не лікуються: бо ця хворість — приємна.

Хильчук купив квитка й пройшов до саду. Оркестра вже награвала якогось вальса і в рулетці вже кричав круп'є. В саду було темніше, ніж на вулиці. Електричні ліхтарі кидали величезні тіні від акацій, і в цих тінях стримано лунали сміх і розмова.

На освітлених алеях вже гуляла публіка. В повітрі пахло задушними пахощами від жінок, пудрою і потом. Ця сумішка пахощів була приємна й трохи дратувала, підвищуючи настрій.

На другій лавочці від входу, що до неї підійшов Хильчук, нікого не було. Він підходив до неї хвилюючись, сподіваючись, що ось він зараз зустрінеється з цією жінкою, що так хвилювало його. Коли ж він побачив, що на лавці нікого нема, його хвилювання зникло й Хильчук відчув досаду, ніби його обдурили. Він присів у тіні й став чекати.

Повз нього проходили жінки, що своїми вбраннями нагадували вітрини модних крамниць. Хильчукові спали на думку ці вітрини з шовками, лакованими черевичками, краватками, капелюхами, косметикою. Йому пахло різноманітними пахощами пудр і він помітив, що всі жінки силкуються виставити всю свою принаду, особливо знизу, з ніг. Чим потворніше була жінка, тим вище вона показувала свої ноги, коліна, і розпалена уява вже малювала собі пристрастні картини. Євангелія й жіночі коліна примушують замислюватись про вище.

Вгорі під покрівлею дерев'яного театру стояла дата: 1910 рік. Речі й будівлі довше живуть за людину. Скільки людей вже проходило повз цей театр, думаючи свої думки, думаючи про що завгодно, тільки не про те, що в 11-му році, повз цей театр вже ходитимуть інші люди, які також думатимуть про що завгодно, тільки не про це. Люди помруть, стануть землею, а театр стоятиме й інші люди проходилитимуть повз нього і їм буде байдуже, що зниклі люди проходили тут і мріяли про своє щастя та майбутнє.

Хильчук підвівся й пішов у напрямку до рулетки. Крізь прочинені двері, за великим столом, що був розмічений цифрами, Хильчук побачив круп'є — чоловіка Марії Винцишек. Круп'є був прилизаний, сорочка його блискучо лищала під модним костюмом, своїм обличчям він нагадував дамського перукаря. Воно було підстрижене, поголене, підпудрене, — це було обличчя самозакоханого красуня, бездарного й пустоголового. Хильчук, подивившись на нього, став дещо розуміти. Він пригадав свою дружину й поставив її поруч із цим круп'є. З них вийшла б чудова парочка. Вони так підходили один до одного, ніби були дуже

близькою родиною. Хильчук тепер догадався, що з ним і з Марією могло трапитись одне й те ж. І ці камери кімнат в готелі з'єднали в'язнів традицій. З'єднали людей, що потрапили до пастки власних помилок. Хильчук відчував, що він з Марією свої люди, які впізнають один одного й на північному бігуні, і в нетрах лісів, і на вулиці людного міста.

В рулетці вже було багато народу. Од шикарно одягнених дам та чоловіків, од робітників до підозрілих типів перукарського вигляду, — всі ці люди жадібним, запаленим поглядом стежили за кулькою рулетки, що байдуже стрибала й крутилася в своєму колі. Людей трусила пропасниця газарту. Вони сиділи й стояли блідими привидами, замагнічені бігом кульки й шелестом паперових грошей. Було моторошно на них дивитись.

Хильчук, не заходячи до рулетки, з саду силкувався розглянути всіх, хто є в рулетці. Його очі старанно розглядали жінок, але він не знаходив тієї, що цікавила його.

Раптом у самому центрі коло кру'є він побачив її. Вона була ще молода й струнка. Вся в чорному убранні, в чорному солом'яному капелюсі, вона стояла притуляючись до стіни й задумливо притискала до обличчя жовту, чайну троянду. Капелюх кидав маленьку тінь на її очі, але в тіні його вони здавалися ще ширші й задумливіші. Обличчя було тонке й трохи суворе. Хильчук поглянув на неї і раптом якось розгубився. Це вона, це вона, — не могло бути ніяких сумнівів.

Вона оглянула залю рулетки й її погляд зупинився на прочинених дверях і раптом обличчя їй почервоніло, вона збентежилась і затулила обличчя трояндою, з під капелюха поглядаючи на Хильчука. Він зрозумів, що вона якось інтуїтивно впізнала його, зніяковів і відійшов од дверей.

Вона зараз же вийшла з приміщення рулетки й просто підійшла до нього, все ще, очевидно, збентежена та схвильована цією зустріччю:

— Ось і я!.. Ви мабуть вже давно чекаєте мене... і простягнула руку Хильчукові. Він міцно по-товариському стис її.

— Так ви, я бачу, захопилися грою!..

— Я дивилась на людей, — посміхнувшись відповіла вона, — вони сами влаштовують собі трагедії!..

Вони підійшли до лавочки, що стояла поблизу рулетки й сіли в тіні акацій.

Крізь освітлене вікно приміщення було видно відвідувачів і круп'є. Скло вікна потворно викривляло постаті, і круп'є здавався якимсь спрутом з величезною розтягнутою вздовж головою, з широкими руками, що коливались і тремтіли, як холодець при кожному рухові. Вони скидувалися вгору, тягнулися вперед і завмирили, ніби схопивши когось за горло смертельним вхопом.

Хильчук і Марія розмовляли просто й не напружено. Вони розуміли один одного, їм не треба було хитрувати, захищувати свої почуття, свої настрої. Вони знали, що їм нічого критися, що кожна фалшива нотка, кожний фалшивий рух викриє зараз же один із них. Вони свідомо відчували, що вони товариші, але одночасно й чоловік і жінка, що в їхніх стосунках не може бути й не мусить бути якогось ламання, удаваного сорому й любовної політики, що стала традицією між жінкою та чоловіком. Вони не захищували, що сподобалися один одному, вони не захищували й того, що ця зустріч приємна їм.

— Як це у нас вийшло, — сказала Марія, тримаючи Хильчука за руку, — ніби ми дійсно сиділи досі поруч у камерах тюрми, а тепер вийшли на волю й зустрілися після довгої розлуки.

— Я думав про це, — відповів Хильчук, — щоразу, коли чув за стіною ваш плач і ці сварки, що доводили мене до божевілля. Чого він так поводився з вами? Ви ж могли піти від нього...

— В цьому й уся мука, що я не могла піти від нього, ось тепер я знаю, що від нього піду... — і вона одверто подивилась на Хильчука, даючи цим розуміти, що це він допоможе їй зробити це...

— Я за всяку ціну допоможу вам, — широко відповів він на її погляд.

— Я зробила помилку.

І в її історії, в її житті Хильчук побачив майже точну копію свого життя. Підпілля, революційна боротьба, тюрма панорамою пройшли перед ним, потім непомітний одрив од свого оточення, будні, що їх силкуєшся оздобити кольоровими ганчірками, новими почуттями, вражіннями й, нарешті, чужі ворожі стіни, — полон. Той самий полон, що в ньому був Хильчук, що

в ньому перебувають багато їхніх товаришів. Полон кімнаток, розкішних жінок, вечірок, чоловіків, артистів, полон річей, оздоби, самоварів і канарок.

— Я одірвалася від оточення, від товаришів, я вмерла в обставинах, що вже запліснявіли, що не мають повітря, що не мають свіжої думки. Я захопилась одним круп'є, як і ви в свій час закохались своєю дружиною. Я загубила зв'язки, загубила товаришів, які повмирали яких порозстрілювало, а ті, що лишилися, десь розпорошились, забули мене. Я теж вмерла. Духовна смерть страшніша за фізичну. Живеш і бачиш, як розкладається твій світогляд, твій мозок. Я стала звичайною дружиною свого чоловіка й коли зрозуміла це, було вже пізно. Стіни вже міцно тримали мене й можна було лише голову розбити об них. Він же цей круп'є, я вже давно не вважаю його за свого чоловіка, цей шулер, ця моя помилка, став моїм хазяйчиком. І коли я одверто оголосила бунт, він став знущатися з мене. У мене не було зв'язків, не було ні копійки грошей... Куди я втечу від нього? Тепер же не військовий комунізм, коли можна було їхати поїздами без квитка, одержувати по талончиках обіди... Як без копійки піти в незнайоме місто, як видертись з нього? Стати проституткою? Але це, — вона почервоніла, — це чомусь огидно мені, просто фізично неможливо, хоча мої погляди й не обивательські. Я сиділа в камері і ось тепер я, вірніше ви, зруйнували цей полон і я...

Вони остаточно домовились. Тепер перед ними обома знову була праця, була хода вперед, було одкрите море життя й часу. Вони могли пливти кораблями й боротися зі штормами, їм треба було лише розплутати останні нитки, що ще сплутували Марію, і на допомогу їм прийшов старий мур протухлих традицій і побуту, що сам поволі руйнується.

Вечір вже напружився прохолодою ночі. В алях стало тісніше, золото електрики гострим і сліпучим.

Круп'є викрикував у куряві залі свої фатальні присуди. В рулетці набилося багато народу, було шумно й напружено.

Хильчук і Марія, що захоплено розмовляли, раптом здригнули й подивилися вбік рулетки.

Там в залі пролунав постріл. Юрба збилася й кинулась

урозтіч. Другий постріл спалахнув у залі й Хильчук з Марією, підскочивши від несподіванки з лавочки, побачили крізь освітлене скло вікна, як змахнула руками потворна постать круп'є і провалилася кудись у ніч — в ніщо...

Погасла електрика й вікна рулетки стали чорними й страшними. Юрба бігла алеями, щось кричала, лунали постріли.

Незабаром хтось біля Хильчука спокійно промовив:

— Вбито круп'є і пограбовано касу...

Хильчук і Марія поглянули один на одного і в них промайнула одна й та ж думка, що їй вони добре розуміли.

— Стіни сами руйнуються... ви вільні... — промовив Хильчук і докончив за круп'є:

— Гру зроблено!..

— Ставок більш нема!..

ПРОДОВЖЕННЯ

Дзень-зень-зень-ень-нь-нь...

— Алло, це дитячий будинок? Покличте до телефону Марію Винцишек!

Це Хильчук. Так...

І знову праця.

Знову: металургійні, хемічні, паровозні, цегельні, гути, гуральні, цукроварні, тартаки, майстерні, фабрики й контори...

Знову: телефони, відвідувачі, папери, — праця.

Вумба-пумба-зумба-крах жох-з-з-ень...

І пішло, і пішло кружляти життя, настобурчуватись і випинатись.

ЧОРНА НЕМІЧ

Так. Примусили мене покинути світ, людей, зачинили в сірій кімнаті і думають, що лікують. Нехай собі думають, мені це не шкодить. Я завжди мав і маю свій власний світ, своїх близьких людей, що оточують мене, розмовляють зі мною і що з ними я ніколи не можу розлучитись, навіть коли б захотів. Нехай думають...

Ось тепер я сиджу в театрі в дванадцятому ряді близько стінки. Наді мною висить величезний малюнок, але його не можна розглядіти, бо ще немає електрики, і залю освітлює лампа, що стоїть на сцені.

Напівтьма. Багато людей. Смалять цигарки. Червоне світло від них то спалахне, то знову ледве-ледве жевріє. Чути сміх, розмову. Хтось позаду вже б'ється і голосно лається поганими словами. Когось заспокоюють. Багато, багато шапок, білі хустки... На сцені раз-у-раз з'являється чоловік з молотком у руці і знову ховається за завісою. Немов уві сні, все так швидко міниться.

От знову починають мене мучити згадки... Не знаю, що з цього буде. Адже нічого не буде тут... Тут, навколо мене, сірі муровані стіни. Тільки нудьга починає їсти серце. Так, їсти... Значить, знову припадок буде. І ці згадки з такою яскравістю, з такими маленькими рисочками-подробницями з'являються передо мною, і це передчуття, що щось буде, щось буде... О, це цілком вірні ознаки.

Так завжди в мене. Як тільки має бути припадок, згадки, наче зграя птиць, налітають на мене, наче листя сиплеться восени. І передчуття охоплює мене, що щось буде, страшне таке,

неминуче. Воно зараз стане передо мною, наче імла, що розгорнеться й відкриє щось страшне й сумне до розпуки.

І що це вони не починають вистави? Адже пора вже! А люди такий гвалт підняли! Починаю розглядатися. Біля мене сидить гарна дівчина й обличчя в неї напрочуд знайоме, тільки не можу згадати, де я її бачив. У неї дуже гарне волосся, гарна зачіска, лице трошки бліде, чорні очі так приємно поблискують. Де я її бачив?

Далі, коло грубки, притуляючись до стіни, сидить на підлозі маленький хлопчик, тримається за живіт і тихо стогне. Біля дверей великий натовп, швендяють дівчата, хлопці чіпляються до них, кажуть дурниці.

Я встромляю руку в кишеню, у мене під рукою щось шепорить, я намацую багато паперу.

Це гроші, — багато грошей...

Неодмінно треба йому віддати всі гроші, що в цій кишені. Тільки, як це зробити? І чого це моя сусідка так дивиться на мене? Де я її бачив? Якось ніяково давати йому гроші, щоб вона бачила, бо ще подумає, що я хочу похвастати. Ну, все одно...

— Хлопчику!.. Хлопчику йди сюди!

— Що, дядечку? — спитав мене хлопчик.

— Ти, мабуть, їсти хочеш, синку? — відповів я йому ласкаво.

Він подивився на мене, здивовано, немов з якимсь захованим питанням. Мабуть подумав, що я жартую.

— Еге, дядечку! — непевно прозвучав його голос.

— Ну, то на тобі, синку! — я встромив у кишеню руку, витяг пук грошей і положив їх на протягнену руку хлопчика.

Враз усі затихли.

Я знову встромив руку в кишеню й витяг ще пук грошей. Руки в хлопчика затремтіли. Він дивно подивився на мене, мабуть, думаючи, що я божевільний, потім йому на лиці промайнуло щось приховано-хитре... Я ще раз устромив у кишеню руку...

— Тримай, тримай! — лунали поради...

Але він уже не дивився на мене, з його обличчям робилося щось надзвичайне. Раптом він схаменувся, шарпонував, як добрий

кінь, і зник у юрбі. Хтось голосно закричав, пролунав голосний регіт. Усі здивовано приглядались до мене.

А я? А мене вже охоплює нудьга мідніше й мідніше, — як тепер. І що воно буде? Кілька неясних малюнків з минулого, кілька реальних натяків від дійсності й вона виляється, залле всіх, як злива.

Раптом щось блиснуло й у повітрі розляглись оплески й крики...
— Світло-о-о!

Це вітали електрику, яку так довго чекали. На мене вже не звертали уваги.

Але перед моїми очима в ту мить блиснуло щось ще яскравіше і вдарив глушний грім. І враз я побачив, як коні, що везли гармати, стали навшпиньки, в повітрі запахло смалятиною, а шляхом, де ми їхали, проскакав вершник, як скажений, з-під копит коня так і сипались іскри.

— Сті-ій! — кричав він, як божевільний. — Поверта-а-ай на-за-а-ад!

Щось знову грюкнуло, ще ближче, ніж раніш, і великі грудки землі полетіли високо вгору. Кінь метнувся вбік, і я ледве втримався на ньому.

— Гарма-а-ти впере-ед! — кричав той же голос.

— От нечиста сила! — лаявся якийсь салдат. — Яке страхо-висько.

І знов грюкнули зовсім близько, вгору полетіли тріски й шматок колеса. Набій влучив у гарбу. Коняка стала навшпиньки і грюкнулась об землю, наче непритомна. Вбило одного вершника.

Мені стало моторошно.

Серед війська стався переляк. Салдати з криком били коней і завертали їх назад, а коні лякались, ставали навшпиньки, перекидали гарби. Чотири коняки з гарматою погнали навпрямки через степ, вершники з диким лементом доганяли їх. Якийсь салдат спереляку біг за ними пішки, а торба на його плечах кумедно підстрибувала й теліпалася влад. Перший вершник гасав, як скажений, і ревів слова команди — це ще більше піддавало переляку. Тільки мій недавній знайомий у гарних жовтих чоботах, з хижим обличчям, спокійно й байдуже дивився на пригоду.

— От бісової віри!.. — Чого він ганяє! — і він погано вилаявся.

Нарешті, всі звернули, я знову zostався позаду. Набої лягали на шлях і глушили своїм грюком, обоз і кухні жалібно бряжчали.

Мені чогось не вистачало повітря, нудьга, як перед смертю стиснула серце.

«Ну чого? — питав я себе. — «Уб'є, то вб'є, хіба не все одно!»

Але серце не слухалось, воно тріпотіло ще дужче; так і кортіло стібнути коняку щосили й з голосним, страшним лементом тікати світ-за-очі. Проте, було соромно самого себе й я силкувався бадьоритись, стримував коня, примушував його йти кроком.

І мозок, здавалося, вже перемагав серце. Але воно знову тіпало і кричало, як божевільне: вб'є, вб'є. Раптом передо мною знову сильно грюкнуло і грудки землі полетіли до неба.

Я з'їхав з шляху в долину і став роздумувати, що робити далі. Повітря було приємне, запашне. Трошки пахнуло морозом, бо це був чудовий весняний ранок, і вітер, що ледве подихав, приносив ніжні пахощі звідти, здалека, де білили дерева, всипані квітом, де стояла біла привітлива хатка.

Незабаром я під'їхав до неї. Перш за все я побачив зламану браму, що ще ледве трималась. Прив'язавши до неї коня, я зайшов у двір, звідки на мене зразу глянуло пустою. Навколо було тихо, наче все вимерло. Ключі й комори були відкриті й вітер тихо гойдав дверима, в хаті теж не було нікого. В першій кімнаті на стінах висіло багато малюнків, портрети, посередині стояв стіл, а біля стін: шафа, тапчан і кілька фотелів. В другій кімнаті був великий розгардіяш: по підлозі було понакидане якесь шмаття, валялись поперекидані стільці, а біля стіни стояло чорне палітурове фортепіано. Було видно, що хазяї похапцем кинули господу, але це було давно, бо пил товстим шаром притрусив усі речі.

В заязозене вікно настирливо лізли молоді, свіжі гіллячки з пишним білим квітом.

Так. Я пам'ятаю все. Я не можу не пам'ятати. Воно стає передо мною й летить невпевнено, нескінчено і все швидше,

швидше. Аж плутається все, рветься, як гнила нитка, але знову зв'язується і летить. Хай. Це чорна неміч.

Напевне, що так, бо ці стіни досить виразно свідчать про це й ґрати на вікнах чорніють не даремно. Прокляття! Вони кажуть, що я божевільний. От дурні! Алеж я цілком нормальний. Чого вони знущаються з мене? Кілька разів казав це лікарю, а він, катюга, так приємно всміхається.

— Подождіть ще трошки, — каже, — погостуйте в нас! Такий приємний гість, а там незабаром і додому поїдете!

І як це все сталося! — Так швидко, несподівано!

Я син вчительки; моє дитинство минуло серед широких степів та під сумне кумкання жаб. Жили ми завжди при школі, коло станції, що стояла близько берега багнистої ріки й серед широкого степу.

Шкільний будинок був дуже великий, — як вінмені уявлявся, — мурований, з великими коридорами, з пустельною луною. Навколо школи був сад і чорний двір, оточений великим червоним парканом.

Вийдеш, бувало, за браму й перед тобою розгорнеться степ з великими горбами, ярами, каменярями. Вийдеш, і таким маленьким собі здаєшся, наче миша. А вітер співає тихо, трава, попалена сонцем, ледве колихається й ніякого руху, наче замерло все, тільки іноді лунає пісня молдавана, одноманітна така, журлива.

Або бачиш, як через степ мандрує перекотиполе. Котиться, потім стане, наче прислухаючись до чогось, і знову котиться, доки не зачепиться за каміння. І в однім місці багато збереться їх, наче отара овець. Вони стоять або рухаються, наче щось слухають, немов радяться, а іноді відчепляться і знов кудись мандрують, без усякої мети, куди вітер повіє.

Може це степ перелив мені в серце всі свої жалі, всю свою безкраю нудьгу. Може то тіні, що вночі з тужним риданням та леменетом блукають каменярями, оселились в мені.

Кажуть, що нудьга з'являється без усяких причин, без усякого тла. І я теж так само думав, але це неправда. Нудьга — це

хвороба, тяжка хвороба, бо від неї немає ліків. А причин у неї безліч.

Прості пахощі квітів іноді можуть викликати нудьгу. Вони нагадають щось далеке, давно вже забуте й воно повстане яскраво-яскраво.

Мати моя... Я її завжди пам'ятатиму. Вона своїм виглядом не давала мені нудьги, вона була нещасна.

Вона була гарна, трошки худенька, зовсім дівчина, і коли я плакав, вона пестила мене й теж чогось плакала, а я горнувся до неї...

— Самотні ми з тобою, так, самотні!..

Незабаром я побачив, що вона дуже змарніла, засмутилась, а погім її положили в домовину з простих дощок.

Я без шапки плентався по снігу й голосно ридав. Нудьга, як клешнями, стиснула моє серце. Я кричав до розпуки. Потім я нічого не пам'ятаю...

Це був мій перший припадок. Після вони повторювались дуже часто й перед ними в мене завжди з'являлось передчуття чогось страшного, неминучого.

Я бачу цю кімнату дуже ясно, навіть сама дійсність не була така яскрава, виразна. Я бачу, як усміхається до мене фортепіано своєю холодною, кістяною всмішкою, я бачу це шмаття порозкидане, бачу поперекидані стільці, і таке саме передчуття страшного, неминучого охоплює мене.

Дарма, що тут — у цій кімнаті — такий спокій, така тиша. Дарма, що мені здається, ніби я вдома. Я знаю, що щось має скоїтись.

Я ходжу по кімнаті, моє серце все міцніше схоплює нудьга, я почуваю, що сьогодні скоїтись щось таке нове, страшніше, ніж завжди, що сьогодні для мене нещасний день, що в моїм житті, в моїй хворобі скоїтись якийсь страшний переворот.

А в кімнаті тихо все, наче це ранок і всі сплять іще, не прокинулись, тільки за вікном голосно-весело цвірінькають горобці, та з рамок дивляться на мене, неначе живі, очі якихось панів та панянок. Немов зараз усе прокинеться, заворушиться

принесуть шипучий з білою парою самовар, забряжчать склянки, ложки... Але нічого! Навколо — пустельна тиша і я чую, як у моїй душі, в моїм серці розквітає самотність.

Я ще раз оглядаю помешкання: фортепіано усе також усміхається, щирить свої зуби. А на дворі, куди я виходжу, порожньо й ясно. Сонце сидить на небі вже досить високо. Мій кінь нетерпляче б'є копитом і голосно пирхає, мабуть йому хочеться їсти. А вже пора. Я виходжу за браму й починаю оглядати шлях.

Ген-ген туманіють вершники й до мене заходить тупіт і брязкіт, то брязчать кухні й обоз.

Незабаром вони під'їхали до хати. Знову залунала лайка, гомін, бряжчання, метушня. Почали вкопувати гармати. Роздали обід. Недалеко біля нас якийсь салдат загравав на гармонію, заспівали пісень.

Обідати я пішов у той гурток, де грали на гармонії і співали пісень. Салдат, що раніш біг пішки за гарматою й за кіньми, тепер витанцьовував гопака. Все це робило дивне вражіння. Минулий переполох і теперешній спокій, якось не в'язались один з одним. Здавалось, що він роблений і що він може порватися, як струна.

Коли я обідав, до мене підійшов чоловік у гарних, жовтих чоботах і з хижим обличчям. Він почав щось казати про мою сміливість, але його зараз же покликали до гармати, а я з великою охотою став доїдати свою їжу.

Салдатові обридло грати гопака й він затягнув фалшивим, хрипким голосом:

Ревела буря, дождь шумел,
Во мракє молнія блистала,
І безпереривно гром гремел,
І ветри в дебрях бушевали.

Але не встиг він доспівати, як ми всі відчули, що нас наче хтось ударив по обличчях і разом із тим тарабахнуло по головах. Кожний із нас відчував, що в його наче розвалюється голова. Гармонія жалібно верескнула, а голос музики з переляку затягнув тремтливими тонами:

А бедна-аю Ма-а-ру-сю
Ати-ра-влєну вя-зут.

То забухали гармати, що стояли позаду нас. У мене всередині наче щось увірвалось. Гармати забухали безперестанку, через нас зі свистом полетіли набої, і з кожним вибухом ми відчували, що хтось нас здорово б'є по головах.

— Це я уперше на війні, але невже я боюся, боюся бути вбитий! Невже я боюся смерті? Ні, це не може бути, це дурниця! Але чому я не можу заспокоїтися, чому я не можу спокійно, як ці люди, слухати гармат, чому моє серце так скажено колотиться? Значить, я боюся! А чоловік у жовтих чоботах каже, що я сміливий, що він бачив, як я спокійно їхав, коли навколо мене рвались набої, коли всі тікали, як божевільні. Ха! Я сміливий!

Раптом біля нас сильно грюкнуло й угору полетіли тріски, а потім залунали крики й стогони. Мені щось боляче стиснуло груди, я перестав дихати, аж в очах потьмарилось.

— Ні, я такої муки не винесу!.. Я не можу терпіти такого страшного болю!.. Так, я боягуз, я найганебніший боягуз!

Я швидко побіг до хати.

— Це буде мій порятунок, може мене тут не вб'є!

Я зайшов до кімнати, де було порозкидане всяке шмаття й заліз під фортеціяно. Я почував, що швидко зі мною буде припадок, що я не видержу такої смертельної нудьги й страху.

Знов грюкнуло зовсім близько. Шибки, як дощ, посипались з вікон. Моя нудьга осягнула вже найвищих розмірів і мені здавалось, що ось-ось я впаду безпритомний. Трохи згодом це почуття зникло і я став почувати якусь злість. Скажена лютість помалу охоплювала моє серце, мені хотілося трохи не дертись на стінку. Моя хвороба прийняла зовсім інший напрямок. Я вже нічого не боявся. Тепер я міг убити першого стрічного.

Я вийшов на повітря. Десь далеко торохкотіли кулемети, а над нами з глушним гуркотом рвалися набої й сипались кулі. Вже було багато вбитих.

Я побачив, що з військом робиться щось погане. Вже налагодились тікати й гармати наші мовчали. Під ногами корчилися ранені.

Я бачив чоловіка з одірваною головою, потім перебитого навпіл і силу крові, подертого м'яса.

Мене схопила страшна лють і я побіг до гармат. Там чоловік з хижим обличчям лаяв людей. Потім я побачив, як він набив гармату й вистрілив. Я вже не боявся, я з озвірінням став допомагати йому.

Біля нас умирали й розлягались стогони й лемент, але я вже не боявся. Я вже ніколи нічого не боявся...

Всі мої інші випадки кінчалися страшенною лютістю, я повинен був спрямувати свій гнів на когонебудь і тоді мені ставало легше.

Летить, летить, мої згадки, летить невпинно. Вже швидко кінець. Я знаю куди вилетіть моя нудьга... Я знаю.

Тільки той міг зостатися живий, хто сильніший, кого всі бояться, хто подібний до звіра, у кого нема нічого святого, крім своєї власної особи.

Такий звір був і Панас Рудий, — чоловік у гарних жовтих чоботах і з хижим, рудим обличчям. Всі салдати, і навіть сам командир, дуже боялися його. Він одним своїм виглядом наводив на людину жах, але я його зовсім не боявся. Я нічого вже не боявся і він усе це почував, він ставився до мене з пошаною, вважав мене за рівного собі.

Зчаста нам доводилося голодувати й холод нас мучив досить часто, хоч грошей у нас було безліч. Після кожної сутички салдати роздягали вбитих, забирали всі гроші, забирали все, що тільки було цінного, щоб потім у свою чергу бути вбитим й віддати все іншим.

Одного разу до нас пристав якийсь хлопчик; він був дуже обідраний і голодний. Ми теж не були ситі. Один Панас Рудий завжди щось їв. Це хлопчик помітив і став за ним стежити; він побачив, де Панас ховав їжу й одного разу з'їв її.

Панас дуже розлютувався й лаяв усіх такими словами, що від них земля здригалась. Свої лайки він завжди так художньо komponував, що не тільки людина лякалась, але навіть і звір перелякався б, коли б зрозумів їх.

Таким чином, хлопчику пощастило поїсти п'ять чи шість разів. Ми забороняли йому красти, перестерігали, що коли Панас довідається, то вб'є його, але голод робив своє діло, а хлопчик своє.

Одного разу ми сиділи колом біля вогню й сміялися з Панаса, що його так обдурює хлопець. Хлопчик був гарний, веселий і завжди розважав нас. Він іще щось доїдав, коли ми побачили Панаса.

Панас біг з лютістю дикої звірини, і не встигли ми скаменутись, як він накинувся на хлопчика й залізною рукою схопив його за горло.

Він задушив його вмиль. Лице хлопчика зразу посиніло. Обличчя салдат од страху були ще блідіші. Ми не змогли запобігти лихові, але з цього часу я зненавидів Панаса, я не міг без огиди з ним говорити.

Особливо побивався за хлопцем один салдат. Коли він дізнався про смерть хлопчика, то трохи не плакав. Панаса лаяв скажено, і я боявся, щоб з ним не скоїлось лихо.

Цей блідий і завжди голодний салдат — звали його чомусь Попом — мені дуже сподобався, і я ділився з ним, чим була змога. Була в нього одна хиба — він був закоханий у чоботи Панаса. Ці чоботи не давали йому спокою; він усе дожидав, коли Панас залишить йому цю спадщину. Але Панас був дуже живучий й окрім того, спадкоємців на його чоботи було дуже багато.

Кожний день приносив нам усе новий і новий жах, бо війна це — чорна неміч.

Незабаром після смерти хлопчика салдати найшли десь на шляху голодну й ледве живу дівчину. Її зогріли, нагодували й вона зосталася з нами. Гарне її обличчя й жіноча ширість привернула до неї всіх. Всі доглядали її, як свою дитину, але таки не догледіли. Одного разу її знайшли задушену й згвалтовану. Всі думали, вірніше були певні, що це зробив Панас, але теж нічого не могли подіяти.

Я її бачив задушену.

Ніколи, ніколи не забуду її обличчя. Вона лежала горілиць, розкинувши руки, а обличчя її було бліде з великим синцем під оком.

Поховав її Піц. Він після цього кілька днів ходив, наче божевільний, безглуздий, нічого не розуміючи.

Я не можу слухати, не можу переносити, коли вітер починає шуміти в деревах, коли він збільшується й починає хитати ними

все більше й сильніше. Тоді мене охоплює якийсь жах, мені тоді здається, що вітер буде все міцнішати й міцнішати, що він почне виривати дерева, зірве все з землі, закрутить у страшенному вихорі — переверне весь світ. Тоді я страшенно боюся, мене починає трусити пропасниця. Тоді я повинен заплющити очі, затулити вуха, забитись кудинебудь, щоб нічого не бачити, не чути.

Ще пам'ятаю один вітряний день, він був дуже поганий у моїм житті, я не можу згадати його без проклять.

Я пам'ятаю часті постріли з рушниць, пам'ятаю великі пожежі; пір'я, що сипалось, як сніг, жалібний лемент, стогони, прохання. Я пам'ятаю речі, що летіли з вікон на вулицю; розбиті люстри, свічада. Перелякані, бліді обличчя.

І тоді зі мною був випадок, страшенна лютість схопила мене.

Я побачив стару, розхристану єврейку з підсліпуватими очима, з обличчям, повним жаху й благання.

Вона стояла, притуляючись до стіни сірого, облупленого будинку, а за її спідницю чіплялося двоє дітей, плакали без жадних криків, без жадного лементу, тільки з їх очей котилися великі сльози, жах одняв у них голос. А я з розгону всадив багнета в груди старої, вона якось здригнулася й присіла, і кров полилася по розхристаній сорочці, заливаючи дітей, що очі їх зробилися великими, страшними.

Я ніколи не забуду того поганого дня.

Але це, мабуть, востаннє я згадав його.

Так, востаннє.

Наче якась радість охоплює мене, що це вже швидко кінець, що я кінчаю рахунки з життям.

Ми кудись швидко бігли. Рвалися набої, торохкотіли кулемети, а навколо лунали пекельні крики.

Я озирнувся, біля мене стрибав Піп з блідим, покривленим обличчям і щось кричав. Раптом він схопився за живіт і жалібно подивився на мене, а потім наче спіткнувся і встромивсь носом у землю, рушниця далеко полетіла геть.

«Вбито його» промайнула в мене думка, і враз усе потьмарилось, я впав непритомний.

Коли я очунав, уже була ніч. Зорі миготіли, наче жмурились і хотіли розглядіти мене з неба. Десь далеко гавкали собаки.

Я підвівся на руках і став пригадувати, що трапилось. В голові сильно шуміло, я помадав її і від того зробилось боляче, а під рукою було щось липке.

«Кров» — подумав я.

І враз передо мною наче спалахнуло все. Я побачив кров забитих, Попа, як він біг і впав.

«Так, значить, я ранений!»

Я помалу підвівся на ноги й став роздивлятися.

Було трошки холодно, навкруги було безлюдне поле, вдалені наче чорнів ліс і туманів шлях. Десь гавкали собаки.

«Треба Попа пошукать!» — майнула в мене думка.

Я зробив кілька кроків. Почувши якісь стогони, я ще зробив кілька кроків. Передо мною корчивсь Піп і стогнав. Я поміг йому підвестись.

— Ой, як сильно болить! — скаржився він хрипким голосом. — Наче шматок м'яса одірвано.

Ми помалу почали чваландати до шляху, потім попрямували ним. Ми ледве плентались, часто спотикались і це боляче відбивалось на ранах. Часто відпочивали й, нарешті, побачили вдалені вогник.

Зовсім близько загавкали собаки, заскрипіли двері й ми ввійшли в хату.

В хаті було світло: щось варили в печі. Якась дівчина від несподіванки нашого завітання сперлася спиною на стіл і дивилася на нас переляканими очима, а десь збоку хтось хрипко мурмутів і кахикав.

Все, як живе, з'являється передо мною.

Ця гарна дівчина з довгою, чорною косою, з широкими від страху очима; ця бабка, зі зморшкуватим, як земля в сушу, обличчям, булькання й шипіння в печі, приємні пахощі страви, хата чиста, велика, гарно прибрана.

Ось очі дівчини спалахнули гнівом. Мабуть не сподобалось їй, що ми так нахабно ввійшли. Але, коли вона придивилася до

наших обличч, в її очах загорівся вогник жалю й симпатії. Вона побачила кров і наш втомлений вигляд.

Вона допомогла нам.

Рани наші гоїлися помалу.

— Остапе, вам сильно болить? Чого ви такий смутний? Може ви хочете їсти? Остапе, адже так не можна!

— Я не смутний, я дуже веселий, я ще ніколи не був такий веселий, як тепер, ще ніколи мені не було так добре, Галю!

І ось мені вже здається, що я люблю ці з веселими вогниками очі, що я люблю цю струнку, ніжну постать, люблю її плавкі рухи, люблю руки, що так ніжно й обережно що разу пов'язують мені голову, люблю дивитись на це ясне дбайливе лице.

Одного разу вона прибігла знадвору схвильована, з великими, переляканими очима й кинулася до мене, обійняла за шию і притулилася до мене головою, як мала дитина, наче ховаючись од чогось страшного.

А мені так приємно було почувати її руки на моїй шиї, її запахне волосся на моїм лиці.

Вона сильно тремтіла і все казала:

— Боюся, Остапе! Боюся! Боюся!

— Чого Галю, ви так тремтите, що вас налякало?

— Я боюся, Остапе, там високий, страшний чоловік гнався за мною. Я боюся, Остапе!

«Панас Рудий» — хтось закричав біля мого вуха, аж я здригнувся, але то була тільки моя думка.

Передо мною стала згвалтована дівчина з синцем під оком, з блідим, сірим обличчям.

Галя помітила, що я здригнувся й ще сильніше пригорнулася до мене. Але я стояв спокійний. Вона відчула, що я не вертаю їй пестошів, засоромилась, почервоніла, і мені стало прикро, що я несамохіть образив її.

Панас Рудий, як вовк, кружляв біля хати. Моє передчуття справдилось.

Тепер я стежив за кожним кроком Галі, я боявся за неї.

Я вбив би Панаса. Кілька разів брав рушницю й ходив полем,

потім у ліс, що стояв неподалеку, але ніяк не міг його зустріти. Галя часто його бачила й ходила засмучена і все поглядала на мене. Під цілими днями ходив з рушницею коло хати й кілька разів бачив Манаса, але той швидко тікав: мабуть, почував, що його тут чекає.

Одного разу Попа не було вдома, бабка Галина десь кахикала за пічкою, а Галя, упоравшись коло хазяйства, сиділа біля вікна і щось шила, раз-у-раз поглядаючи на мене.

— Галю!

Вона підняла голову й подивилась на мене.

— Ви сильно жаліли б, коли б я вмер?

Вона на це нічого не відповіла, тільки вуста в неї затремтіли.

Вона знову почала шити, а я заходив по хаті. Мені було шкода її, бо я бачив, що вона мучиться, я бачив, що треба сказати їй усе, щоб її заспокоїти.

— Галю, я тобі щось скажу!

Але вона вже вгадала й почала цілувати мене.

А на другий день...

Ха! На другий день вона вийшла надвір і поралась там коло хазяйства, а я сидів у хаті й мені здалося, що хтось крикнув таким розпачливим, переляканим і заглушеним голосом:

— Оста-а-п!..

«Галя!» — наче вдарило мені в голову. Я схопився й побіг на двір, але там було тихо й порожньо. Більше криків я не чув, тільки десь перелякано кудкудакала курка.

Мене охопив жах, я не міг зворохнутись, думки полинули швидко-швидко, як вода у водоспаді, вони заливали мене, а передчуття чогось страшного, про що я навіть боявся подумати, разом із думками охопило мене.

Я став кликати, але ніхто не відгукався, тільки курка — спереляку, мабуть, — закудкудакала ще голосніше.

І Попа десь не було. Він, що завжди ходив коло хати з рушницею й так пильно стежив, на цей раз десь зник.

Я вибіг у поле, і там нікого не було. Тоді я, мов божевільний, побіг до лісу.

Я біг, сам не знаючи куди. Віти били мене по обличчю, кущі дряпали руки й рвали одяг.

Раптом я став. Я побачив Гаю. Вона лежала горілиць, розкинувши руки, лице в неї було бліде, аж сіре, а під оком у неї був великий синець і вся вона була в крові, сорочка її була роздерта. Од неї поволі підводився Панас.

Це я розглядів умить.

Панас, підвівшись, побачив на моїм обличчі щось жахне, бо закричав страшним переляканим голосом, як кричить звірина перед смертю, і простягнув руки, наче захищаючись. Я помалу витягнув з кишені револьвера й вистрілив йому в голову. Він дивно змахнув руками, наче хапаючись за повітря і грюпнувся навзаки на землю.

Все потьмарилось на мить передо мною; здавалось, що я вистріляв усі набої.

Нарешті я очунав. Галя лежала нерухомо з побляклими очима, але в мені не було навіть і крихітки жалю; там була порожнеча. Я взяв її на руки й поніс додому.

Не встиг я зробити й кілька кроків, як побачив Попа, який біг, як скажений, з рушницею в руці.

— Що це за стрілянина була?— крикнув він, підбігаючи, коли побачив мене.

А потім побачив Гаю й Панаса, зрозумів усе, захитався й упав непритомний.

А я положив Гаю біля нього й сів коло них. Я нічого не почував, ні жалю, ні розпуки.

Незабаром Піп очунав.

— Піди, стягни чоботи, тепер вони твої!— сказав я майже несвідомо.

Він захитався і якимось безтямно подивився на мене.

Поховали ми її на горбі, що стояв близько хати.

Піп чобіт не захотів зняти, а накидав на Панаса сухого гілля й підпалив. Дим важкою смугою стелився травою і їв очі...

Що це, вже вистава скінчилася? Як швидко! Дуже швидко, скінчилась вистава. Театр порожніє.

Виходжу на вулицю. Дівчина, що сиділа біля мене, теж іде неподалеку. Де я її бачив? Такі знайомі очі! Треба її спитати.

Ідемо поруч.

Раптом її штовхнув кремезний, високий парубок, їй зробилось боляче й вона жалібно подивилась на мене...

І я враз побачив, що обличчя її стає бліде, а під оком синєць, сорочка на грудях у неї розірвана, кров. — Це згвалтована Галя... Так, це вона...

А це хто? Панас Рудий! Панас Рудий!..

Я помалу витягнув із кишені револьвера... Але в цю мить мене хтось із-заду схопив, скрутили руки... і я тут...

Чути, як голосно стукає ключ, відчиняються двері й лікар увіходить у кімнату, але зараз же перелякано відхитується, бо трохи не наступає на чоловіка, що лежить лицем до долу з підвернутими під себе руками. З голови у нього струмочком стікає кров. Ріг стінки теж забризканий кров'ю. Лікар кличе доглядачів, пильно розглядають бліде обличчя мерця.

Смерть намалювала на ньому спокій; вона завжди це робить, щоб не можна було відгадати її таємність, її загадковість. Тільки в самих куточках вуст мерця, наче навмисне, заховалась рисочка, що нагадує подібне до усмішки.

А в другій кімнаті хтось сміється божевільним, безглуздим сміхом і бринькає вустами, наче на балалайці: він одгадав загадку смерті.

За вікном весело цвірінькають горобці; десь далеко, журливо плаче катеринка.

Ха! Як гарно, як добре все виходить, себто вийшло б! Але чому ж я не можу цього зробити? Чому не можу?

Невже я боюся, невже я боягуз, невже я й зараз не зможу цього зробити?

Так завжди, так завжди!.. Це чорна неміч.

ПЕРЕМОЖЕЦЬ ДРАКОНА

I

— Хорне! А, Хорне! — сказав молодий кочегар. — Сьогодні на С. 843 знову прорвало димогарну трубу. Кочегар врятувався просто чудом. Він, на щастя, дивився, як переводять стрілку й стояв коло вікна. Це вже другий чи третій випадок.

Кожний громадянин міг побачити на власні очі, що машиніст Хорн багато пережив за своє життя того, що робить людину трохи дивною та суворою.

Коли він дивився у вічі своїм товаришам, їм здавалося, що вони бачать згаслу топку паротяга або лок тендера, що його наповнила темна масляниста вода.

У розмові, коли задували про нього, казали, що це той, чії руки нагадують коцюбу, а весь він сам нагадує старий паротяг-компаньйон з чотирма циліндрами.

Він або мовчав, як мертвяк з кладовища паротягів, або зідхав, як гальмо Вестингхауса, що поволі нагнічує повітря.

— Але кожний знав, що він умів оповідати, і що тоді голос його лився, як клекіт коліс пасажирського потягу.

Ось який був машиніст Хорн.

Він мовчки підвів голову, бо сидів за столом, поклавши голову на руки, і глянув на кочегара.

Його напівчорне, напівсиве розкуйовджене волосся нагадувало іскрозатримне приладдя, яке буває на димарі паротяга. Він поволі запустив пальці в своє волосся й сказав тихо, ніби до всіх і ніби у простір великої, напівтемної машиністівської кімнати:

— У-у! Капітена! Ламайла машина! Два свистки! Задній хід!..
Надворі була ніч чорна, як паротягова обшивка.

Кожний знав, що Хорн може розповісти про багато таких випадків, що мали нещасливий кінець.

Він ще трохи попихкав, наче нагнітаючи повітря, а потім його голос став колисати кімнату, повну перевтомлених кочегарів і машиністів, яким здалося, ніби вони їхали в міжнародньому вагоні «Інтернаціонал», і може все те, що вони почули, їм просто приснилось.

II

Ніч. Вітер.

Все притрусив вугільний порошок. Крізь темряву окреслюються темні масиви трикутників і кубів будівель депа. Скрізь наче на шахматній дошці, окреслюються куби вагонів.

Ніч. Вітер.

У чорнім повітрі відбувається якась страшна сатанинська меса. Вугільний порошок смерчами кружляє в повітрі, великі піщини дощем шкребуться у вікна сторожок. Ліхтарі круглими, блідими помаранчами блукають у темнім просторі, танцюють під музику невідомих музикантів.

Феєрична ніч.

Пекельна музика.

Вітер грає на струнах станційного радіо. Паротяг переляканим зойком переріже похмуру ніч. З шипінням, скреготом, тупотом по рельсах проскоче скажений ківнь-поїзд.

А вітер все грає на струнах станційного радіо, танцюють у повітрі бліді помаранчі ліхтарів, смерчами крутиться вугільний порошок.

Чортовиння.

Радіо виє тоненькими й грубими голосами, висвистує такт сатанинського вальсу, гудуть телеграфні стовпи.

Феєрична меса.

Це страшна китайська ніч.

Га-га-га...

У-у-у-у-у...

Вжі-і-і...

Згу-згу-згу...

А-а-а-а-а...

Го-го-го-го-го...

Страшний китайський дракон не спить, вдивляється в ніч блідими ліхтарями, крутить хвостом у повітрі, до смерти лякає косооких людей.

Це дракон з вогняною пащею і це звичайний сормрвський паротяг.

Грає, грає вітер на струнах станційного радіо.

III

Маленький китаєць Тен-Гу сидить на дерев'яних бильцях, схиливши голову. Товариші сплять. Він вартує.

Довгий Джау-Лін розтягнувся на купах вугілля й міцно спить; він майже мертвий, голови його зовсім не розібрати, вона провалилася в вугільну яму, можна тільки розглядіти величезні, важкі, пудові черевики, що стирчать на великій купі вугілля. Можна подумати, що хтось забув ці черевики на цій купі вугілля й тепер засипає їх поволі вітер вугільним порохом.

Інших товаришів не видно, вони зовсім стерлись серед вугілля, — їх багато. Тут і Фен-Зін, Цзянь-Сянь і Ван-Хунь, і багато інших. Вони страшно потемніли і майже мертві, всіх їх можна прийняти за великі відламки камінного вугілля у великій чорній пустелі естокади.

Тен-Гу вартує. Прийде паротяг і треба буде в його бездонний тендер засипати вугіль. Тен-Гу стомився, він уже зовсім не чує свого маленького тіла, він чує свою важку олив'яну голову й іскри спалахують перед його косими очима.

Хай скиглить і виє радіо, хай гудуть телеграфні стовпи, хай проносяться з гуркотом скажені дракони-поїзди, хай крутить своїм хвостом і вдивляється в ніч огняними очима паротяг, — Тен-Гу вже не боїться, він звик до темних, мов вугіль, ночей...

Тен-Гу страшенно хочеться спати. Він уже навмисне сів на бильця, щоб доводилось додержувати рівноваги, щоб заснувши непереможним раптовим сном, також раптово злетіти з них на купі вугілля й тому одразу ж прокинутися.

Тен-Гу добре знає, що, коли він хоч на хвилину присяде донебудь у зручнішому місці, — як боги сну заморочать йому голову дивними краєвидами і фантазіями, а страшний дракон вчинить йому якунебудь неприємність.

«Добре було б зараз з кимнебудь побалакати», — думає китаєць. Він бачить, як далеко в повітрі блукає маленький вогник ліхтаря. То сторож переводить стрілки. Тен - Гу дуже хочеться крикнути:

— Гей, сюди, мая буде гаварить!

Але він знає, що такої ночі сторож його не почує, і дракон тоді ще сильніше реготатиме, лякатиме вогняними очима.

Сидить маленький китаєць на бильцях, вартує ніч, а ніч чигає на китайця, щоб вчинити йому якунебудь неприємність і так силкуються вони перемогти один одного.

IV

Мабуть машиністу Хорну здалося, що він оце виїхав зі станції, бо він трохи перекинувся вбік і подивився так, як завше дивиться машиніст — чи відкрито йому семафора, чи ні.

Потім Хорн зробив рух рукою, наче тлянувши за мизу паротяговою свистка. Це мав бути довгий свисток, що означав:

— Вперед! 30 верст за годину!..

Він раптом подивився навколо, ніби хотів сказати:

— Кочегаре, вугілля!..

Але потім роздумав і рішив, що й так гаразд. Пасажирський потяг його розмови ішов без запізнення.

V

За Дніпром — за далекою Волгою, за Уралом, за далеким Тибетом розлігся величезним драконом Китай.

В полях рижу ходять маленькі китаянки, поблискують чорними очима, всміхаються. Там стоять пагоди зі страшним несправедливим драконом, праця й голод жене китайців у далекі країни, де такі кумедні й дивні люди, де так багато можливостей.

Тен-Гу замріявся.

Він не знає, що в широких степах чужих країн, де він колись проходив перед тим, як потрапити на естокаду і вантажити на паротяги вугілля, — що в цих степах голодний і справедливий бунт підіймав свою жорстоку й буйну голову. А ніч знає, страшна китайська ніч, ніч праці, яка глузує з маленького китайця.

Вона може показати йому озброєні орди степняків, татар і киргизів, може налякати пожежами й кров'ю повстань запо-

рождів, як тепер лякає вітер, що імпровізує на струнах радіо пекельну музику бою. Але що йому далекий Китай, що йому маленькі косоокі китаянки, коли тут кумедні й дивні люди, кремезні й здорові дівчата, постійна праця, а головне, можливість стати «капітеном». Тен-Гу знає, що приємніше бути «капітеном», — машиністом, господарем велетенської залізної істоти паротяга, переможцем дракона, ніж звичайним угольщиком, з якого так легко глузувати цій брудній почварі.

Тен-Гу вже був за кочегара.

Ля-ля, він верхи їздив на драконі з вогняною пащею, він сам годував його чорним камінням. О, бути «капітеном» — це найвище досягнення! Але маленький китаєць знає, що ще багато й багато треба навантажити паротягів.

Спить Україна. Ніч темна. Сплять нації. Маленький китаєць не проспить чергового паротяга.

Навантажити вугіллям тендер, хіба це не велика справа? Хіба це не краще великої поеми, що її читатиме невеличка купка людей? Втомленому й виснаженому Тен-Гу навантажений паротяг дасть більше задоволення, ніж усі ваші поеми вашим поклонникам, поети!

Джоу-Лін вже старий і Тен-Гу дивується, чому він сміється його мрій. Тен-Гу знає, що Джоу-Лін може вічно вантажити паротяги, а його пудові черевики можуть вічно стирчати на купі вугілля під час відпочинку.

VI

— Відкрий сифон! — сказав Хорн, але ніхто з присутніх не поворухнувся.

Потім він ніби взявся за інжектор, наче хотів перегнати воду з тендера в казан.

VII

Страшної китайської ночі, ночі праці, темної ночі, не дуже зручно сидіти на високих хитливих бильдах, коли бурхання вітру може здмухнути Тен-Гу, як порошок, коли втомене тіло не може реагувати на зовнішні впливи, коли непереможно хочеться спати.

З великими вогняними очима, тихо підходить до естокади дракон. Естокада спить. Тен-Гу зовсім замріявся. Страшний дракон хоче вчинити йому чергову неприємність.

— Гей, Тен-Гу, а! — лунає з паротяга. — Давай вугілля!

Замріявся Тен-Гу на високих хитливих бильцях, неодмінно зробить йому якунебудь неприємність страшний дракон.

Угу!.. Угу!..

е ве нетерпуче паротяг.

Тен-Гу губить рівновагу на бильцях і зі всього розмаху падає на Джоу-Ліна, потім швидко схоплюється:

— Уй, ля-ля, капітена!..

Біжить до наповнених вугіллям ящиків, здіймає защіп й перекидає ящик у повітря, потім пильно вдивляється долі, як сиплеться чорне каміння в тендер паротягу.

— Що, заснув? — знову кричить йому кочегар.

— А? — питає Тен-Гу.

Вітер односить слова й наповнює ніч жахливими звуками.

— Що, спиш? — знову кричить кочегар.

— Не, мая не спить! — відповідає китаєць. Мая сиділя й впала...

З гуркотом сиплеться вугілля в тендер, другий, третій ящик перекидають у повітря. Джоу-Лін розбудив усіх китайців, стукають лопати, шкребуть вугіль, з глухим стуком падає він на дно вагонеток, віджила естокада, заворушилася чорними тінями.

— Ей, капітена, дай папілосу! — кричить, перехилившись через бильця, Тен-Гу.

— Як же я тобі дам? — кричить знизу кочегар.

— Со? — питає китаєць.

— Лізь сюди!..

Скажений вітер не дозволяє розмовляти. Тен-Гу й кочегар весь час силкуються перекричати пекельну музику китайської ночі. Як вони не кричать, все одно не чути цілих виразів, чути тільки окремі слова, або відламки слів, за якими тільки можна вгадати бажання. Вітер, наче злодій, краде слова і жбурляє їх кудись між далекі вагони й паротяги.

— Лізь сюди! — знову кричить кочегар.

— Со?...

— Сіцаса!

Тен-Гу перелазить через бильця естокади і стрибає в тендер паротяга, за ним з гуркотом сиплется вугілля.

— Тю!.. — лякається кочегар. — Та ти ще вб'єшся!..

— Со...

— Вб'єшся, кажу!..

— Не, мая вміє, мая не вб'єся!..

Вогонь розкритої топки освітлює їхні чорні обличчя фантастичними жовтими плямами.

— Дай папілосу! — каже Тен-Гу.

Вони вдвох заходять у будку. Коло вікна на своєму місці сидить старий машиніст, він куняє, його голова хитається, як у п'яного.

— Здолово капітена! — вітає його китаєць.

— Здорово Тен-Гу! — прокидається машиніст. — Скоро поїдемо!..

— Сіцаса!..

Кочегар крутить з махорки цигарку, потім дає Тен-Гу. Цигарка Тен-Гу, врешті, подібна від бруду до круглого шматочка вугілля. Кочегар бере поліно й намотує на кінець клоччя, потім встромлює його в топку. Імпровізований сірник пече обличчя обох і, врешті, обидва задоволені. Цигарки маленькими вогниками спалахують коло їхніх носів.

— Ну що, знову поїдемо з поїздом? — питає кочегар. — Ти мабуть уже скучаєш за паротягом. Пом'ятаєш Тен-Гу, як ми з тобою гуляли на «Сорочім Броду»?

О, Тен-Гу добре пам'ятає ту веселу п'яну ніч, коли потяг, як табун скажених коней, нісся по рельсах, як завжди спокійний та трохи муругий «капітена» тепер співав і пританцьовував на залізнім фартусі паротяга, як кидався з боку на бік паротяг, як гуркотіли колеса і здригались мости від небаченого бігу. Ля-Ля, тоді захоплювало дух і залізний дракон скреготав і радів під їхніми п'яними й хиткими ногами! О тоді було прекрасно!..

VIII

Хорн здвигнув рукою, неначе переводив регулятор, глянув на сонливі обличчя кочегарів, як на один великий манометр, на якому він міг бачити силу тиску атмосфер своєї розмови.

Потім він ніби помацав важиль і пильно подивився вперед на неіснуючі рельси, на безмежну неіснуючу колію.

Чи був він задоволений, чи ні, про це важко було сказати, але очевидно, він рішив, що все гаразд, і силу атмосфер можна збільшити.

ІХ

Кожний, мабуть, з вас знає, що таке китайська ніч, — ніч праці, коли навкруги чорно, як у димарі, і не видно рельс, коли божевілля стискає за горло й коли рельси сами знають, куди ведуть.

О, Тен-Гу, — чудово відчував цей момент, коли вони з «капітеном» під пахання вестингавзу, під гуркіт коліс, під скажений біг, ритмічно танцювали вальса на залізному фартусі паротяга, який стрибав з боку на бік і швидко та старанно дихав поршнями.

— Ну, Тен-Гу, — сказав машиніст, — може й зараз станцюємо вальса? Чи не хочеш? — І він підійшов, посміхаючись, до китайця.

— Не, зараз давай-давай вугілля! — Дракона куш-куш! — відповів Тен-Гу.

Раптом жахливий крик, наче камінням ударив по вухах Джоу-Ліна, який сидів високо на бильцях естокадри і дивився доли на паротяг.

Він бачив, як паротяг зашищів і тисячі іскор освітили чорну ніч праці.

«Дракон розлютувався!» — подумав Джоу-Лін, і його довге тіло задрижало в лихоманці.

Потім хмара задушливої пари наче запоною вкрила увесь паротяг і стала вкривати естокадру.

Очевидно, на паротязі раптом виникла якась катастрофа.

«Дракон мабуть розсердився на капітена!» — знову подумав Джоу-Лін, і він од страху затулив брудними руками обличчя.

А станційне радіо вило, плакало й реготало. Вітер був такий сильний, що здавався густим і його можна було різати ножем. Паротяг-дракон наповнював ніч глушним шищінням і тисячами іскор, які поволі гасли.

Джоу-Ліну, Вань-Хуневі, Цзянь-Сяневі, що підбігли до билець, здавалось, що там унизу тріснула земля й вивернула ціле пекло, яке герготало під ними.

І справді дракон розлютувався.

Коли машиніст підійшов до Тен-Гу!..

Це була одна хвилина. Це була одна мить.

Прорвались старі димогарні труби. Вода, заливаючи топку окропом і страшенно гарячою парою вдарила, в паротягову будку.

Це був один момент.

Тен-Гу, що стояв коло машиніста, з силою відштовхнув його в бік і сам, затуляючи своїм тілом топку, голосно кричав:

— Дракона куш-куш капітена! Тен-Гу, Тен-Гу не давай! Тен-Гу...

Гарячий окріп одразу обварив Тен-Гу, який врятував од цього машиніста. Це була для машиніста незрозуміла самовідданість.

Обварене м'ясо повідставало від кісток Тен-Гу, коли його витягли, але він був ще живий.

Х

Ту-ту! Ту-ту! Ту-ту!..

Хорн наче висвистував тривогу. Його обличчя було стурбоване й налякане.

— Капітена ламайла машина! Ламайла Тен-Гу. Тен-Гу спасай капітена. Здолова капітена!

— Ту-ту-ту!

Хорн, ніби три рази шарпнув за мінву свистка. Це означало: Стій! Зупинка!

— Це були останні слова Тен-Гу! — сказав Хорн. — Він був переможець дракона!...

Хорн нагадував божевільною. Волосся йому зовсім розкуйовдилось і ще більше нагадувало іскрозатримне приладдя. Йому по обличчю текли великі сльози.

— Це луснула водомірна склянка! — сказав Хорн, витираючи сльози. — Її треба заткнути коччям.

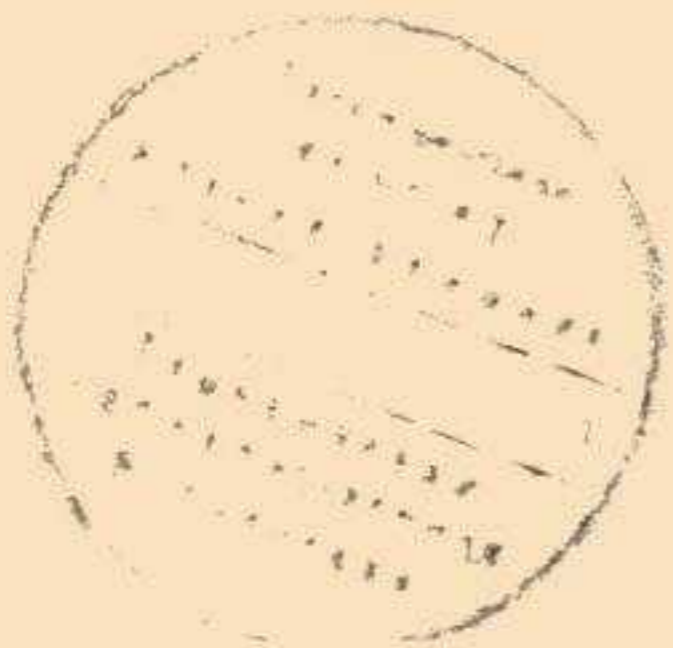

З М І С Т

НОВЕЛІ РЕПОРТАЖНІ	Стор.
Місяць із рушницею	7
Тисяча пройдисвітів	. 22
Повстання	33
НОВЕЛІ ТАЄМНИЦЬ	
Патетична ніч	59
Страшна мить	72
Провокатор	. 89
«Нарком»	. 101
НОВЕЛІ ПСИХОЛОГІЧНІ	
Чучупак	113
Зруйнований полон	164
Чорна неміч	186
Переможець дракона	. 202

---

elibrary.nplu.org

elilib.nplu.org